

પ્રેમભક્તિ-પ્રથમાબા

ઉપા

અથવા

અં સુજનની વાતો

નરનારાયણ દસગ્રામી કવિ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૧૪૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ડીધા

વિષય ૪- : ૩

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલાનાં

નવીન ગ્રન્થો અને આવૃત્તિઓ.

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

- ૧૭, શકુન્તલાનું સંભારણું (૨જ આવૃત્તિ) ૧૯૨૬
 ૧૮, કુરુક્ષેત્ર: પ્રથમ કાંડ, યુગપક્ષટો (૩જ આવૃત્તિ) ૧૯૨૬
 ૧૯, કુરુક્ષેત્ર: દ્વાદશકાંડ, મહાસુદર્શન (૨જ આવૃત્તિ) ૧૯૨૭
 ૨૦, ઉદ્દેશોધન (૨જ આવૃત્તિ) ૧૯૨૭
 ૨૧, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવખેલ (૨જ આવૃત્તિ) ૧૯૨૭
 ૨૨, સંસારમન્યન (૨જ આવૃત્તિ) ૧૯૨૭
 ૨૩, વિશ્વગીતા (૨જ આવૃત્તિ) ૧૯૨૭
 ૨૪, ઇન્દુકુમાર, અંક ૨ જે (૨જ આવૃત્તિ) ૧૯૨૭
 ૨૫, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૨ જે (૨જ આવૃત્તિ) ૧૯૨૮
 ૨૬, ગીતમંજરી ૧૯૨૮
 ૨૭, જહાંગીર-નૂરજહાન (૨જ આવૃત્તિ) ૧૯૨૮
 ૨૮-૨૯ કુરુક્ષેત્ર: ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી ૧૯૨૮
 કુરુક્ષેત્ર: પંચમ કાંડ, પ્રતિજ્ઞાદંડ ૧૯૨૮
 ૩૦, કુરુક્ષેત્ર: એકાદશ કાંડ, શરશય્યા ૧૯૨૯
 ૩૧, કુરુક્ષેત્ર: દ્વિતીય કાંડ, દસ્તિનાપુરના નિર્દોષ ૧૯૩૦

૧૯૩૦માં છપાશે

- ૧ શાહાનશાહ અકબરશાહ
 ૨ ઇન્દુકુમાર, અંક ૩ જે, સમર્પણ
 ૩ પાંચ ઉપનિષદો, સમ્પ્રદાયો ૪ ધર્મમન્યન
 ૫ સંબોધન ૬ કુરુક્ષેત્ર: તૃતીય કાંડ, નિર્ધાર
 ૭ કુરુક્ષેત્ર: દશમ કાંડ, કાળનો ડંકો
 કુરુક્ષેત્ર મહાકાવ્યના છ કાંડ છપાયા છે: ૧૯૩૦માં
 ગીત્ત જે કાંડ છપાશે.

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

	પ્રથમાવૃત્તિની	સાલ
૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો	(૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ		૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ	(૩જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો	(૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ લો	(૩જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો	(૬ઠ્ઠી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમ્પ્રલોકી	(૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૮, જ્યા-જ્યન્ત	(૪થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯, મેઘદૂત, સમ્પ્રલોકી	(૩જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦, ઉષા	(૫મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રદર્શનો		૧૯૨૧
૧૨. રાજર્ષિ ભરત	(૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ	(૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભજનાવાલિ		૧૯૨૪
૧૫, સાહિત્યમન્થન		૧૯૨૪
૧૬, વૈષ્ણવી પોડશ ગ્રન્થો, સમ્પ્રલોકી		૧૯૨૫

પ્રેમભક્તિ-અ-થમાલા

ઉપા, જી

અથવા

એ સૃજનજૂની વાર્તા

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

વિ. સં. ૧૯૮૬

ઇ. સ. ૧૯૩૦

કીમત બે રૂપીયા

કર્તાનિ માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક: ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ,

ભદ્ર, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી, ૧૯૧૮	પ્રત ૧૦૦૦
આવૃત્તિ ૨ જી, ૧૯૨૨	પ્રત ૧૦૦૦
આવૃત્તિ ૩ જી, ૧૯૨૮	પ્રત ૧૫૦૦
આવૃત્તિ ૪ થી, ૧૯૨૮	પ્રત ૨૦૦૦
આવૃત્તિ ૫ મી, ૧૯૩૦	પ્રત ૧૧૦૦

૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલાના પ્રત્યેક ગ્રન્થની પ્રત્યેક પ્રત ઉપર કર્તાની દૂંકી સહી હોય છે.

પ્રાપ્તિ : ૧૯૩૦

૧૯૩૦

મુદ્રક : મુદ્રણસ્થાન :

કેશવ હ. શેઠ

ખડાયતા મુદ્રણકલા મન્દિર, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ

પ્રિયદર્શનની ઉપા ઉગી ને
 પણ ઉઘ્યાં ન સહવાર જેમનાં,
 સ્મૃતિપૂજક સ્નેહયોગીને તે
 ગત ગાથા પ્રિયની ખડી થવા:—

પ્રિયદર્શનની ઉપા પછી તે
 દિન કોટિ કિરણે સદા તપ્યા,
 રસકોવિદ તેહ યોગીને ચે
 રસવાર્તા પ્રિયની ભણી જવા:—

સ્મૃતિભોગી—સ્મિતાંશુભોગી એ સૌ
 રસના ધન્ય સુભાગીને પદે
 વીતી તે વિગતો સ્મરાવવાને
 જગજ્ઞની અરપું છું આ કથા.

કરવી—સુણવી ગમે ન કોને
 રસની કે રસિકાની વાતડી ?
 ‘પ્રિય’ ‘પ્રિય’ રટશે ન શું પપૈયો
 ઉરઘોમે ધનની ઘટા મ્હડ્યે

પ્રસ્તાવના

પ્રકૃતિપુરુષના એક અભ્યાસીએ ગાયું છે કે

“ નરનારીનાં જોડલાં; ત્હેનાં દિલની દોરી એક. ”

એ દોરી શી છે ? કેવી છે ? શેની છે ? એ સૃજનજ્યૂના પ્રશ્નો છે. મનુષ્યનાં હૃદય અને બુદ્ધિ જેટલા પ્રાચીન એના ગહન ભેદ છે. વિશ્વતોમુખી વિરાટના કોઈ કોઈ મુખ આડા પડેલ પડા જેમ ફિલસુફ કે પયગમ્બર ઉઘાડે છે તેમ આ અનેકઅંતી મહાપ્રશ્નની ચે કોઈ કોઈ કલા કવિ કે રસ-મીમાંસક ખોલે છે. રસ, રસિકતા, ને રસની લીલા; સુંદરી અને સૌન્દર્ય; પ્રિયજનની પ્રિયમતભાવનાનાં કોઈ અન્વેષણ સર્વદેશી કે સર્વઆહી-પરિપૂર્ણ થવાનાં નથી. તે સદા અપૂર્ણ જ રહેશે, ને નવા નવા કલાવિધાયકો તે પૂરું કરવા મથશે. ચેતનશાસ્ત્રના વિપુલ વિજ્ઞાનીઓ જ્યારે નવીન રસમીમાંસા રચશે અને નાયકનાયિકાભેદના રસશાસ્ત્રનાં પ્રકરણ ભવિષ્યમાં ફરીથી લખાશે ત્યારે સ્ત્રીપુરુષનાં રસભર ગુરુત્વાકર્ષણનો મહાપ્રશ્ન અવનવી રીતે જ હવે ચર્ચાશે. જગતની સર્વ પ્રજાઓનાં કાવ્યો નાટકો અને કાદંબરીઓના એ સર્વસંચારી વિષયના ત્યારે કોઈ ભવિષ્યનો વાત્સાયન નવીન રસસત્રો લખશે ત્યારે અજબ પ્રકારનાં અજવાળાં

માનવલોકમાં ઉતરશે. હૃદયની સ્થૂલ ક્રિયાઓનાં જેમ પડદાઓનાં જ દર્શન થાય છે, તેમ હૃદયની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓનાં એ દર્શન પટાન્તરે જ થાય છે. હૃદયમન્દિરના રસરસ રહસ્યલેહુ ભીતરિયા પૂજારીઓની ગોત્રવેલ સદા પલ્લવવન્તી પાંગરતી જ છે, અને રસદેવતાની ઉપાસનાની અનન્ત-શિખ આરતીના કેટલાક દીવડા એ વેલના પ્રત્યેક પાંદડે ને પુષ્પે પ્રગટે છે. અનાદિઅનન્ત સૌન્દર્યપૂજનની આરતીની એવી એક શિખા પ્રગટાવવાનો આ એ એક પ્રયત્ન છે. દિવસ અને રાત્રિની શાખાઓ ગૂંથાઈ સન્ધ્યાનાં વન પથરાય છે, તેમ સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મનાં, જડ અને ચેતનનાં કિરણ-જૂથ જરહાં ગૂંથાય છે તે સાન્ધ્યદેશની આ કથા છે. આત્માની આ દેવકથા નથી, દેહની આ સ્થૂલકથા નથી; આત્મા અને દેહ ઉભયધારી મનુષ્યજાતિની આ માનવકથા છે. કોઈક ભીમની આ વ્રતકથા નથી, સકલ સંસારીઓની આ સંસારકથા છે. જ્યાં અને જ્યન્તનું નાટક કે વિરલ સાધુનો સાધ્વાશ્રમ હતો: આ સૃજનજૂની વાર્તા સહુ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ કાળેની કૂલવાડી છે. અને આ વાર્તા એ માત્ર રેખાચિત્ર છે, ધ્વનિસૂચન છે, તર્જનીનિર્દેશ છે. પણ વ્યંજના અને ધ્વનિ રસમીમાંસાના ચતુર મીમાંસકોને કાળે કાંઈ ઓછાં છે ?

ઈ. સ. ૧૯૧૮

નડાનાલાલ દલપતરામ કવિ

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ધાત	પાનું ૧૩
પ્રકરણ ૧ હું: પ્રથમ દર્શન	૧૭
,, ૨ જી: પ્રકૃષ્ઠપાંદડી પોયણાં	૩૧
,, ૩ જી: કુમારિકાઓનો બગીચો	૪૭
,, ૪ થું: ચન્દ્રિકાને મન્દિરિયે	૬૯
,, ૫ મું: વડમાલાના જૂથમાં	૮૪
,, ૬ હું: જન્માષ્ટમી	૯૮
,, ૭ મું: શરતપૂર્ણિમા	૧૧૭
,, ૮ મું: કૃષ્ણપક્ષ	૧૪૨
,, ૯ મું: એ ચિરકાળના ભેદ	૧૬૩
,, ૧૦ મું: સંજીવન	૧૮૫
વિદાય	૨૦૬

ઉપા

અથવા

એ સૃજનજૂની વાર્તા

ઉપોદ્ધાત

વાંચનાર ! ત્હારે ત્હારી કથા વાંચવી ન હોય તો આ વાર્તા વાંચતો ના.

ત્હને ખેલો પ્રશ્ન તો એ થશે કે આ કથામાંનો ‘હું’ તે કોણ ? ત્હારી અન્તર્લોભિમાં જતાં શીખ્યો હો તો ત્હાં જા અને એ ગેબમાં—એ ઉરઆકાશના ધુમ્મટમાં તે પ્રશ્ન પૂરજોમથી પુકાર : હું કોણ ? ત્હારા આત્માને એ સવાલ પૂછ, અને આત્મા જાગતો હશે તો ત્હને ઉત્તર મળશે. પુરુષનું વ્યક્તિવાસી પુરુષત્વ જગતમાં જન્મ્યું ત્હારથી પુરુષ એ પ્રશ્ન પૂછતો જ આવ્યો છે. વિશ્વ આલથી ઘેરાયલું છે તેમ પ્રારબ્ધની ગહનતાથી ઘેરાયલું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનું સ્વેચ્છાચારી પુરુષાતન શું છે ? એ એક એવું તેજોમય ન્હાનકડું વિશ્વ છે, કે જેમાં મહાવિશ્વ, આટલી શી આંખમાં સમાય છે તેમ, સમાઈ જાય છે. શરદના કાચનિર્મલ સરોવરજલમાં ગગનવાસી તારામંડલિ અહોરાત્ર ન્હાવા ઉતરે છે, તેમ ત્હારા એ આત્મસરોવરનાં જલ નિર્મળાં હશે તો બ્રહ્માંડ ત્હમાં નિરન્તર ન્હાતાં ત્હને નિરખાશે. તે તેજવનમાં જઈને પુકારી પુકારીને પૂછજે કે હું કોણ ? ત્હારી અન્તર્ગુહા પૂરતી ઉંડી હશે, ને છીછરી નહીં.

હોય તો ઉત્તરનો પડદો તે ઉંડાણમાંથી ઉઠશે. કાન માંડજે, અને ફૂલની ફેરમ જેવો ધીરે તે ઉત્તર સાંભળજે, ને સ્કંભજે.

મંગળ રાતો છે, ગુરૂ ઉજ્જવળ છે, શની આછો નીલો છે: તેજમંડળનાં એક તેજ છતાં ત્હેમાં વ્યક્તિભાવના ભિન્નભિન્ન રંગો છે. તેમ જગતનું પુરુષાતનતેજ એક જ છતાં વ્યક્તિત્વનિવાસી જનભાવના તારકરંગ પણ ભિન્નભિન્ન જ છે. ને એકરંગી માયાના પટવિસ્તારમાં અનેકરંગી અક્ષય ભાત 'ફાટે પણ પીટે નહીં' એવી છે; તેમ તે એક, તેમજ તે અનેક ઉભય સાચા છે. એ એક ને અનેકના રાસમંડલમાં જઈને પૂછજે કે હું કોણ ?

તો વળી પૂછે છે કે ઉષા કોણ ? જીવનનો દિવસ ઉગવાનો હોય છે તે પહેલાંની દેવસુંદરી: વેદોએ જેનાં કીર્તન ગાયાં છે તે. ત્હારી પ્રિયતમાનાં ત્હને પ્રથમ દર્શન થયાં, તે ધન્ય પળે જે અદ્ભુત દર્શન થયું હતું તે ઉષા. રસિકાનાં લોચનમાં તો ત્હેં જોયું છે ને ? તે કીકીઓમાં જે રસિકતા, જે કવિતા, જે દેવભાવ તરવરતા તે ઉષા : આયુષ્યના પ્રભાતની મંગલા આરતી, જીવનના દિવસ ભરની પ્રભાત-પ્રેરણા. ઉષાને ઓળખતો ન હો તો તું ત્હારી પ્રીયતમાને ઓળખતો નથી. ત્હારે પ્રિયતમા છે ને ?—સહુના આશીર્વાદ છે કે ત્હને પ્રિયતમા હો ! ત્હારી પ્રિયતમાને પૂછજે, ને તે ત્હને ઓળખાવશે કે ઉષા કોણ.

સ્નેહની ચિનગારી સહુમાં છે, ને ત્હારામાં યે છે. કદાચ તે તણખાનો ભડકો યે ભભૂક્યો હશે. ત્હારાં નેત્રો જગતમાંથી

આવરી લે, ને એ સ્નેહજ્વાલાનું ધ્યાન ધર. ત્હારી સમાધિ સાચી હશે તો એ જ્વાલામાં ત્હને ત્હારી ઉધાનાં દર્શન થશે.

સ્થળ અને કાળ ? અમારા નગરમાં ને અમારા યુગમાં. સ્હમજાયું ને ? ત્હારાં સ્નેહનાં સ્મરણો જાગતાં જો ! ત્હારી આંખમાં એ નગરનાં અંજન ચમકે છે, ત્હારા અંગમાં એ યુગનાં જોમ ફરકે છે.

અનન્તતાના કડકા મનુષ્યે કયાં છે, છતાં તે મહા-મ્તોષિનાં ઉદક જેવાં ને તેવાં અનન્ત જ રહ્યાં છે. મનુષ્યબુદ્ધિની તરવારે તે પાણિના પગથાર કાપી શકી નથી, ને કાપી શકશે નહીં. અનન્ત કાલમાં અનન્તતાને કોઈક આદે હું અને ઉષા મળ્યાં છીએ. રસિકતાની તિથિએ કઈ ? ને પ્રાન્ત કીયા ? માનસદેશમાં દિશાકાલ છે ? અને હોય તો ગગન જેવાં નથી ? એમના છેડા કે ખંડ કરહાં દીઠા !

અનન્તતાના ઓ બાલક ! અનન્તને આંગણે સાન્તના ખેલ કચ્હાં સૂધી ખેલીશ ? સાન્તને રમકડે કરહાં સૂધી રમીશ ? અનન્તતાના વિરાટમુગટથી તું કચ્હાં સૂધી ભયમુગ્ધ છેટો રહીશ ?

તે એ સમય હતો કે જેમાં પ્રિયજનો જ વસે છે. મણ્ડમણનાં લોકલગ્નેનાં લગ્નદંપતી તે કલકુંજમાં કવચિત જ પ્રવેશી શકે છે. એ પરમ આહ્લાદની ભૂમિકા છે, કે જેવો આહ્લાદ જીવનભરમાં એક જ વાર પ્રગટે છે; ને પ્રગટયા પછી હોલાતો નથી. ઉષા એ પરમ આહ્લાદની ભૂમિકાની નિત્યનિવાસિની હતી.

કવિતા ક્રીયા દેશમાં જન્મે છે ? કવિતા જન્મે છે તે દેશમાં ઉષા જન્મી હતી.

ઋતુ ? હા, એ ઋતુ આયુષ્યના ખિલાવની-માનવીના વિકાસની ઋતુ હતી. પ્રભુને ખાલ્ય નથી, પ્રભુને જરા નથી; તેમ તે ઋતુ ખાલ્ય કે જરાની ન હતી. શરદપૂર્ણિમાની એક રાત્રિને છ માસની રાસરાત્રિ કર્યાનું કહ્યું છે; તે ઋતુમાં એ ઋતુનું વર્ણન છે. દેવો યે એ ઋતુને વાંછે છે. લક્ષ્મીજીની સાથે વિષ્ણુ ભગવાન સ્મિત કરતા, ને તે સ્મિતમાંથી સૃજન સરળયાં; એ સ્મિતની અને એ સ્મિતનાં સૃજનની તે ઋતુ હતી. એ ઋતુમાં કંઈ કંઈ અવનવાં સૃજન સરળયાં હતાં. મનુષ્યજાતિનાં મનુષ્યત્વની તે ઋતુ હતી. તે એ ઋતુ હતી કે જે ઉગ્યા પછી કદી આથમતી નથી. જેમાં માનવપુષ્પો અફલુત અને અલૌકિક ખીલે છે. જીંદગીની તે અનન્ત વસન્ત હતી.

જે ઋતુમાં દેવો પૃથ્વીમાં રમવા ઉતરે છે, તે એ ઋતુ હતી. આત્માના અનન્ત શા આયુષ્યભરમાં એ એક જ ઋતુ અખંડ પ્રકાશે છે.

બ્રહ્મચર્યનાં બાર વર્ષમાં, ઓ બ્રહ્મચારી ! ને ઓ બ્રહ્મચારિણી ! એકએક વર્ષે આ રામાયણનો યે એકએક કાંડ વાંચજો ને વિચારજો. ત્હમને તે મળશે કે જે ત્હમે શોધો છો.

પ્રથમ દર્શન

તે રાત્રિએ ત્હેનાં મને પ્રથમ દર્શન થયાં; જાણે તારલી-
ઓથી વીંટળાયેલો ચન્દ્રમા.

તે રાત્રિએ જીંદગીના લેહની મ્હને કાંઈક આંખી થઈ.
કાંઈક મુમુક્ષુની જાણસા જાગી, કાંઈક જીંદગીના અમૃતની
તૃષ્ણા મ્હને જન્મી.

કેટલીએક વાતો તો બૂલવી ચે સ્હેલી નથી. તે જાન્યાને
દીર્ઘ સમય વીતી ગયો છે, પણ જાણે આજે જ બન્ધું
હોય ને ! કાલનો મહાસાગર ગમે તેટલો મ્હોટો હોય ત્હો
પણ ત્હેનો વિશાલ પગથાર ઓળંગવા સ્મરણના પુલની
એક કમાન બસ છે.

ગ્રીષ્મ વીતી હતી, પણ વર્ષા હજી પૂરેપૂરી ઝેડી ન
હતી. તે એક એવી સન્ધીનો સમય હતો કે જે, મહાભા-
ગ્યની ભરતી સમો મનુષ્યના જીવનમાં કોઈક કોઈક વેળા
જ આવે છે.

ગ્રીષ્મની પ્રચંડતા વીતી ગઈ હતી. છાંયડામાં પણ
૧૧૮ અંશ તાપ ઉભામાપક ચન્દ્ર માપતું. લોક કહેતા
હતા કે પચ્ચીશ વર્ષમાં ગ્રીષ્મ એવી તપી ન હતી. ત્હેવી
પ્રચંડ ગ્રીષ્મ વિશમી હતી. મ્હને લાગે છે કે તે તાપ

વીણી વીણી શ્રીષ્ઠ કચ્છાંક સંઘરી રાખ્યો હતો. અને પછી તે રાત્રિએ મહારા અન્તરમાં ઠાલવ્યો. તે દેવહુતાશ ત્હારે હતો ત્હેવો આજે યે જવલન્ત જ છે. અન્તરનું ઉષ્મામા-પક યન્ત્ર કોઈ કને હોય તે પધારે, ને મહારા અન્તરની ઉષ્મા માપી જાય. સૂર્ય સમાં ત્હેનાં ન્હાનકડાં નયનોમાંથી તે પ્રચંડ સૂર્યજ્વાલા પ્રગટી, ને મહારા હૃદયમાં સમાઈ ગઈ. મહારા ઉરના અગ્નિકુંડમાં એ અગ્નિહોત્રના દેવઅગ્નિ મ્હેં યે જતનથી જળવી રાખ્યા છે, ને આજે યે પૂજન કરું છું.

પણ વર્ષા હજી પૂરેપૂરી બેઠી ન હતી. નિરન્તરનું સહવાસી છતાં પ્રજાવિયોગી જેવું પ્રજાંડ જ્હારે ઇન્દ્રાધાર આંસુ વર્ષે છે, એ વર્ષા હજી બેઠી ન હતી. જગતની બળતરને ઠારવા, ઉષ્માની જ્વાલાને હોલવવા જેટલા એકબે વરસાદ થયા હતા. આપાઠી વાદળાંનાં ગાઠ વન નિરખી લોકને સાન્તવન થતું હતું કે આલમાં જલગભ પાકેલો છે.

આશ્ચર્યોથી ભરેલો જેવો તે મહારો દિવસ વીત્યો હતો, ત્હેવી જ મહારી તે રાત્રિ આશ્ચર્યોથી ભરેલી વીતી.

પૂર્ણિમાની પાછલી રાત્રિ અને પ્રતિપદાના પ્રભાતે તે બન્યું. ગગનના પડદા સંકલાયા, ને મંહીથી સોભાગ્યગંગા મહારા જીવનમાં વહવા લાગી.

વાળુ કરીને હું નિદ્રાને ખોળે સૂતો, ને જગત તથા જગતની જંજળો ઘડીક વિસર્યો. વિસ્મરણનો અન્ધારપછેડો મ્હેં ઓઢ્યો.

આકાશમાં ચન્દ્ર રમતો હતો ને ચન્દ્રિકા ચમકતી. હું તે ન્હોતો જોતો, પણ અનેક આંખો ત્હોને નિહાળતી ને વન્દતી. વાદળનાં પગથિયાં ચ્હડતો ચ્હડતો ચન્દ્રમા, બ્રહ્માંડની કલગી સમો, પૃથ્વીને માથે આવી વિરાજ્યો.

તે રાત્રિએ બાલિકાઓનો ઉત્સવ હતો. જગત ઈંધ્યા પછી રસજ્ઞાસુ લોચન શિવાય અન્ય ન નિરખતાં હોય ત્હારે, નગરની બાલિકાઓના કૌમારઅભિલાષનો ઉદ્ધિ ઉછાળા મારતો હતો અને ત્હોનાં મોજાં ચન્દ્રિકાનાં ઉજળાં મોજાંથી ચે વધુ ઉજળાં હતાં.

ઘરઘરમાંથી બાળાઓ નક્ષત્રમંડળ જેવી ટોળે મળીને ગાતી, ને ગાતાં ગાતાં સાદા નૃત્યે નાચતી; જાણે સંસારના બગીચાની વેલીઓ હિન્ડોલે ચ્હડી.

હું તો તે વેળા નિદ્રામૂર્છિત હતો; પણ નગરનું કોડીલું રસિક યૌવન જાગતું હતું, ને કચ્છાંક કચ્છાંક થોડું થોડું રસછાંટણે છંટાતું હતું.

બાલિકાઓની આ જાણે વસન્તપંચમી હતી; ત્હેમના ઉરમાં ને અંગમાં વસન્તનાં જોમ વહતાં હતાં.

વર્ષાનાં એકળે આપટાંએ પૃથ્વીને અને બાલાઓને ભીંજવી હતી, ને ન્હાના ન્હાના નવઅંકુર પૃથ્વીના તેમ જ તેમના અન્તરમાં પ્રગટતા હતા. ત્હેમની નાડીઓમાં રસની જીણી સેરોની આછી ટશરો ફૂટતી.

મધ્યરાત્રિ પછી ચન્દ્રનાં કિરણો નીરવ પગલે મ્હારા ઓરડામાં આવ્યાં, ને મ્હને અમૃતઅંશુલિએ ગલગલિયાં

કરી જગાડયો. મહારી અધઙ્ઘડી આંખે પ્રથમ તો ગગન-
માંની પૂર્ણિમાનાં દર્શન કર્યાં; જાણે વિશ્વનાં સૌભાગ્યનો
અમૃતથાળ; જાણે રજનીના કેશકલાપનો મુગટમણિ; જાણે
સંસારના જીવનનું માધુર્ય. આજે કૌમારોત્સવ હતો, ને
કુમારિકાના ઉજ્જવળ વદન સરિખડો ઉજ્જવળ ચન્દ્ર
આકાશની અટારીએ શોભતો હતો.

હું જાગ્યો તો બેચાર દિશામાંથી કોકિલ ને મેનાના
ટહુકાર આવતા સાંભળ્યા. કચ્ડાંક કચ્ડાંક કોઈક કોઈક
કાખરે બોલતી હતી.

હું જાગ્યો ને અગાશીમાં ગયો. દેવોના દેવત્વના
ભર્યાભર્યા થાળ જેવો ચન્દ્રમા ચમકતો હતો; તેજતેજના
સુધાકુંભ જેવો ગગનની કોઈક અદૃશ્ય ડાળીએ મૃત્યુલોક-
વાસીઓને કાજે તે લટકતો હતો. નગરનું સ્ત્રીકૌમાર આજ
રાત્રિએ ત્હેની અમૃતધારાઓ ઝીલતું ને પીતું.

દેવલોકના તે દેવમધપૂડાનાં મધ જગતમાં ટપકતાં, ને
સંસારીઓ એ પંચામૃતે પોતાના પંચ પ્રાણને પોષતા.

શેરીશેરીમાંથી ગીતનાં આમન્ત્રણ આવ્યાં, પણ મહે
તે ન સત્કાર્યા. વિચાર્યું કે બાલિકાઓની કૌમારવાડીઓમાં
જઈને તે ખીલેલી કલિકાઓને લજ્જામણીના છોડ જેવી
લજ્જાથી ખીડાઈ જતી કરવી કોઈને ધન્ય નથી; ખીલેલી
કમળની પાંખડીઓ રડોડિયાના સંપુટ વાળી જાય એ
પ્રસંગ લાવવો એ પાપ છે. પણ પાછળના અનુભવે પછીથી
શીખવ્યું કે રસપૂર્ણિમામાં પ્રેકુલ્લેલાં પોયણું એમ ધૂવડની
છાયાથી મીંચાઈ જતાં નથી.

ન્હાની ન્હાની હોડીઓના જેવા બાલાઓના પડછાયા ચન્દ્રકાના જલમાં તરતા ને ધૂમતા હતા.

બાળાઓનાં મધુરાં આમન્ત્રણ પાછાં વાળ્યાં, પણ વિધાત્રિની ભાગ્યધડીને કોણે પાછી વાળી છે ? જન્મ ને મૃત્યુની પળને જેમ વિરલ યોગીન્દ્ર શિવાય કોઈ ઘડી ચે બાળી શકે નહીં, તેમ સુન્દરીના સૌન્દર્યસ્વયંવરમાંની મત્સ્યવેધની ઘડીને પણ કોઈ નિવારી શકતું નથી. જીંદગીના વનમાં ભ્રમતાં ભ્રમતાં તે ઘડી કચ્હારે આવશે તે કોઈ બાણતું નથી; પણ સંસારીઓના સંસારમાં એ ઘડી ઉતરે છે ત્યહારે ગેબી બાણ જેવી આવી અન્તરનાં ચે ઉંડા અન્તરમાં, પ્રાણસ્થ પ્રાણમાં પ્રવેશે છે, ને ત્યહાં ચિરકાલના વાસ સ્થાપે છે.

હું અગાશીએથી ન કિતર્યો, પણ આજે મારો તે કાલયોગ હતો.

હું અગાશીમાં જ હતો, ને મ્હારી ન્હાનકડી અગાશીનું સરોવરિયું ચન્દ્રજલથી છલાછલ ઉભરાતું હતું. મ્હારા પગ ત્હમાં બોળાતા ને બીંબતા.

પૂર્વપશ્ચિમનાં એ પલ્લાં માંડી એ તુલામાં જગતને બાણે કોઈ તોળતું હોય ને ! ગહન દાંડીનાં કૂમતાં જેવો અંદ્રમા લટકતો હતો. મ્હારા ભાગ્યનું કિયું પલ્લું એમાં નમવાનું હતું ?

મધ્યરાત્રિ નમી હતી. પાછલી રાતની ગાઢ નિદ્રામાં માનવીજગત ઉંઘતું ધારી મ્હોટી બાલિકાઓનાં તારામંડળ

હવે શેરીઓના ચોકમાં ને માર્ગમાં ખેલવા નીકળવા માંડ્યાં હતાં.

એક મીનનું રાશિમંડળ આવ્યું. નયનો મીન જેવાં ચંચળ ને લાભળ હતાં. તહેમના ચમકારા નમી જતાં, ઢળી જતાં, સરી જતાં: મુખડે મરકલડાં પડતાં, તે ચે લજ્જાથી રંગેલાચેલાં હતાં. ગીતની હલક જામી ન હતી, કંઠમાં પણ લજ્જાનો શબ્દ હતો. પગલાં પણ શરમાતાં સસલાં જેવાં ઉપડતાં. કૌમારનાં ઉછળતાં ઝરણુ હજી તે બાલિકાઓનાં અન્તરમાં પ્રગટ્યાં ન હતાં. મુદ્રા ચક્રોર હતી, ગતિ બાણુ જેવી હતી, પણ બાલપંખીણીના પ્રથમ ઉડુચન જેવી પાંખો લજ્જાળુ હતી. ચન્દ્રિકામાં તરતી તરતી તે મધુરી શરમાળ માંછલીઓ આવી, ને સરી ગઈ. અણુઉઘડી કળીઓની પાંદડીઓ સમી કેટલીક કુમારિકાઓએ ઓઢણાંની સ્હોડ વાળેલ હતી.

કૌમાર એટલે જીવનનું આંગણું, ચોરડો નહીં. ખુદ્દા ને નિખાલસ દિલથી જે ખેલી ન શકે તે કૌમારને આંગણુ નથી, પણ જીંદગીની પરસાળોમાં છે. કેટલીક બાળાઓ બાલક હોતી જ નથી, જન્મપ્રોઢાઓ હોય છે. જગતમાં કેટલીક એવી કૌમારની ક્યારીઓમાં વેલ કે છોડ નહીં, પણ વૃક્ષ જ ઉગેલાં હોય છે.

એ લજ્જાળુ પદપગલીઓ અદૃશ્ય થઈ, ને પૃથ્વી ઉપરથી મહેં આજમાં જોયું. ત્હેં પણ કેટલીક ઝીણી ઝીણી તારલીઓ લજ્જાનાં ઝીણાં ઝીણાં ઓઢણાં ઓઢી ઝીણી ઝીણી નજરે જગતને નિહાળતી હતી. તેજસ્વી ગ્રહો

અબકારા મારતા હતા, ને એક ચંદ્ર આકાશ છલકાતું ભરી પ્રકાશતો હતો.

મહને લાગ્યું કે રસના ખાંડમાં પણ પ્રત્યેક આકાશને કાળે એક જ ચંદ્ર છે, એક જ અમૃતજ્યોતિ છે.

હું મહારા ઓરડાની ગુફામાં ગયો, એક કાવ્ય લીધું ને ઉઘાડ્યું. પણ તરત પ્રશ્ન પ્રગટ્યો કે ચન્દ્ર સુંદર કે કવિતા ? કાલના આદિથી જેનાં કવિતઝરણનાં અમૃતથી કવિકુલ પોષાતું આવ્યું છે, એ સુધારકની હું અવગણના કરતો હોઉં એમ મહને લાગ્યું. ચંદ્ર કરતાં ચંદ્રની કવિતામાં વધારે સૌન્દર્ય છે, એમ કોઈ કહે તો તે માનતા પહેલાં કોઈ કવિને જ એ પ્રશ્ન પૂછી જોજો. દિનપ્રતિદિન પીતાં યે જેનો રસ ખૂટે નહીં, ને પુરાણપરિચિત છતાં યે નિત્યે નવલી પ્રેરણા ઝીલે ત્હોને અંજલિ ભરી પાય, એ ચન્દ્રમા તો ખાંડના આશ્ચર્યોમાંનું યે એક મહાઆશ્ચર્ય છે. અન્ધકારને યે અજવાળતો રજનીપતિ જગતની અજબ પારસજ્યોત છે. ચન્દ્રનું એક એક કિરણ સુંદર કાવ્યથી યે મહાસુંદર કાવ્ય છે. ને ચન્દ્રનાં કિરણ જેટલાં છે તેટલાં ચન્દ્રવિષયક કાવ્યો-શું સારાં કે શું નરસાં, ઉભય મળીને હજી જગતમાં લખાયાં નથી. ચન્દ્રનાં અમૃત કરતાં ચન્દ્રની કવિતાનાં અમૃત તે દિવસે તો મહને વધારે મીઠું ન લાગ્યાં.

પણ હૃદયનો ચન્દ્ર ઉગ્યા પછી સહુ ચન્દ્ર ઝંખવાય છે, તે મહારે હજી શીખવાનું બાકી હતું.

પુસ્તકમાંના અક્ષર વાંચવા દીપક પ્રગટાવ્યો હતો, પણ તે દીપકની શિખાએ બહારનો પ્રકાશ નિરખી શરમાતી

લાગતી. મ્હને એ શરમ ન હતી, ને હું વાંચતો હતો. અન્ય કાલે જે હું વાંચી શકત તે ત્હારે હું વાંચતો હતો; અન્ય કાલે જે હું ન વાંચી શકત તે ચન્દનીનું બ્રહ્માંડકાવ્ય ત્હારે હું વાંચતો ન હતો. આવી થે અજાણતાં ભૂલો થાય છે.

ચારેકનો સુમાર થયો હશે. ચન્દ્ર નમતો, ને વધારે ને વધારે ચન્દ્રિકા મ્હારા ઉપર તે ઢોળતો હતો. ચન્દ્રને આજે મ્હારા ઉપર જ અભિષેક કરવો હતો, ત્હેની મ્હને ખબર ન હતી, નહીં તો એ ચન્દ્રિકાના અભિષેકને ઓર આદરથી હું સત્કારત.

પણ પરમેશ્વર જ માણસની કેટલીક ભૂલો તો ભાગે છે.

એ બ્રહ્મસુહૃત્માં મોરલો ને કોકિલા ગાળ્યાં:

‘ વનમાં બોલે ઝીણા મોર, કાચ રાણી કલ્લોલ કરે રે લોલ ’

વર્ષાના એ આરંભકાલે વ. નાં ને નગરમાં મોરલા બોલતા હતા, પણ આ મોરલાની કેકાવલિ ને કોકિલાની કલ્લોલિતા, દૂર દૂરથી ચાંદનીમાં તરી આવતી બાલિકાના મુખ-મયૂરની મીઠાશ અજબ હતી. નગરની સુષુપ્ત વનઘટામાં એ માધુર્યનો ટહુકો ઉડતો. વાંચતો હતો તે કવિતાની કેકામાં એ કેકા કે કલ્લોલ ન દીઠાં, ને હું ઉઠ્યો. પુસ્તક પડ્યું, ને કૃત્રિમ દીપકે ઢોલવાયો. હું અમાશીમાં ગયો, ને તે મોરલાની દિશામાં નિહાળતો આશાભર ઉલોઃ જાણે કે આકાશમાં કોઈ આશ્ચર્ય ઉગવાનું ન હોય !

મોરલાનો શબ્દ આથમી ગયો, ને શાન્તિ-જગતના જન્મ પહેલાંની શાન્તિ જેવી મહાગર્જવતી ગાઠ શાન્તિ પાછી પથરાઈ ગઈ. દિશાઓની ગુફાઓ શબ્દસૂની ઉભી હતી.

ચન્દ્રમાનાં કિરણુ તીરછાં પડતાં, નયનનાં કટાક્ષ સમાં વાગતાં ને ઉત્કંઠ કરતાં.

નવીન નાટકનો પડદો ઉપડવાનો હોય ત્હારે સભા-જનમાં જે આતુરતા ઉછળે છે, સાગરની ક્ષિતિજ ઉપર જલયાત્રા કરી આવતી નૌકાને જે ઉત્કંઠાંથી કાંઠે વાટ જોનારાં શોધે છે, સમાધિમાંથી જાગ્યે શાં ચે ગહન જ્ઞાન-જ્યોતિ પ્રગટાવશે, એવી આશ્ચર્યલરી જે જિજ્ઞાસાથી શિષ્યસંઘ નિત્યસમાધિમાંથી જાગતા યોગીરાજને નિહાળી રહે છે; એવા ભાવ મ્હારા હતા.

વાંચનાર ! સૂર્યનો ઉદય જોવા કદી ગિરિશિખરે ચઢ્યાં છો ? જે કૌતુકહિન્ડોલે તે વખતે ત્હમારું દિલ ડાલતું, ત્હેવું જ મ્હારું અંતર ઝોલે મ્હડચું હતું.

શ્રવણ મ્હારા સાવધાન હતા, નયન મ્હારાં ચકોર હતાં. દિશાઓના શ્વાસોમ્મવાસ સાંભળવા ચે હું સજ્જ હતો. પણ દિશાઓ સમાધિસ્થ થયે શ્વસનક્રિયા ચે ત્હેમની વિસમી ગઈ હતી.

સૃષ્ટાએ સારી સૃષ્ટિ સૃજી સુંદરી ન સરજી હોત તો ? સારો આભ માંડી સૂર્ય ન પ્રગટાવ્યો હોત તો ? પણ એવા સહુ પ્રાણી આજે તો વૃથા જ છે.

એવે અણુચિન્તવ્યું ને ઐકાએક, જાણે મ્હારા વામાંગ-માંથી જ ધારા ફૂટતી હોય તેમ, ગીત ગાજયું, કોકિલા મ્હારા ઝરૂખામાંથી જ ટહૂકી રહી. ઉત્સાહનું જોમ ને આદરભર્યાં આમન્ત્રણ એ ગીતમાં અનુપમ હતાં. મીઠાશ તો કાળ્યે-માંથી વીણી વીણીને એ મુખમાં જ જાણે મૂકી હતી. જાણે

એક જળનું ઝરણુ ગાજતું હોય તહેવી તહેની હલક ઉછળતી. જગતની જાણે જયનોખત વાગી રહી.

ભેમવન્તા કૌમારના મહાધોધ સંગમ પામી જલભરી સરિતાઓ વહે છે, ને સંસારના મહાસાગર પૂરે છે. કુમળા કૌમારની સારણુ એટલી જગત્યાત્રા સાધી શકતી નથી, ને કુમારિકા નદી જેવી રણુમાં જ થાકી થંભે છે.

દિશાઓ સકેલાઈ મંહીથી સૂર્યમંડળ પ્રગટે, વાદળ ફાટે ને મંહીથી ઝળકારા મારતી વીજળીઓ ઝગકી રહે, ઊંડા પડછાયાઓ ચીરી ખાલિકાઓ એમ ચન્દ્રિકામાં આવી. પૂર્ણિમામાં કુમુદની કળીઓ વિકાસી રહે એવાં તહેમનાં મુળનાં કુમુદ ચન્દ્રિકામાં વિકાસી રહ્યાં હતાં. કિરણુ કિરણુને અથડાય ને અનહદ નાદનો ગેળી રણુકાર થાય તહેવો ગેળી ઘોર મ્હારા અન્તરમાં જાગ્યો. હૃદયની ઘડિયાળના મધુરરવ ટંકાર જેવી કરતલિકાઓની તહેમની સંવાદી મીઠી તાલી વાગતી હતી. નયનનાં ખાણુ દિશાઓને વીંધતાં ને જીતતાં ઉડતાં હતાં. વદનનાં હાસથી ગગનની કૌમુદીનાં હાસ્યે લજવાતાં.

આંખો ચોળી, પણુ અડધી જ ઉઘડી. મ્હારાં પોપચાં ઉપર અજબ કાંઈક ભાર વિરાજતો લાગ્યો.

શેરી વળાવી સજ કરું, ઘેર આવોને.

કૌમારના સૌભાગ્યોત્સવમાં ખાલિકાઓ આમન્ત્રણનું એ ગીત ગાતી હતી.

શેરી વળાવી સજ કરું, ઘેર આવોને;

આંગણિયે વેરું ફૂલ, મ્હારે ઘેર આવોને.

પૃથ્વિમાની ચન્દનીના ચોકમાં બાલિકાઓ કોકને બોલાવતી હતી.

નગરની શેરીઓ સૂની હતી, પણ એ સૂનકારમાં ચેતન ચમકારા મારતું. જીવનનાં સર્વસ્વને નિમન્ત્રણતી તે બાલિકાઓનાં રસચેતન, તહેમનાં નયનતારલિયામાંથી પ્રગટતાં, પૃથ્વિમાને એ પ્રકાશતાં હતાં.

રસને આંગણે પોતે કોને નોતરતી હતી, તે એ બાલિકાઓને એ બબર ન હતી. આકાશમાં અલક્ષ્ય જ એ શબ્દબાણ છોડતી.

સારા જગતનો સુન્દરીસંઘ—ને પુરૂષપરિવાર—આમન્ત્રણનાં એ ગીત ગાઇ રહ્યો છે. વાંચનાર! તુમે એ એ આમન્ત્રણ સાંભળ્યાં છે ને ?

દેવાંગનાઓનાં વિમાન અવનીમાં બાણે રમવાને ઉતર્યા હોય તહેવી તે કુમારિકાઓ ઉડતી ઓઢણીએ પધારતી હતી.

ગંગાનાં કોઈ મૂળ શોષે તેમ મ્હારાં નયનો તે ગીત-ગંગાનાં મૂળ શોધતાં.

સહુ તારિકામાં જેમ ચન્દ્રકલા તરી આવે છે, તેમ તે સખીમંડલમાંથી તરી આવતી. ફૂલડાંની ક્યારીઓમાં જેમ ફૂવારો ઉછળે તેમ તે સખીઓના પરિવારમાં ઉછળતી. અધ્વર્થનો મન્ત્રોચ્ચાર વરૂણી પ્રાણેણે ઝીલી લે, તેમ તહેનો ગીતમન્ત્ર સખીઓ ઝીલી લેતી. સખીમંડલમાં પ્રભુની પ્રભાકલા સખી તે એક ને અદ્વિતીય હતી.

રંગબેરંગી વાહનીઓથી ઘેરાતી સૂર્યપ્રભા વર્ષાની

કોઈક સ્હાંજરે પ્રકાશી રહે છે, ત્હેવી સહિયરોની વાદળી-ઓથી ત્હેનો જ્યોતિર્દેહ ઘેરાએલો હતો, ને એ ઘેરાવમાંથી ત્હેની કાન્તિની કળી ઓર ઉઘડતી.

મ્હારા ઉરમાં ઓચિન્તાનો ધરતીકંપ થયો. મ્હારા મનના મહેલ પડયા તો નહીં, પણ ત્હેમનાં યુગયુગથી બન્ધ જેવાં બારણાં ઉઘડી ગયાં, લોગળો ભાગી ગઈ, ને મંહી ઝંઝાવાત વહેવા લાગ્યા.

વીજળીને અડકતાં આંચકો લાગે છે તેમ ત્હેનાં નયનનાં કિરણો અડકતાં મ્હને અજાયબ આંચકો વાગ્યો.

તેજરેખા દોરતી આકાશમાં હવાઈઓ ઉડે ત્હેવી મ્હારા દિલના ગગનમાં હવાઈઓ ઉડી રહી, ને તેજરેખાઓ દોરાઈ.

તે સિંહ રાશિની તારિકાઓ હતી. પ્રત્યેક કુમારિકા સિંહણ જેવા ઉત્સાહના ઉમંગી વેગથી ભરેલી હતી.

દીપક દીપાવતો ન્હાનાં ન્હાનાં નાવડાંનો સંઘ સરિતાના જલઓઘમાં તરતો આવે, તેમ શેરીની સરિતાનાં જ્યોત્સ્નાજલમાં તરતી આવતી તે કૌમારહોડીઓના નયન-દીપક દીપતા હતા.

વૃક્ષો ને વેલીઓની હરિયાળીમાંથી જલમયું શ્વેત ઝરણુ ઉછળી બહાર આવે એમ સખીઓની તરલતાની લીલોતરીમાંથી તે ઉછળી આગળ આવતી.

કૌતુકહિન્ડોલે ડાલતો ડાલતો હું દર્શનમુગ્ધ ઉભો, ને છંદમીના ભેદની ઉંડી ગુફાઓમાં નિરખી રહ્યો.

મૃથ્વી ફાટે, ને મંહીથી પ્રાચીન મંદિર પ્રગટે, ને

એ મન્દિરની દેવફેરિઓ વચ્ચે લક્ષ્મીજી સ્વયં વિરાજતાં હોય એવાં સખીઓની દેવફેરિઓ વચ્ચે એ સૌભાગ્ય-લક્ષ્મીજીનાં તે પૂર્ણિમાએ મ્હને અફલુત ને ઓચિન્ટાં દર્શન થયાં.

આકાશમાં ચન્દ્રરાજ પ્રકુલ વહને પ્રગટતો; પણ પૃથ્વી ઉપરની તેના મુખની કૌમારકલા વિશેષ અમૃતમધુરી મ્હને લાગી.

તે રાત્રિએ કૌમારના જોમની યોગમ ધારાઓ ઉડતી. તે ધારાવર્ષામાં હું ચે ન્હાયો, ને કૌમારનાં ફેરાં મ્હારા ચે અંગમાંથી ફૂટવા માંડ્યાં.

મ્હારી અગાસી નીચે સખીગણ આબ્યુઃ જાણે જગતની સૌન્દર્યસરિતાઓ મ્હારે આંગણે પધારી.

પણ ત્હેમાં મુજ સમા નિતશ્રેનને ચેતનદાતા પુણ્ય-પ્રવાહ લાગીરથી તો એક જ હતી.

વણનોતર્યા મનના મહેમાન હૃદયમાં આવી વિરાજે છે એવા ન્હોતરેલા ચોકના મહેમાન મીઠા લાગે છે ?

સખીઓ મ્હારા બારણામાં આવી: જાણે સકલ પરિવાર સહિત પૂર્ણિમા મ્હારે આંગણે પધારી.

અમારાં નયનોનું ત્રાટક ઘડીક જમ્યું.

હું ત્રિઝમૂઠ ઉભો. ચેતન મ્હારું જાણે શીજી મ્યું, અંગમાંથી ઇન્દ્રિયો ઓસરી ગઈ, ને મ્હને દર્શન-સમાધિ લાધી.

અરીસામાં નાચતી મૂર્તિનાં નૃત્ય-તરવરે, એમ મ્હારા અન્તરના અરીસામાં ત્હેની મૂર્તિની છાયાનાં નૃત્ય નાચી રહ્યાં.

ઉત્સવનાં દર્શન કેટલી ઘડીનાં હોય છે ? મહારે ચે એવું થયું. સૌન્દર્યનાં દર્શનની કોને તૃપ્તિ છે ? ને હું ચે અતૃપ્ત જ રહ્યો.

ગયાં, તે ગયાં, શોભા અને રસનાં વિમાન તે સહુ ગયાં. માનવરૂપધારી તે કોકિલાઓ સૌન્દર્યની પાંખો ફડ-ફડાવતી ઉડી ગઈ. ચન્દ્રિકાનું એક સરોવર ઓળંગી અન્ધ-કારના આરાઓમાં થઈ, તિમિરનાં કેાતરો વીધી, તે જ્યોત્સ્નિકાની પૂતળીઓ જ્યોત્સ્નિકામાં ભળી ગઈ.

અગાસીમાં હું એકલો રહ્યો. પૂર્ણિમાની ચન્દ્રિકા મહને અભિષેકતી હતી. આશ્ચર્ય આશ્ચર્યના ઝલુકારા વાતાવરણમાં ઝમઝમતા મહને સંભળાતા.

અન્તરિક્ષમાં તે તેજનાં પીછાં ઉડતાં હતાં કે જે તહેમની સૌન્દર્યપાંખોમાંથી ખરેલાં હતાં.

દર્શનમુર્છામાંથી હું જાગ્યો ત્યહારે પૂર્વમાં ઉષાની પહેલી છાયારેખ દોરાતી હતી. તહેના આછા આછા રંગની ટશરો ચન્દ્રિકામાં પ્રગટતી હતી.

ધીરે ધીરે મહારી દર્શનમૂર્છા ઉતરી, ધીરે ધીરે મારી વૃત્તિઓની સમતૂલા સ્થિર થઈ. અન્તરનાં સરોવરનાં તોફાન ધીરે ધીરે થંભી ગયાં, ને જલનો ઝૂલો મન્દ મન્દ લહરે ઝૂલવા લાગ્યો.

મહારા ઓરડામાં ચે અંધકાર ન હતો, પણ ઉરમાંનાં જેવાં સાનન્દાશ્ચર્યનાં અજવાળાં ઉઘડતાં હતાં.

તે પૂર્ણિમાની ચન્દ્રિકામાં ઉષા એમ મહારા જીવનનાં આભમાં ઉગી, ને પ્રાણમાં પ્રભાત પ્રગટાવ્યું.

પ્રપુલ્હપાંદડી પોયણું

પુણુ તે કોણુ હતી ?

યૌવનનો કૂવારો હતી, ચન્દ્રિકાનો ચંદનધોધ હતી.
નગરની તે એક બાલિકા હતી.

કોને પૂછું કે તે કોણુ હતી ? ત્હેનું બીજું શું
વર્ણન આપીને હું પૂછું કે તે કોણુ હતી ?

ચન્દનીમાં આવી ચન્દનીમાં ગઈ, તે ચન્દનીની પૂતળી
જેવી બાલા કોણુ હતી ?

પૃથ્વી ફેાડી પાતાળગંગા ઉછળે તેમ તે ઉછળતી.
કોયલનાથી ચે મધુરો ને મદલોલ ત્હેનો ટહુકાર હતો.
હરિણીથી ચે વિલોલ ત્હેની આંખડીઓ હતી. તારલિયાના
તેજ બાલવા બાણે ફૂદતી હોય ત્હેવી તે ફૂદતી.

મ્હારું મગજ હોલવાઈ ગયું. અનુત્તર પ્રશ્નનો ટંકાર
ગાબ્યાં કરે ત્યહારે એવું જ થાય છે. માથું દુઃખતું હોય
ને ત્હેમાં સટાકા વાગે તેમ વારંવાર વાગતા એક સટાકાની
પેઠે એ પ્રશ્નટંકાર થતો કે તે કોણુ હતી ? એ પ્રશ્ન અનુ-
ત્તર રહ્યો, ને જવાબની રીત પણ ન જડી. ગણિતનો
હિસાબ કરતાં કદી રીત વીસરી ગયાં છો ? એમ લાગ્યું છે
કે ખોપરીમાંનું અક્કલનું તેલ ખૂટી ગયું છે, ને મસ્તિકનો
દીપક હોલવાયો છે ? તો મ્હારી સ્થિતિ સ્તુમબશો. અન્ધ-

કારનાં વનમાં બૂલાં પડ્યાં હો, ને માર્ગનું કિરણે ન સૂઝે,
એવું થયું હતું. મૃંજવણુનો અર્થ ત્હારે મહેં જાણ્યો.

આભમાં ઉડી ઉડીને પંખી વલખાં મારી ઉતરે એમ
મ્હારી ઉર્મિઓ ઉડતી અને થાકીને ઉતરતી.

મ્હારું શરીરે વધારે ઉષ્ણ રહેતું, પણ તે તો સ્હમ-
જાતું. ત્હેનાં નયનની વીજળી મ્હારામાં તે કાલવી ગઇ
હતી અને એ વીજળીની તે ઉખા હતી.

કોઈ ઘટામાં ભૂતનો ભડકો દીકા પછી મનમાં કૌતુક
જાગે ને અદૃશ્યનાં આકર્ષણ બળવન્તાં થાય ત્હેવાં મ્હારાં
કૌતક જાગ્યાં ને અદૃશ્ય મ્હને આકર્ષવા લાગ્યાં. એ અદૃશ્યનાં
જ મ્હને આમન્ત્રણ આવતાં હતાં.

કવિતાની કો કલ્પના ઉડતી ઉડતી આવે, ને જાલવા
જતાં જલાય નહીં, એમ એની સુંદર કલ્પના આવતી ને
આથમતી.

પ્રભાતે પડતું મૂકેલું કાવ્ય લઇ હું ખપ્પોરે વાંચવા
બેઠો. પાંચ ચરણ વાંચ્યાં, દશ વાંચ્યાં, પણ એકાદશમે
ચરણે સન્ધ્યાની સન્ધિકા સારા પૃષ્ઠ ઉપર છવાઈ રહી.
ખરે ખપ્પોરે મ્હારે અન્ધકાર પડ્યો, ને એક અક્ષરે ન
ઉકલ્યો. મહેં ધાર્યું, રાત્રિના જાગરણથી આંખ ઝંખવાઈ
હશે. શીતળ જલની અંજલિઓથી લોચન ધોઈ આવી
ફરીથી તે કાવ્ય વાંચવા લીધું.

પરમ સૌન્દર્યનું તે કાવ્ય હતું. એક દેવકુમારી અને
દેવકુમારની તે કથા હતી. સ્વયંવરના પરમ ભવ્ય વર્ણનનો
અધ્યાય મહેં ઉઘાડ્યો હતો.

વાંચનાર ! સહુના સ્વયંવરમાં એ રસ ને એ કવિતા શું નથી હોતાં ?

પાંચ પદ વાંચ્યાં, દસ પદ વાંચ્યાં : એકાદશમે પદે એક છાયા મહારા પુસ્તકમાં પ્રસરી રહી. અક્ષરો એકબીજામાં ઢોળાઈ ગયા, ને રોશનાઈના કણને બદલે શિદાઈની રેલ રેલાઈ રહી. કાવ્યનું પૃષ્ઠ ભરી એક ઓળો તરતો હતો.

મ્હેં જોયું કે એક છાયા હવે મહારી ને વિશ્વની વચ્ચે ઉભી હતી.

તે શેનો પડછાયો હતો ? ત્હેને ઘાટ ન હતો, રૂપ ન હતું, રંગ ન હતો. ખીણોમાં, ગુફાઓમાં ને પર્વત-શિખરે ઝાંખું ઝાંખું ધુમ્મસ ઉડ્યાં કરે છે ત્હેવી જ્વલતું તે કાંઈક હતું. નહીં તેજ-નહીં અન્ધારું, સન્ધ્યાકાળે એવી સન્ધિકા પ્રસરે છે ત્હેનો તે ફણગો ફૂટેલો ભાસતો.

શબ્દમૂર્તિ જેની નથી બન્ધાઈ એવી ભાવના સમી એ છાયા તરવરતી.

જેયઅજેયનો ઓળો આલમાં ફડફડે છે, ફિલસુફના અન્તરમાં પલપલે છે, સૂક્ષ્મદર્શીઓની દષ્ટિમાં મલક્યાં કરે છે, ત્હેવો તે ઓળો મહારી કીકી આગળ મલક્યાં કરતો.

અગ્નિજીવનો તણુઓ પ્રગટે ને હોલવાય, ઝીણી ઝીણી તારલીની મટમટતી મીટમાંનું તેજબિન્દુ દેખાય દેખાય ને ન દેખાય, ત્હેવી તે છાયા પ્રગટતી ને હોલવાતી, દેખાતી ને ન દેખાતી. તે હતી ને ન યે હતી. ગહનતાના વેગ-વન્તા સર્વ આકર્ષણે તે મ્હને આકર્ષતી.

આજે થાક્યો છું ધારીને એ દેવકુમારીના સ્વયંવર-

સૌભાગ્યની વિચારકદ્દપના કરતાં કરતાં પુસ્તક મહેં બન્ધ કયું.

ફરતી ફરતી દૃષ્ટિ મહારા પ્રિયતમ ચિત્ર ઉપર પડી. મહારી જહેને તે ચીતરેલ હતું, ને મહુને બહુ બહાલું લાગતું. એક અદ્ભૂત પ્રભાતના પ્રભાવન્તા દેવમહેલની અટારીએ એક દેવાંગના ફૂલહાર લઇ કો ધન્યભાગ્ય પૃથ્વી-વાસીને ધરાવવા ઉતરતી હોય તહેનું તે ચિત્ર હતું. જહેન કહેતી કે મહારી સૌભાગ્યરાણીની છબિ હતી. પહોરના પહોર સૂધી તે ચિત્રને નિરખી રહેવું મહુને ગમતું. હું બાણુતો ન હતો કે તે મહારા જીવનના પ્રભાતનું ચિત્ર હતું. આંખડી તે ચિત્ર સ્હામે હોય ત્યહારે કદ્દપનાનાં કિરણો બ્રહ્માન્ડભરમાં ધૂમતાં, ને કંઈ કંઈ સૃષ્ટિઓ સૃજતાં. આજે મહેં તે દેવપ્રાસાદ દીઠા, ફૂલમાલા નિરખી, પણ દેવાંગનાનાં મુખદર્શન ન થયાં. તહેના વદન ઉપર કાંઈક આંખ હતી, કાંઈક છાયા પથરાઈ હતી. તે પડછાયો કોનો હતો ?

જહારીમાંની વેલની કુંપળની છાયા હશે ધારી વેલની નવકુંપળો હું સંકોરી આવ્યો; તહે પણ એ પડછાયો તો તે દેવાંગનાના વદનમંડલે વિરાજતો જ હતો. પણ પહેલાંના પ્રકાશ કરતાં આ છાયા મહુને વધારે ગમતી, મહુને વધારે નહોતરતી.

કોણુ કહેશે તે કોણુ હતી ?

આંખમાં નિદ્રાનાં ઘેન ઉભરાતાં હશે, ને આવતી નિદ્રાના તે પડછાયા હશે ધારી ઉઘવા કાજે પલંગમાં જઈ

હું પડ્યો. પણ આ ચમત્કાર શો ? મ્હારે ઓરડે તો એ એક જ ચિત્ર હતું, ને આજે દિવાલો ઉપર આ અનેક ચિત્રો કચ્છાંથી ? તે શેનાં ચિત્રો છે ? સ્વેત ને શ્યામ રેખાઓવાળા જાણે તે વાદળખંડ જ હોય ને ! વાદળના ભેદ ઉકલે તો ત્હેમના ભેદ પણ ઉકલે એમ હતું. પીંપળાનાં પાંદડાંઓમાં ચંદ્રમાનાં કિરણો રમે ને પાંદડે પાંદડે દિવા કરે, એવી મ્હારે ઓરડાને અશ્વત્થે દીપકની જ્યોતિર્માળ ઝબકતી. એ તો પેલા પડછાયા જ.

પણ એ કૌતક દીઠું છે કદી કે વસ્તુ વિનાના પડછાયા ?

કંટાળીને હું કંટાળાનાં તરફડિયાં મારતો હતો ત્યહાં મ્હારી ખડેન આવી. આખી રાતનું ત્હેનું જાગરણ હતું એટલે કલ્યાણકિરણ શા હાથ નયન ચોળતા, અને પરમ ઉદ્ધાસની વાગ્ધારા મુખમાંથી નીર્જરતી.

“ભાઈ ! શું કહું ? પૂર્ણિમામાં ઉષા કાંઈ નાચતી હતી ! અમ વસૂઓની વસુન્ધરા એને સ્થાપી અને ચંદ્રિકાને જોખલે જોખલે અમે એને નહવરાવી ત્યહારે તો તેજતેજના અંખાર જેવું ત્હેનું રૂપ કાંઈ ઉઘડયું ! નયનની કીકીઓ તો જાણે પોયણાંની પાંદડીઓ પ્રકુદ્ધી !”

હવે તે પૂરી જાગી હતી, ને આંખો ચોળતી અટકી હતી. અજબ સાનન્દાશ્ચર્યથી તે ગાજી ઉઠી:

“પણ આ શું ? ઉષાની કીકીઓની પેઠે ત્હારી ચે કીકીઓમાંથી તેજના ફવારા ઉડે છે; જાણે પ્રકુદ્ધપાંદડી

પોયણાં ! ત્હને ચે કોઈએ પૂર્ણિમામાં ચન્દ્રિકાથી ન્હવ-
રાવ્યો છે કે શું ? આંખડલીમાં એ અંજન અંજાયાં લાગે છે.'

તે હસતી હસતી ગઈ. પાછળ ત્હેના હર્ષનાં જલની
લહરીઓ મ્હારે ઓરડે ઉછળી રહી.

પણ એ ઉષા કોણ હતી ? સુન્દરીઓના સૌન્દર્ય-
નગરની સૌન્દર્યદેવી એ ઉષા તે કોણ ? જગતની ફિલસુ-
ફીમાંના મહાવિકટ પ્રશ્ન સમો મ્હારો એ પ્રશ્ન ત્હારે તો
અનુત્તર જ રહ્યો.

વૃક્ષશાખાઓમાં વીજળીના ચમકારા ચમકે, એમ
મ્હારા દેહની ડાળીઓમાં અદ્ભુત કિરણોના ચમકારા
ચમકતા. શૂળના શર સમું વિદ્યુત્તણ મ્હારા હૃદયની
આરપાર સુસવાટા કરતું ચાલ્યું ગયું. મસ્તિકમાં જઈને
એ વિજળીનું કિરણ પ્રકુલ્લયું ને ત્હેને પુષ્પો પ્રગટયાં.

મ્હારી નજર દીવાલો પર પડી તો પ્રકુલ્લપાંદડી
પોયણાંની માલા સારા ઓરડાને શણગારતી દીડી. ખડારીમાં
જોયું તો વેલની ડાંખળીડાંખળીએ પ્રકુલ્લપાંદડી પોયણાં
વળગેલાં નિરખ્યાં. પુસ્તકમાલા જોઈ તો પુસ્તકપુસ્તકમાં
એકએક પ્રકુલ્લપાંદડી પોયણું, કલગી સમું, વિરાજતું.

પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે જડમાં ચે ચેતનકિર-
ણોના વિદ્યુત્તણુખા (Electrones) ઉડે છે, ને મહાસમર્થ
સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે નિરખાય છે. એ વિદ્યુત્તણુખાનાં જાણે
પુષ્પો ગૂંથાયાં હોય ને ઠામઠામ પ્રગટી પ્રકાશતાં હોય
એવાં પ્રકુલ્લપાંદડી પોયણાં ઠામ ઠામ મ્હને દેખાતાં.

એ પડછાયા શેના હતા ? કામણ દુમણ ને જાદુમાં

હું માનતો નહીં, પણ મ્હારે ઓરડે આજ બહુ અને કામણે પ્રવેશી રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં.

નજૂમી, રમલી, પ્રાણુવિનિમયવેન્તા, યોગક્રિયાઓના પંડિત, અગમ્યના યાત્રાળુ, અન્તરના રોગોના વૈદ્ય એવા એવા ઢોંગસોંગના અભિનામધારી એક આધુનિક ભૂવો મ્હારો મિત્ર હતો. એ અર્ધસત્યોની અશાસ્ત્રીય કલ્પના-ભૂમિમાં ન્યાયવિવેકનિઃશૃંખલ ભમવાનો મ્હને એ કંઈક શોખ હતો. તે મિત્રને સહાંજે બહુની વાત કહી ને પૂછ્યું કે વસ્તુ વિનાના એ પડછાયા શેના? તે પ્રકૃષ્ટપાંદડી પોયણાં કચ્છાંથી ?

એણે મ્હારી આંખોમાં જોયું, પોતાની ઇંગળા, પીંગળા અને સુસૂક્ષ્મણુને પારખી, આકાશમાં એક મટકું ભર્યું, ને કહ્યું: “ જો ! ત્હારી આંખોમાં અન્ધકારનું નહીં પણ તેજનું ફૂલું પડ્યું છે. એક કીકી હતી ને બીજી પ્રગટી. જીંદગીના ચુરત્વાકર્ષણના તે દીવડા. ત્રાટક સાધતાં જે શ્યામભિમ્બ હોય છે તે ત્રાટકસિદ્ધિને સમયે પ્રથમ તેજભિન્દુ ને પછી તેજભિમ્બ સમોવડ ઝગમગા રહે છે; એવાં આ ત્હારાં કોઈક ત્રાટકનાં પોયણાં. દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ વદીને શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે ગાંડીવધન્વાને જે દષ્ટિ દીધી હતી એ અદૃશ્યદર્શની દષ્ટિ અમારે સૂક્ષ્મવિલાસીઓને પ્રગટેલી હોય છે, ને આજે ત્હને એ તે પ્રગટી. દોસ્ત ! તું એ હવે ડાહ્યો મટી દિવાનાની દુનિયામાં પેઠો. ત્હારાં નયનમાં જે મૂર્તિ છે ત્હેના તે પડછાયા. ”

મ્હારે ગાંડા થવું એ ન હતું, ને ત્હેનો ભાષણ-

વિસ્તાર વધારે સાંભળવો યે ન હતો. નમસ્કાર કરી હું રસ્તે પડ્યો. મહારા મસ્તિકમાં ત્હોનો શબ્દટંકારવ થતો કે ત્હારાં નયનમાં જે મૂર્તિ છે ત્હોના તે પડછાયા.

પણ પેલા પડછાયા તો રરતામાં યે પથરાયેલા હતા. ડાહ્યા થવું કે ગાંડા થવું એ મનુષ્યના પોતાના હાથમાં છે કે સંજોગબલના ? નગરના જનમાર્ગ પ્રકુલ્લપાંદડી પોય-ણાંની માલાઓથી તે દિવસે મ્હને શણુગારાયેલા લાગ્યા.

પણ તે મૂર્તિ મહારા નયનમાં હતા કે હૃદયમાં ?

રાત્રિએ દીપકની જ્યોતમાં પ્રકુલ્લપાંદડી પોયણું ઉઘડતું ભાસ્યું. હું નહીં તો મહારી આંખ તો દિવાની બનેલી જ હતી. કોઈને વાતે ન થાય, ને કહીએ તો કહેશે ભાઈને ભાંગ મ્હડી છે તે લાલપીળાં દેખે છે. બહેનને પૂછ્યું કે દીપકની શિખાશિખામાં પ્રકુલ્લપાંદડી પોયણું પ્રગટે છે એ શું ? તોફાની હાસ્યથી ભરેલાં પોપચાં નચાવતાં તેણે કહ્યું, એ તો ઉષાની આંખો.

ત્હોના મુખનું વાગ્બાણ મહારા મર્મસ્થાનમાં પેદું, ને સાદ્યું. ત્હોનાં તોફાન ન સ્કેવાયાં, ને ત્હાંથી હું આદ્યો ગયો.

પણ એ ઉષા કોણ ?

પેલી પૂર્ણિમાની પૂતળીની મહારા મનને તાલાવેલી લાગી હતી ને તનને તનમનિયાં થતાં હતાં. ચન્દનીમાંની એ આનન્દમૂર્તિની મોહિની મહારાં સ્મરણને બહોલી નાંખતી.

સિન્ધુ નદીના મૂળશોધક મુસાફરને જે આકર્ષણ

આકર્ષે છે તેથી એ અજબ મહારાં અજ્ઞેયનાં આકર્ષણ હતાં; કારણ કે મહારે તો જીવનનાં રસસિન્ધુનાં મૂળ શોધવાનાં હતાં.

અન્ધારી રાત્રિએ ચકોર જેમ ચન્દ્રને ઝંખે છે એમ હું એ મહારી ચન્દ્રિકાને ઝંખતો.

મેઘલી રાત્રિએ મેઘગોરંભામાં વીજના ચમકાર ને પલપલાટની લતાઓ ચમકી રહે, એકબીજાને વીંધતી ને વિશ્વના પડદાઓમાં સોનારૂપાના દેવભરત ભરતી જેવી અદ્ભુત ચિત્રમાલા સળગાવે ને હોલવે, તહેવા તહેના સ્મરણ-વીજળીના તાર મહારા દિલના પડદાઓમાં ભાત પાડી ચમકી રહ્યા હતા. પણ અત્યહારે તો તે ચમકારાની તેજવેલો આસપાસના અન્ધકારના મહાસાગરને જ માત્ર વિશેષ સુદર્શનીય કરતી.

ગાન્ધર્વનગર કદી દીઠાં છે ? સન્ધ્યાની સન્ધિકામાં સોનારૂપાનાં વાહનનાં મહાલયો ક્ષિતિજ ઉપર મંડાય; ને મણિમય અટારીએ ને અગાસીએ દેવજરિયાનના ઇન્દ્રધ્વજ ફરકી રહે તે તો દીઠા હશે એવા દેવમહેલોની દેવવાડી-ઓમાં મહારી પૂર્ણિમાની પૂતળીને શોધતો હોઉં એમ મહને લાગ્યું.

જગતના થાકથી થાકી રાત્રિએ વિશ્રામ કાળે સૂતો, ત્યહાં વાતાવરણ ઉપર તરતો તરતો સંગીતનો શબ્દ આળ્યો. દૂર દૂર ચન્દનીના મહેલમાં કોઈક ગાતું હતું.

જગતનાં છે ઉંધાં ચરમાં, ડાહ્યા દિવાના લાગે ;

પીધું આખે હયાત તે ડાહ્યા દિવાના લાગે ;

જગતનાં છે ઉંધાં ચરમાં, ડાહ્યા દિવાના લાગે.

આગળ શાં ચરણ હતાં, તે મ્હેં નથી સાંભળ્યાં, કારણ કે ચિન્તન માટે એ એક કડી બસ હતી. એ ચિન્તનદેશમાં નિદ્રાનાં ઘેન મ્હને ઘેરી વળ્યાં, ને નિદ્રાનાં રાજ્યમાં એ કંઈ કંઈ સ્વપ્નાંની વાડીઓ તે રાત્રે મ્હેં નિરખી. એ સહુ ઉપવનના વૃક્ષવૃક્ષે ને પ્રત્યેક વૃક્ષની શાખાએ શાખાએ તે પ્રકુલ્લપાંદડી પોયણું જ ઝૂલતાં હતાં.

સ્વપ્નાંએ નિદ્રાને ડહોળી નાંખી, છતાં એ આંખ ઉઘડી ગઈ ત્હારે આકાશને આંગણે અવનવા રંગો ઉઘડતા હતા. મ્હારી માનસઘંટાના પ્રશ્નટંકારનો ઉત્તર જ જાણે ઉઘેા હતો. જાણે વિદ્યાત્રિએ વિશ્વના સૌભાગ્યનો મહાઅન્થ ઉઘાડયો હોય ત્હેવું કુંકુમ ને કેસરને અક્ષરે પ્રાચીનું મહાપૃષ્ઠ આલેખાયેલું હતું. પૃથ્વીવાસીઓના મુગટબિન્દુ સૂધી તે વિરાટકેવડાની ફણુશો ફેરતી હતી. ગુલાબી સાડીમાં સોનેરી અંગ અર્ધ ઢંકાય-અર્ધ ઉઘડે એમ કંઈક ભાસ થતો. રજત્રવેત છાતીમાં આછી આછી જાંબુડિયા ટશરો દોરાતી હતી. વર્ષા ને પ્રભાનાં દેવપરિધાનધારી ઉપા આકાશના ઉમરામાં ઉભી હતી.

હું તે દેવચિત્ર નિહાળતો અનિમિષ ઉભો. પ્રકુલ્લપાંદડી પોયણું ઉપાની ટશરે ટશરે શોભતાં નિહાળ્યાં: જાણે વિશ્વની છુટ્ટી વેણીમાં લટેલટે પરોવાયલાં પુષ્પો.

આસપાસ પ્રભાતની નિર્મળતા ઉડતી, ને પ્રભાતના પ્રદ્યમહેલના ઉમરામાં એ પુણ્યદર્શન મ્હને થયાં.

વાદળીની પેઠે જગતમાં વરસીને અને ગગનને વધાવ્યું તેમ પ્રદ્યમને અભિષેકતી તે ઉપા ઉડતી ઉડતી

અન્તરિક્ષમાં ઓગળી ગઇ, મહાવિરાટમાં સમાઈ ગઇ;
મહારી પૂર્ણિમાની પૂતળીની પેઠે દર્શન દઈ અદશ્ય થઈ.

પુનરપિ પ્રશ્નટંકાર જાગ્યો કે એ કોણ ? જીવનના
એ કોયડાની હું કૂચી શોધતો હતો.

સ્ફવારના કેસરિયા તડકાના અટાપટા નગરની શેરી-
ઓમાં પડ્યા હતા: ને લોકસંઘ તે તેજછાયાના રંગો
ઓઢતા-ખદલતા જગતમાં વહતા હતા. બ્રહ્માંડમંદિરના
શિખરકળશ સરિખડા સૂર્ય ભગવાન જગતની હવેલીઓના
કળશરૂપે વિરાજતા.

એવે એક પાણી ભરી પનિહારી આવી. સ્ફવારના
સમી ઉજ્જવલતા, પ્રકાશના સમી નિર્મલતા, ત્હેના ફરતી
સ્ફુરતી હતી. લજ્જની સાડી સમી ચોરસાની ફૂલવાડીમાં
ફૂલવાડી જેવું ત્હેનું અંગ સર્વાંગે ઢંકાયેલું હતું; માત્ર વદન-
કમલનો ખુલ્લો શ્વેતગુલાબી દિવ્ય હાસનો રંગ જ નિર-
ખાતો. માથે જલની હેલ છલકતી, ને હેલના જલમાં ને
પીતળમાં સૂર્યતેજની લહરીઓ ઉછળતી. જગતનાં પાપ
ધોવા પુણ્યજલ લાવતી જેવી તે સુન્દરી જગતના ચોકમાં
એકલી જતી હતી; જાણે ગગનમાં વહતી જલભર વાદળીની
એકાકી સુવર્ણહોડલી આવતી હોય ને ! પૃથ્વીને યે ભારે
પડવા માગતી ન હોય ત્હેવાં ત્હેનાં સુકુમાર પગલાં પડતાં.

સંધ્યાનો અજબરંગી નિર્મળો ઇશ્વરી ફૂલબાગ
આભના ક્યારાઓમાં નિરખી નિઃસ્વાર્થ સહજ આહ્વાહ
પ્રગટે, ત્હેવો નિષ્કામ આહ્વાહ મને પ્રગટ્યો. આહ્વાહ-

માંથી આશા જન્મી, ને આશાવન્તા અન્તરમાં સાધન પ્રગટ થયાં.

પૂર્ણિમાની પૂતળી કોણ હતી તે હિસાબ ગણવાની કૂંચી મ્હને જડી, અસેયનાં ગહન મન્દિરનો માર્ગ મ્હને લાધ્યો.

હું ય તે જમતના અટાપટી તેજછાયાનાં પરિધાન પહેરતો-ઉતારતો ને વળી પાછો પહેરતો પહેરતો નગરના જનમાર્ગો ઉપર થઈને ચાલ્યો. પેલી કુલયોગિની પનિહારી જેવી એકદષ્ટ હતી ત્હેવો હું એ એક-જ-દષ્ટ હતો. આશાની મૂર્તિનાં અણદીઠ આકર્ષણના વડા અનિલ, શોધના સાહસના મહાવાયુ, મ્હારા શઢમાં ભરેલા હતા. નગરની હવેલીઓ વટાવી નગર બહાર ગયો, ને પીયાવા-કાંઠે પંખી જઈ બેસે તેમ પીયાવાની પાળે જઈને ઉભો.

જલને તીરે જનકથા સંભળાય છે એટલી ચૌટે કે ચોરે એ નથી ચર્ચાતી.

અહિંયાં અમારે એ વડની એક પંચવટી હતી; ને એ પંચવટીને એક આરે વિશાલ વાવ હતી.

પંચવટીની છાયામાં નગરના બંસીધર બેસી બંસી વાતા, ને જમના જેવી વાવમાંથી નગરની ગોપીકાઓ જલ ભરતી.

પપૈયો જેમ વાદળી વરસવાની વાટ ભેતો પુકારે તેમ મ્હારી રસવાદળીની વાટ ભેતો મ્હારો ઉરનો પપૈયો પુકારતો.

અનુકરણ ને ઉપમાઓ કંઈ અસલ છે ? અસલના નિર્દેશનાં એ તો અધૂરાં સાધનો છે. ગમે તેટલી ઉપમાઓ આપું પણ ઉધાને નથી જ દીડી ત્હને હું ઉધા શી રીતે દાખવવાનો હતો ?

આજે હું ત્રણ અવધાન કરતો હતો; એક તો પંચવટીનાં પાંદડાં ગણવાનું, બીજું પનિહારીઓનાં દર્શન કરવાનું, ને ત્રીજું પનિહારીઓના બોલ ઝીલવાનું.

કેટલાંક અવધાન તો એમની મેળે જ આવડે છે એ વાતની તો વાંચનાર ! સાક્ષી પૂરો છો ને ?

એવે બાલકોની એક મંડલી બોલતી-કલ્લોલતી દોડતી આવી ને ગઈઃ જાણે બુદ્ધબુદ્ધનાં બચ્ચાંઓ કે નગરના ફિરિશ્તાઓ.

સ્થવાર જામ્યું હતું, ને મ્હારી આતુરતા જેવા તડકાના તાર તણાતા હતા. તેજમાંથી ઉખા ચે ફેરતી હતી.

પણ આ કોણ ? નગરમાંથી આવતી હતી તે એ જ હતી; તે પૃથ્વીમાની મ્હારી પ્રભોદપ્રતિમા, અન્તરમાંની મ્હારી આશામૂર્તિ.

પંચવટીની વડવાઈઓ ઝાલીને હું વડની કુંપળો ગણતો હતો. સૂર્યોદય થાય ને કમલસંપુટ પ્રકુલ્લે ત્હવું મ્હારું અન્તર પ્રકુલ્લતું હતું.

પણ એ જ તે. હરિણીની ગતિથી આજે તે આવતી હતી. સિંહણની ભાવના ત્હેના દેહ ફરતી ઉડતી હતી. બાહુકમાનની નીચે એક ને કરઅંગુલિઓમાં બીજી-એમ

હેલનું ખેડવું ફૂલહડા જેવું જૂલતું હતું. ચરણો ઉલ્લાસથી ઉછળતા હતા; નયનો ત્રિલોકમાં મીટ ભરતાં, ને લોક-લોકને માપી લેતાં હતાં. જૂકુટિનાં શ્યામરંગી પિનાક અનંગ-નાં બાણ સમાં ચડાવેલાં હતાં. ગગનરંગી ચણિયા ઉપર ઉષારંગી ઓઢણી હતી; મહીથી કેસરવણી ચોળી તગ-તગતી. વદને સ્મિતરેખા હતી, ને ફરકતો અધર ગીત ગુંજતો. તે ગીતના લયમાં ચરણો નાચતા વડતા. સહવા-રની તેજોમય મૂર્તિ હોય, કૌમારની શુદ્ધ અપાપવિદ્મ નિર્મળતા હોય, સુન્દરીસંઘની સૌન્દર્યકલા હોય, યૌવનનો આહ્વાદ હોય, સલ્લણીઓનાં રસલાવણ્ય ને કામિનીઓની કવિતાની કમનીયતા સાક્ષાત્ થતાં હોય, એવી તે આવતી હતી. મહારાં અન્તરનાં પૂર ત્હેનાં ચરણોમાં ઠલવાયાં, મહારાં ચેતન ત્હેનાં પદપંકજમાં જઈ પથરાયાં, મહારી આશા ને પ્રાર્થના સુન્દરીફેલે પ્રગટેલી મહેં દીઠી.

ને એ જ એ પ્રકુલ્લપાંદડી પોયણાંનાં ખે ફૂલ. એના ઓઢણામાં ચણિયામાં ને ચોળીમાં જેવાં ભરેલાં હતાં, ત્હેવાં જ ત્હેના વદનપટમાં તે ખે ગૂંથેલાં હતાં. એ જ એ પ્રકુલ્લપાંદડી પોયણાંનાં પુખ્તો.

જગતનું સકલ સૌન્દર્યધન મૂર્તિસ્વરૂપે મહારી ભણી આવતું મ્હને લાગ્યું. વેલની કુંપળીઓનાં જેવાં ત્હેનાં અંગ ફરકતાં હતાં. સરોવરની લહરીઓના જેવી ત્હેના ઓઢણાની કરચલીઓ છલકાતી. ઘટાના ઘેર જેવો ત્હેના ચણિયાની જૂલનો ઘેર ઢળેલો હતો. ચન્દ્રમાંના શશાંકના સમી ત્હેના વદનચન્દ્રમાં કુંકુમની ટીલડી શોભતી. મધ-

રાતમાંની આકાશગંગા સરિખડી ત્હેના કેશપગથારમાંથી સેંથીની સેર વિસ્તરતી. રજનીનો ધુંધટપટ સંકેારી લેતાં પ્રભાતના વિધવિધ દેવવર્ણો આકાશવદને તરવરે છે તે દેવવર્ણો ત્હેને વદનમંડલે તરવરતા. દેહની પાંખડીઓમાં ત્હેના ઉરભાવના મંત્રો આલેખેલા હતા, ને એ પુણ્યમન્ત્ર-ક્ષરોમાં પરમ પ્રભુતાના જ પાઠ હતા.

નગરની સૌભાગ્યદેવી જેવી સહુને આશિષો આપતી હોય ત્હેવી તે પધારી, ને મ્હારી પાસે જ થઈને તે જલ ભરવા સંચરી. જગતનાં ગુફ્તવાકર્ષણનું મધ્યગિન્દુ બાળે હોય તેમ સહજ ભાવે મ્હારો પ્રાણવિનિમય કરી ચેતનને પોતાના પ્રાણચુંબકથી આકર્ષી ઝાળીમાં ભરી તે બહુગરી રસબેગણ ચાલી ગઈ. સૂર્ય ફરે તે તે દિશામાં સૂર્યમુખી ફૂલ ફરે ત્હેવી રીતે મ્હારાં નયનનાં ફૂલ તે મ્હારા સૂર્યની પાછળ પાછળ ફરતાં.

છતાં એ હું તો પંચવટીનાં પાંદડાં જ ગણતો હતો.

દંડકારણ્યમાં ત્રીતાવેલ પાણી સંચરે તેમ તે અમારા નગરની પંચવટીમાં જલ ભરવા સંચરી.

પાણીઆરે સખીઓએ ત્હેને માર્ગ અને સત્કાર દીધો. પાણી ભરવાને તે જલ ઉપર નમી તો બાળે સાગર ઉપર નમેલો ઇન્દ્રધનુષ્યનો લતાખંડ.

કેટલીક સખીઓનાં ખેડલાં ભરાયાં હતાં, કેટલીકનાં ભરાતાં હતાં; સહુ ત્હેની વાટ જોતી ઉભી. એક અધીરી સખીએ પૂછ્યું: ઉપા ! ત્હારી રસહેલ ભરાઈ કે ?

સખીઓ સહુ હસી પડી, બાળે મોતીના થાળ વેરાયા.

કોઈ મહાસત્યની આકાશવાણી ગાળુ રહે તહેવો તે એક બોલ, તે શબ્દ ‘ઉષા,’ મહારી અન્તર્ગુહામાં ગાળુ રહ્યો, જીવનકુંજને આઘન્ત ભરી રહ્યો. પૂર્ણિમામાં પ્રગટી હતી, પ્રભાતે પધારી હતી, બહેને પારખી હતી, તે જ એ ઉષા મહારા જીવનનો જ્યોતિ.

ઉષાએ હસીને કહ્યું: ના, મહારી રસડેલ હતી અધૂરી છે.

જલનાં કણ નિર્જરતાં યે એવું મધુરું નથી બોલતાં. બ્રહ્માંડભરમાં જે માધુર્યના સિત્કાર તરે છે, ને નરનારી-ઓના કાનમાં કંઈક મીઠી મીઠી ફૂંક મારી જાય છે, તહેવી એક અગમ્યની લહેર આવી અને ફૂલની ફેરમ જેવી કંઈક ફૂંક મહારા અંતરમાં ફૂંકી ગઈ.

તે પછી શું બન્યું તે મહેને ખબર નથી. ધ્યાનયોગમાં યોગીજનો ડૂબી જાય તેમ હું કચ્છાંક ડૂબી ગયો. જાગ્યો ત્હારે પંચવટીમાં મહારા માથા ઉપર એક મેના બોલતી હતી, ને તહેને માથે મધ્યાહ્ન તપતો હતો.

કુમારિકાઓનો બગીચો

કેવા કાળે ઉગ્યો એટલો પૂજ્યભાવ પરમેશ્વર વિના અન્ય કોઈને કાળે મહુને કદી ઉગ્યો નથી.

કન્યાકેળવણીના રસવન્તા ક્રિયાધર્મમાં કદી તહમને રસ પડ્યો છે ? કર્મઠોના ક્રિયાકાંડથી વેદાન્ત વેગળું છે તેટલા જ અમારા ન્હાનકડા રાજ્યાધિકારીઓની કન્યાકેળવણીથી ચેતનભાવ એક વેળા વેગળા હતા.

એક ચાતુર્માસમાં અમારા નગરની કન્યાશાળાની કાર્યવાહીમાં મહુને એટલો રસ પડ્યો કે એક ટીંબળીએ ટીંબળે કચું હતું કે હું તો વિધવા મહેતીજીને પરણવાનો છું.

કુમારિકાઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન એટલો ભવિષ્યની પ્રિયતમાઓનો પ્રશ્ન, વર્તમાન અને ભાવિ પ્રિયતમેના મનમાંનો મહાપ્રશ્ન. નેત્રપલ્લવીથી પ્રીતમપ્રિયા પરસ્પરને પઢાવે છે તેમ અક્ષરપલ્લવીથી ચે પઢાવે તો એ પ્રશ્નના ઉત્તર કેટલા સુગમ થાય ?

કોઈ નગરશેઠની તજ દીધેલી પુરાણી ફૂલવાડી તો દીઠી હશે. ફૂલછોડને સ્થાને કચારીઓમાં ઘાસ ઉગ્યાં હોય, ફૂલઝાડની ડાળીઓ અધકરમાયેલી ને અધપાંદડાસૂની હોય, ઠામઠામ સૂકાં પાન ને તાજે કચરો વેરાયેલ હોય; છતાં તે ભેલના કોઠાર ને ગંદવાડના ભંડારમાં ચે ગન્ધવતીના

રસગન્ધ ઉભરાતા દશાયઃ એવી મ્હને કન્યાશાળા લાગી. માળી ત્હેવી વાડી. પહેલાં તો બાલવિધવા મહેતીજી જ ઘરના ને લોકસમાજના લાડમાં ઉછરેલી ને અધકેળવાયેલી હતી. સૌભાગ્યના ઉત્સાહી ઉમંગતેજને બદલે વૈધવ્યની નિરુત્સાહિની નિરાશાની છાયા શાળામાં ઉડતી. માસ્તરાણીઓનાં હતાં ત્હેવાં ભલકાદાર કે ગંદાં કપડાં વિદ્યાર્થીનીઓનાં હતાં; કારણ કે ભલકને સ્વચ્છતા માનતાં ને ગંદવાડને સાદાઈ ગણતાં. છતાં તેજસ્વી અંગો ઉપર એ મેલાં ઓઢણું સૂર્ય ઉપરનાં વાદળાં જેવાં શોભતાં. પાટિયા ઉપર હિસાબ અડધો ગણેલો અધૂરો હતો. પાટીઓમાં લખેલું વણસુધરેલું હતું. ન્હાના મંકોડાની હાર જેવી પણ સ્વચ્છ અક્ષરમાલા હતી. જોડણી પુરુષવર્ગનાથી સહેજ મ્હડિયાતી હતી. ઉકરડેથી ચે કન્યારતન શોધી સ્વીકારવાના આજ્ઞાદાતા મહર્ષિએ આ ભવિષ્ય વાંચીને તો આજ્ઞા નહીં કરી હોય ? શાળાના એ કચરામાં ચે અનેક રત્નો ઝબકતાં હતાં.

અને શાળામાં સ્વચ્છતા કોઈ દિવસ નહોતી જ પધારતી એમ ન હતું. છનામસમારંભને વાર્ષિક દિવસે, રાજેન્દ્રની જન્મતિથિએ મીઠાઈ વહેંચાતી ત્યહારે, એમ ચાર પાંચ વાર્ષિક પર્યોને મહાદિવસે શાળામાં સ્વચ્છતાનું રાજ્ય સ્થપાતું; કારણ કે સ્વચ્છતાને નિત્યવસ્તુ નહીં પણ એક શણગાર ગણવામાં આવતી.

તે મહર્ષિની આજ્ઞા પાળવા અને મ્હાં રતન શોધી સ્વીકારવા હું ગયો ત્યહારે શાળામાં કેટલીક કન્યાઓ ઝીકનાં

સોનારૂપેરી ભરત ભરતી, કેટલીક ગૂંથણુ ગૂંથતી, કેટલીક જૂનાં ગીત ગાતી, ને એક વર્ગમાં વાંચન ચાલતું હતું. પહેલે દિવસે તો બધા વર્ગોની પ્રદક્ષિણા ફરી એક વર્ગ નિરખી લીધો. જતાં પહેલાં મહેતીજીને દસ રૂપિયા આપ્યા, ને કહ્યું: શાળા ફરતા ઉજ્જડ વેરાનમાં ફૂલવાડી રોપાવજો, અને શાળાના ખડોમાં ફૂલપાત્ર ગોઠવજો. સહુ વર્ગમાંથી પહેલી પંચકડીને ક્યારીઓ ને ફૂલછોડની સંભાળ સોંપજો. ઉપર નંબર લાવવાની સ્પર્ધા યે એમ વધશે.

ઉઘાનો નંબર તો પહેલા વર્ગમાં પહેલો જ હતો.

રસિકાઓની શુદ્ધ રસવૃત્તિના વિકાસનો પાયો એમ મંડાયો.

ત્રીજે દિવસે વગી જવાનું હતું તે પ્રમાણે હું ગયો. મહેતીજીની વાંકી સેંથી આજે સુરમણીય રીતે કોરેલી હતી. ગવન થોડુંક વાપરેલું નવું હતું. ચોળી ઉપર જૂલ લટકતી.

શાળાફરતા ક્યારા પાડેલા હતા ને ક્યારાઓમાં કુંડાળાં કોરેલાં હતાં. થોડાંક કટોરાઘાટ કુંડાં પણ આણેલાં હતાં. ફૂલસામગ્રીઓને સ્કેજ સુધડતા ને વ્યવસ્થા આપી ફૂલ ઉછેરનારીઓને તેડાવી.

અહા ! શા લાવણ્યની તે મૂર્તિ હતી ! શા લાલિત્યથી તે પગલાં ભરતી ! જીવનનો ઉછળતો દડો ઉતરે તેમ તે શાળાનાં પગથિયાં ઉતરી આવી.

સુકુમાર કુંપળો ઉપર રજનાં પડ ચઢડ્યાં હોય તહેવી કુમારિકાઓ દીસતી.

એ દિવસે બીજ રોપ્યાં, પાણી પાયાં, ને ઉછેર ઉછેરનારીઓને સોંપ્યો. ‘મહાપ્રજ્ઞાંડમાં, તહેવું આણુપ્રજ્ઞાંડમાં’ એ સૂત્ર તે પ્રસંગે મ્હને સુગમ થયું. મહારા એ અન્તરમાં બીજ ઊડાં રોપાયાં, ને ઉપર રસજલનું સીંચન થયું.

મહેતીજીને કહ્યું, ત્હમારાં નિર્મળાં છે તહેવાં વસો બાળાઓ ન પહેરે? મહેતીજીએ સસ્મિત લજ્જાનમન કર્યું, ને સહુ બાળાઓને એકઠી કરી. કહેવાનું મ્હેં મહેતીજીને સ્હમજાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તહેમણે ભાગીતૂટી છટાથી બાળાઓને કહ્યું કે નવાં વસો લેવાના ઘેર કળ્યા કરવાના નથી, પણ છે તે જ નિત્યવસો જાતે ધોઈને બધાંથી જે ઉજળાં પહેરશે તહેને મહિને મહિને ઇનામ મળશે.

જગતને સુન્દરીઓ જ સુન્દર રાખશે તેટલું તે સુન્દર રહેશે; કુટુંબને કુલવંતી ગૃહિણી મેલ નહીં ચઢડવા દે, તેટલા નહિ ચઢડે; સંસારને એ સ્ત્રીસમાજ નિર્મળી છાંટશે તેટલો તે નિર્મળ રહેશે; એ કોણ નથી જાણતું? ને કેટકેટલા પાળે છે?

વળી નિર્મોલે દિવસે ગયો ત્યહારે મહેતીજીની આંખમાં અંજન આંજેલું હતું. શ્યામ પટ વચ્ચે વિરાજતી કીકીઓ તેજસ્વી હતી.

મહારા પિતા તરફથી તાકા આપ્યા ને કહ્યું: ચોળીઓ

કમળા ચણિયા ઝમઝાં કબજા પહેરણ ચોરણીઓ રૂમાલ ચઢીઓ શીવતાં સહુને શીખવજો. જે પોતાનાં નિત્યવસ્ત્રો પોતે શીવીને પહેરશે ત્હને મહારા પિતા બક્ષીસ આપશે. મહેતીજીએ કહ્યું દરજી નથી, કેણુ શીખવશે? વળતા દિવસથી સ્ત્રી બાલક ને પુરૂષનાં સાદાં નિત્યવસ્ત્રો શીવતાં શીખવવા મહારા પિતાએ દરજી મોકલવા માંડયો. પિતા વૈ પુત્રઃ એ શ્રુતિ યાદ છે ને ?

ઉપાએ પહેલી સોય ઝાલી ત્યહારે જાણે મહારા જીગરને ને તેના જીગરને સાંધતી નહોય એવું મ્હને લાગ્યું.

શીવણ ધોવણ ને ફૂલબાગ લણી શાળાનો પ્રવાહ ઢળવાથી ભરતગૂંથણની ખર્ચાળ શોભાનું શિક્ષણ ગોણુ થયું. પહેલું પોત ને પછી ભાતઃ એ મહારી માતાનું પુરાણું ને સાચું સૂત્ર હતું.

એકલી શોભાવતી ને ખર્ચાળ કસરતો સહુ સંસારીઓને સુલભ નથી એમ મ્હેં મહેતીજીને સ્હમજાવ્યું હતું. ધોવણથી બાળાઓને, સ્વચ્છતાની ભાવના કેળવાયા ઉપરાન્ત, મગદળની કસરત થતી ને શાળાની કૂર્મમાંથી જલ સીંચી ઝારા ભરી ફૂલરોપને છાંટવાથી, રસિકતા પિકસવા ઉપરાન્ત, સહુ અંગે કસાતાં. જલસીંચનનો યુવતિઓનો અંગહિંડોળ તો નિરખ્યો છે ને ? ભાંડુઓ કાજે ચે જલ એ બાલિકાઓ બનતાં ભરી લાવતી, ને આરસની પૂતળીઓના નહિ પણ ફુલસેવિકાના ભાવમાં સહુ ઉછરતી.

હિમાદ્રિમાલા જેવો મહારો એવો અવિચળ સિદ્ધા-

ન્ત હતો કે શાળામાં ભણતી સરસ્વતીની પુત્રીઓમાંથી ૯૫ ટકા ગૃહિણીધર્મ સ્વીકારશે; અને તહેમાંથી ચે ૯૦ ટકા ગરીબ કે સામાન્ય સ્થિતિના વરને વરશે. એટલે ખોટા શેઠાણીવેડાની પતંગિયાસહી શોભાના ખર્ચાળ શિક્ષણને બદલે કુટુંબસેવાના ગૃહિણીધર્મોનું સંગીન જ્ઞાન આપવાનો લક્ષ્ય શાળામાં સાધવાનો મહારો હેતુ હતો. ને તેથી કુલ-ધર્મોની પવિત્રતાના પાઠ સહુને ત્યાં શીખવાતા હતા.

ઉષા ઘર માંડશે ત્યહારે કેવું કુલમન્દિર રચશે એના તરંગ મ્હને વારંવાર આવતા. આજે તો એ કવિતા આસ-પાસ પથરાયેલી છે; ને રમિકડી ઉષાના રસસોહન્ત ગૃહિ-ણીભાવના ઉદ્યાનમાં જ અમે વસીએ છીએ.

તે પછી નવા રાસ શીખવાયા, ને અંગઅંગનાં નવ-નૃત્યે કુમારિકાઓની કૌમારઉર્મિઓ ઉછળવા માંડી ત્યહારે એ બાલાઓ તન્વીગી વેલીએ! મટી વસન્તાનિલમાં ઝોલાં ખાતી મ્હોરથી લચીનમી જતી આંખાની રસવન્તી ડાળીઓ જેવી મ્હોરી રહી. સહુને અન્તરમાં રસતરંગ ધૂમતા ને અંગેઅંગે મ્હોર ફૂટ્યા. વેલીની છટા ને નમણાં પલ્લવ-હિન્ડોલમાં સહકારની શાળાની રસવન્તી બલરેખાઓ તરી આવી.

સુન્દર કલાઓના શાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે સુન્દરતા એટલે બરૂપણું નહીં, પણ છટા હિન્ડોલ તેજસ્વિતા. હય-શાળામાં પાણીદાર વછેરા ને વછેરીઓ હોય છે તહેવાં કુમાર અને કુમારિકાઓને પાણીદાર સુસુન્દર ચેતનભાયાં

આત્મવાન્ ખીલવવાં એ સર્વ શાળાસ્થાપનનો હેતુ છે, સર્વ કેળવણીનો સિદ્ધાન્ત ને લક્ષ્ય છે.

હું શીખવતો ને સુધારતો તેમ હું યે તે કન્યાશાળામાં ઘણું શીખતો ને સુધરતો. ફૂલની પાંખડીઓમાંના જેવા સ્વાભાવિક હાવભાવ ને અકૃત્રિમ ઉરપરિભવ મહુને ત્હાં દર્શાતા. કુદરતના અન્તરમાંના અંકુરનાં કિરણો ઉઘડતાં હું ત્હાં નિહાળતો. લાવણ્ય અને લજ્જા, રસિકતા અને વિનય: ઉડું ઉડું કરતી બાલપંખીણીની સુકુમાર પાંખોના જેવા મુગ્ધ કૌમારભાવ ત્હાં હું અનુભવતો. નવા રાસ શીખશે ને છટાથી લજવશે ત્હેને મહારી માતા વતી ઇનામ આપવાનું કંઈ તે સાથે જૂના રાસ કેટલાક મંડે યે ઉતારી લીધા. કોઈક જૂના ઘરેણામાં હોય છે, કોઈક જ જૂના રીતરિવાજમાં હોય છે તેમ ત્હેમાંના યે કોઈકમાં ભારોભાર સુવર્ણ હતું.

હૈયાની ભરતીએ બહુ ઉછાળો લીધે: તેથી થોડાક દિવસ ત્હાં જવાનું મંકે ઓછું રાખ્યું. પણ સાંજરે-સન્ધ્યાએ શાળાની છટકળીમાં હું જતો ને કુમારિકાઓનો બગીચો નિરખી આવતો. ઉપાના ફૂલછોડ પાસે મહારા પગ થાંભી જતા, ગતિબલ ઓસરી જતું. તે ક્યારી જાણે ઉપાની ઉરક્યારી હોય તેમ હું દર્શનમુગ્ધ નિહાળતો. ત્હેના અંકુર જાણે ઉપાના ઉરઅંકુર હોય તેમ હું પંખાળતો.

એક દહાડો વિદ્યાધિકારી સાહેબ એ ક્યારીઓમાં મહુને મળ્યા. ત્હેમની આંખોમાં મંક હતો. ત્હેમની ભમ્મર ઉપર અધિકાર વિરાજતો. આઘ વ્યંજન ઉમેરી કેટલાક

ત્હેમને વ્યંજનામાં વિદ્યાધિકારી સાહેબ કહેતા, કારણ કે વિદ્યા ઉપર એમનો એવો ને એટલો ભાવ હોતો. તેઓ સાહેબે મહારો ઉપકાર માન્યો કે ત્હમે ઠીક ખગીચો ઉછેરો છો. કેટલાકના શબ્દ નાલીના ઉંડાણમાંથી ઉછળે છે; કેટલાકના હૃદયની લાગણીમાંથી ઉભરાય છે; કેટલાકના મગજની બુદ્ધિમાંથી નીંઝરે છે; ત્હેમના શબ્દ મુખના ગોખલામાંથી જ આવતા હતા. મેં કહ્યું, આજ તો બીજ વાવવાનાં છે; પાક તો પરમેશ્વરની કરુણા છે. વિદ્યાધિકારી સાહેબ પોતાને વિજ્ઞાનવાદી કહેતા ને નાસ્તિક હતા; તેથી પરમેશ્વરનું નામ આવતાં જાણે અભડાયા હોય એમ સાહેબજી કહી ચાલતા થયા.

જન્મતના સારામાં સારા કવિ ફિલસુફ પયગમ્બરો માત્ર બીજ જ વાવે છે; પણ એ અનન્તતાનાં વાવેતર, ને ત્હેના અનન્તા પાક અનન્તતાની અનન્ત પ્રજાઓ ઉતારે. મહારા અદ્ય જન્તુના પ્રયત્નને તો આજની જ આશા હતી.

ઉષાદર્શન મહારા આત્માનો પ્રથમ અલિલાષ હતો. ત્હેની કૌમારમૂર્તિના આદર મ્હને સ્વપ્નામાં યે ઓલાવતા. મહારા આત્માનો દ્વિતીય અલિલાષ ને આશીર્વાદ એ હતો કે મહારી ઉષા જેવી જગતના સહુ કુમારોને ઉષા મળે. ઉષા અદ્વિતીય હતી, માટે જ ઉષા જેવી અન્ય કુમારિકાઓને શણગારવા હું મથતો.

તે જગત્ત્રિવિખ્યાત શરતપૂર્ણિમાની રાત્રિએ શ્રી કૃષ્ણ-અન્દ્રે રાધિકાજીને રાસ રમાડ્યો ત્યહારે નિજ કૃષ્ણરૂપ

ગુણી ગુણીને ગોપીકાપરિવારમાંથી પ્રત્યેક રસકાન્તાને રસકાન્ત સમર્થો હતો તેમ મહારેયે ઉષાની સખીભૂતિઓ રચી રચીને પ્રત્યેક રસકુમારને રસકુમારિકા આપવાના આભલાષ હતા. કચ્છાં સૂર્ય અને કચ્છાં તેનું કિરણ ? કચ્છાં કૃષ્ણચન્દ્ર ને કચ્છાં હું ? એ તો હું સમજતો જ હતો; પણ પરમાર્થના જોમમાં મારી આશા હતી. મહને મળે એવું સહુને મળજે એવા અન્તરમાંથી નિરન્તર આશીર્વાદ ઉછળતા.

અક્ષરનું ને વાંચનનું ઇનામ ઉષાએ જ્યારે મહારી પાસેથી લીધું તે ચિરસ્મરણીય પ્રસંગ હું હજી વીસયો નથી. તે દિવસે રહવારની શાળા હતી. રજતનિર્મળ પ્રકાશમાં સોનેરી તડકાની જાજમ પથરાઈ હતી. સ્વચ્છ ને છટાદાર કુમારિકાઓના અનેકરંગી મયૂરકલાપ સંકેલેલા પણ કલગી સમારેલા ટોળે મળ્યા હતા. અનેકના અક્ષર જાણે ભૂમિતિનાં ઝીણાં ઝીણાં ચિત્ર સરીખડા સુસુન્દર હતા. પણ ઉષાના અક્ષર ! મહેતીજીએ કહ્યું કે એ તો મોતીના દાણા. મયૂરના ફેહ સમી ઓઢણીમાંથી કર લાંબાવી ઉષાએ પાટી ધરી ત્યારે કલાપમાં જાણે મોરપીંછનાં ચાંદલીયાની જ માલાઓ ગોઠવેલી મહને લાગી. વિધાત્રીના મહારા ભાગ્યાક્ષર મહેં તહેમાં નિરખ્યા. સહુએ કહ્યું, ઇનામ ઉષાનું.

ને વાંચન ! પૃથ્વીલોકની કોયલો બોલતી તો તહે સાંભળી હશે, પણ આ તો દેવલોકની કેકિલા બોલતી હતી. મહેં શીખવ્યા હતા તહેવા શુદ્ધ અને છુટ્ટા પાડી પાડી

વણીચ્યાર ને શબ્દોચ્યાર કંઈ કંઈ બાલિકાઓએ કીધા. કેટલાંક ઇનામ આપીશું એ ચિન્તા થતી હતી ત્યાં ઉષાએ વાંચન આદર્યું. શ લ ને ળ ના ઉચ્યારમાં ભૂલ થવી તો રહી પણ એવું કંઈક વિશુદ્ધ પરમ સુકુમારત્વ ને માધુર્ય તે કુમારિકા મૂકતી કે અજબ ! સન્ધીઓનો એવો પદ્મજેદ કરીને બોલતી કે અધ્વર્યુને ચે શરમાવે. શારદાની વીણા સરખડું કંઠમાધુર્ય તો ઘણી વેળા સુણ્યું હતું ને ઘણાએ સુણ્યું હશે; પણ આ તો સાક્ષાત વાગી-શ્વરીની જ વાગ્ધારાનાં લાવણ્ય ને લાલિત્ય હતાં. સારંગીના સંવાદી સરોદ ઘણીઓએ વાંચનમાં ગાયા, કેટલીકે સિતારની રણકતી ગતો વગાડી; થાડીકે પિયાનાની છુટ્ટી છુટ્ટી સુરમાલ ગજવી; પણ જલતરંગના પૃથક પૃથક મીઠા બોલો તો ઉષા જ બોલી રહી. સહુ બાલાઓ ગાજી ઉઠી કે વાંચનનું ઇનામે ઉષાનું.

પાળેલાં હરિણ લજ્જતાં નથી, શકુન્તલાનું મૃગલું શરમાતું ન હતું; ઉષા ચે એવી હસતી-રમતી આવી. મૃગી સમી વિશાલ આંખો, મૃગચર્મ સમી તેજસ્વી ઓઢણી, મૃગલી સરખડા સુકુમાર ચરણ હતા. સૂર્યનાં કિરણો સરખડાં તે પદકિરણો નાચતાં નાચતાં આવતાં. આંખડી ખુલ્લી ને જગતનું તેજ સંભડી પીતી હતી. વદને ઉત્સાહ ને આહ્વાહ હતો. વીરાંગનાનાં નિહરતા ને ઓજસ લલાટમાં તગતગતાં. ઉષાનાં નયન ન નમ્યાં, પણ મહારાં નયન નમી ગયાં; તે જગદંબાની જ્યોતિર્જ્વાલા ન ઝીલાઈ. ઇનામ આપતાં આપતાં ફૂલછોડની ડાંખળીઓ સમી મહારી

અંગુલિઓ ધ્રુજ ઉઠી. કાવ્યકલાના મુગટમણિ જગદ્વિખ્યાત મેઘદૂત ને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ ઇનામમાં આપ્યાં. પણ એ સૌન્દર્યચુડામણિ કાવ્યયુગ્મથી યે વધારે સુંદર રસકાવ્ય તો મહારી ઉષા કુમારિકા પોતે જ હતી.

દેવને શું નથી તે અર્પવું ? દેવમન્દિરે દેવ સમીપ ભેટ ધરીએ છીએ તે ભાવથી ઉષાને હું ઇનામ આપતો. ઉષા સ્વીકારતી તહેને હું અનુગ્રહ માનતો.

તે દિવસે બપોરે દેહખંડમાંથી હૃદયદેશને કોરી કાઢી નયન સન્મુખ મૂક્યો, ને તહેનું પૃથક્કરણ કરવા હું બેઠો. ઉષાનાં રસનાં ઝરણાં કય્હાંથી પ્રગટતાં ? તહેના નયનમાં હતાં કે તહેના વદનમાં ? તહેની છટામાં હતાં કે તહેના સૌન્દર્યમાં ? તહેનાં તેજસ્વરૂપમાં હતાં કે તહેનાં નૃત્યઉદ્ઘાસ-આહ્વાદમાં ? ઉષાનાં આકર્ષણ કય્હાંથી આવતાં ? ઉષાની કઈ વિભૂતિ મહેને નિમન્ત્રણતી હતી ?

મહેને લાગ્યું કે મહારો શ્રમ મિથ્યા હતો. આલનાં અંગમાંનાં અનન્તકોટી ચાંદરણાંમાંથી રાત્રિનાં રસઝરણાં નિર્ઝરે છે, તેમ ઉષાની અંગકલાના છિદ્રછિદ્રમાંથી રસનાં ઝરણુ નિર્ઝરતાં. વિરાટના અદ્ભુતત્વના પૃથક્કરણ જેટલું ઉષાના અદ્ભુતત્વનું પૃથક્કરણ અઘરું ભાસ્યું.

સૌન્દર્યઉપવનમાંથી એ જ ફૂલ મહેને કેમ નહોતરતું ? કુમારિકાઓના બગીચામાંથી ઉષાની જ રસસુગન્ધ કાં મહેને આદરતી ? ઊંડું ચિન્તન આદર્યું ને એક ઉત્તર મળ્યો.

સીતા અને દ્રૌપદી, તારા અને દમયન્તી સહનશીલ-
તાની-ક્ષમયા ધરીત્રીની જગદ્વન્ધમૂર્તિઓ છે. જૂલિયેટ ને
શકુન્તલા, લયલા ને શીરીન ને ઝુલેખા વિલાસની-
શયનેષુ રંભાની રસવિલોલ પ્રતિમાઓ છે. લોરા અને
બિયેટ્રિસ કવિજનોની મહાકવ્યપનાની રાજકુંવરીઓ છે.
પણ ઉષા ! સત્યલોકમાંના પરમ સત્ય સમી ઉષા ! પારિ-
જાતકના પુષ્પ સરિખડી ઉષા દેવલોકની દેવાંગના હતી,
પ્રકૃતિની પહેલી પુત્રી હતી. જાણે આલને યે અદ્ધર ઝીલી
આલતી; જાણે પૃથ્વીની પરિત્રીમાઓ યે ત્હેને માર્ગની
રેખાઓ લાગતી. તારલિયાનાં યે તેજની પાર જતાં ત્હેનાં
દષ્ટિતેજ જાણે બ્રહ્માંડપર પરવરતાં. કમલદલ સમાં ત્હેનાં
પગલાંની નૃત્યગતિ વાયુરાજની લહરીઓ સમી સરસરતી.
ત્હેની ઉછળતી અંગધારાઓ તો જાણે પૃથ્વીનાં પડ ફેડી
ઉડતી પાતાળગંગાની રસસેરો હતી. જયના કેતુ સમી,
સ્નેહની વદ્ધી સમી, પરમ સત્યની માનવકલા સમી, ઉષા
ઉદ્ઘાસતી હતી. તે દીન સહનશીલતા ન હતી. તે વિલાસ-
રંગી રમણપૂતળી ન હતી, તે ધુમ્મસમૂર્તિ સમી કવ્યપના
જ ન હતી. તે આશા ને ઉત્સાહની, પ્રેરણા ને પ્રતિભાની
તેજકલિકા હતી. તે રસિકતા ને આનન્દની, કવિતા ને
સૌન્દર્યની દેવલતિકા હતી. તે સમ્યક્દાનન્દની પરમ ભાવ-
કલા હતી. જગતને સહી લેવા જ નહિ પણ જગતને
જીતવા, જગતને શોભાવવા જ નહિ પણ જગતને
સાચું સિદ્ધ કરવા, જગતને કવ્યવાને જ નહીં પણ જગ-
તના પડદા પાછળની ગહન લેદાવલિ રહમજવા ને રહમ-

જવવા તે જગતમાં અવતરી હતી. સૌન્દર્યઉપવનમાં, કુમારિકાઓના બગીચામાં ઉષાનું એ વ્યક્તિત્વ હતું, ને તે મહુને આમન્ત્રણતું હતું.

સૌન્દર્યઉપવનની સહુ કલિકાઓ એવી ઉઘટે તો ? મહારા અદ્ય પ્રયત્ન એ દિશામાં હતા.

પ્રભુ પોતાની પ્રભુતાથી ભકતને આકર્ષે છે એવી ઉષાની પ્રભુતા મારા ભાવને આકર્ષતી હતી. પ્રભુની વિભૂતિઓના પાર પ્રભુભકતોને લાધ્યો નથી; ઉષાના વિભૂતિમંડળનો પાર હજી મહુને જડ્યો નથી, ને જડશે એ નહીં. પ્રભુ સમી પ્રભુકલા ઉષા એ અનન્ત જ છે.

પહેરોડના ઉષાના રંગની ઝીકભરેલી મખમલની પટ્ટી તે દિવસે મહં ખરીદી. ઇતિહાસ અને ભૂગોળમાં-માનવ-જાતિની અદ્ભુત વાર્તા અને માનવજાતિના મહિમાવાન મન્દિરોની મનોવેધક કથામાં-પહેલે નંખરે જે આવે તહેને તે આપવાની હતી. સૂર્ય ને ચન્દ્ર સમાં જગન્માર્ગમાં અજવાળાં પાડતાં મહાનામ નરનારીઓની ભર્ગવન્તી જીવનકથનીઓ એ શાળામાં શીખવાતી થરૂ કરી હતી. તે ઇનામે ઉષા જીતી, ને તે ઉષારંગી પટ્ટીથી ઉષાએ પોતાની વેણી બાંધી.

ગણિતની પરીક્ષા પરિક્ષકે જ અઘરી લેતા. એટલે તે વિષય સારો શીખવાતો હતો. લેખાં ને પલાંખાં તો સહુને જીજ્ઞાસે હતાં. પણ જીજ્ઞાસીનાં લેખાંપલાંખાંના કોયડા તે કુમારિકાઓને હજી શીખવાના બાકી હતા.

અંકગણિત અને વસ્તુગણિતમાં કેટલો ભેદ છે એ તો આપણે સહુ જાણીએ છીએ.

‘શું જાણે વ્યાકરણી? વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી?’

એ સત્રમાંના સત્યનું પરિપાલન કરી શાળાના અભ્યાસ-ક્રમમાં વસ્તુજ્ઞાન ઉપર ભાર મૂકવામાં આવતો.

ઉપાનો આ શુકલ પક્ષ હતો. ચન્દ્રબિમ્બ કદી એ અધૂરું પ્રકાશમાન નથી, પણ શુકલ પક્ષમાં ચન્દ્રકલા દિન-પ્રતિદિન ઉઘડે છે; તેમ ઉપાની રસકલા ઉઘડતી હતી. વસન્તના ઉત્સવિયા વસન્તચન્દ્રકાને જે ભાવથી સત્કારે છે તે ભાવથી હું ઉપાની ચન્દની સત્કારતાં. ઉપા મહારા જીવનની વસન્તનો શુકલ પક્ષ હતી.

કન્યાકેળવણીનો પ્રશ્ન ભવિષ્યની પ્રિયતમા પત્નીઓ તેમ જ માતાઓનો છે, અને અન્નપૂર્ણાની સહુ પુત્રીઓ મોજ્યેષુ માતા સરિખડી વિષ્ણુધર્મ પાળનારી વૈષ્ણવીઓ છે; એ કારણે શાળામાં રાંધણકલા શીખવવાનો એ દિવસ રખાવ્યો હતો. ખોટા રૂપૈયા જેવાં અનુકરણના ઢોળવાળાં કેટલાંક શેઠશેઠાણીઓ શાળા જોવા પધારતાં ત્હેમને તે નહોતું રૂચતું. રસોઈયા નહારી જાય ત્યારે વરને ને બાલકોને કાચાંપાકાં પોતે પીરસતાં એ સ્મરણો ન વીસ્યાં છતાં એ રાંધણકલાનો ગૃહિણીધર્મમાંથી તેઓ બહિષ્કાર કરતાં. ધવરાવવા જેવો ને જેટલો જ જમાડવાનો એ કુદરતનિર્મિત ગૃહિણીધર્મ છે એ સિદ્ધાન્ત ધાવને દૂધે ધવરાવનારાં ને રસોઈયાને હાથે જમાડનારાં નરનાર સહુમજતાં ન હતાં. એમનાં જેવી માત્ર નવલકથાઓ વાંચનારીઓની

આ શાળા ન હોવાને કારણે જમાડવાની રસિક ને નિત્ય-
ઉપયોગી કલાઓની કુમારિકાઓને કેળવણી અહીં અપાતી
હતી. વારપરવે વિધવિધની રંગોળી પૂરવી, અવનવા સ્વ-
સ્તિકો ને ફૂલ પાડવાં, અટાપટા ને કાંગરીઓ, મયૂર ને
મેનાનાં ચિત્રો માંડવાં: ચિત્રવિદ્યાનું એ અમારે પહેલું
પગથિયું ગણાતું. નવી નવી વાનીઓનું કોઈ કોઈ દિવસ
પ્રદર્શન ભરાતું. થોડા વખતમાં ને થોડે ખર્ચે કેમ રંધાય
ત્હેના ગૃહશાસ્ત્રમાંથી સિદ્ધાન્તો શીખવાતા. નિત્યવસ્તુઓ
શાળામાં રંધાવવાને બદલે બાલિકાઓ પોતપોતાને ઘેર
રાંધે-ખીરસે, ને ઘેરથી ત્હેની નિત્યનોંધ લાવે એમ મ્હેં
સૂચ્યું હતું. મહેતીજીએ શાળાખાતાને લખ્યું. શાળાખા-
તાએ સહુ સૂચના મંજૂર રાખી, એવી ઉત્તમ વ્યવહાર
સૂચનાઓ કરવા માટે મહેતીજીને ધન્યવાદ આપ્યો.

અમારી શાળા ગૃહિણીઓ કેળવવાની હતી, ઠીંગ-
લીઓ સરજવાની ન હતી.

આરોગ્યવિદ્યાનાં અને ઘરવૈદ્યાનાં મૂલતત્ત્વોની પ્રથમ
પોથીઓ શાળામાં શીખવાતી. પણ એ વિષયોમાં પોથી
કરતાં અનુભવ મ્હોટો ગુરૂ છે એ સહમજાવવાનું અધૂરું
હતું તે સહુના મનમાં ઉતરાવ્યું. ભવિષ્યની માતાઓ પોત-
પોતાની માતાઓને હાથે કેટલેક અંશે કેળવાય એ સર્વથા
ઘન્ટ જ છે.

ધર્મ શીખવવા નહીં પણ પળાવવા માંડયો હતો.
મહેતીજીને બાષણો કરવાનો શોખ હતો તે મ્હેં જોયું
હતું. મ્હારા ઘર પાસેના મન્દિરની વૃદ્ધા પૂજારણને દક્ષિણા

આપીને મહેતીજીને મન્દિરમાં નિત્યકથા વાંચવા બોલાવ-
રાવી. મહેતીજીને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ એ થઈ ને ઉપદેશનો શોખે
સચવાયો. કાળે કરીને કથાના રંગમાં તે વિધવા રંગાઈ,
વૈધવ્યનાં દુઃખોનો દિલાસો પામી સેવિકાવ્રતનો પરમાર્થ-
ધર્મ સ્વીકાર્યો, શુદ્ધ ને સાચું બ્રહ્મસમર્પણ લીધું, અને
કુમારિકાઓના બગીચાની તે અધિષ્ઠાત્રી સંન્યાસિની સમી
બની રહી. આમ ધર્મ શીખવવાને બદલે પળાવવાના મુખ્ય
સાધનની સગવડતા થઈ.

મ્હને વારંવાર એ વિચાર આવતો કે પ્રિયતમા કેવી
જોઈએ તે પ્રિયતમ સ્હમજે છે, ને તેથી કન્યાશાળા કોઈ
પુરુષ પોતાના અભિલાષ ને આદર્શ અનુસાર સુધારવા
મથે છે. ત્હેવી જ રીતે પ્રિયતમ કેવા જોઈએ એ પ્રિયતમા
જ પૂરું સ્હમજે, ને તેથી જ કુમારશાળાને કોઈ કોઈ
સુન્દરી પોતાના સુન્દર અભિલાષ ને આશાઓ અનુસાર
સુધારે તો કેવું સારું? વાછડાની ગમાણે જેવી કુમાર-
શાળાઓ તો કેવી સુજનતાના માંડવા જેવી સુન્દર બને?

સુન્દરમાં સુન્દર મહેલનાં સૌન્દર્ય સુન્દરીની સુન્દર-
તાથી ઝંખવાય છે. પ્રિયતમાને કાજે પ્રિયતમ પોતાની
પર્ણકુટી કે પ્રાસાદ નિરન્તર શયુગાર્યાં કરે, ત્હો પણ પ્રિય-
જનને લાયકના આવાસ કોઈ હજી શયુગારી રહ્યું છે ?
ઉષાને કાજે એ મ્હને બધું અધૂરું અધૂરું લાગતું.

કુમારિકાઓ અને ત્હેમના લાઈઓની એ એક સ્પર્ધા
આદરી હતી. ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ભણે ને વર્તમાનનો
ઘડાતો ઇતિહાસ ન જાણે એ અજ્ઞગતું કહેવાય. એટલે

આધુનિક વિદ્વાનોના નવચન્થો અને વર્તમાન સમયનાં ખરાંખોટાં રેખાચિત્રો સમાં વર્તમાનપત્રો વાંચવા-વિચારવાનું શક્ય હોય ત્યાં કુમારીના ભાઈ સાથે ગોઠવાતું, ને અશક્ય હોય ત્યાં સખીમંડલમાં ત્હેની વ્યવસ્થા થતી. ઉપાના ભાઈઓ કરતાં ઉષા એમાં હંમેશાં વધતી.

અમારા નગરના એક સંસારનિરીક્ષક ને વસ્તુવિચારક મિત્રે એક વેળા મ્હને કહ્યું હતું કે જગતના જીવાનિયાઓને રસિકાઓ જોઈએ છીએ, ગૃહિણીઓ નથી જોઈતી; અને પૂરાવામાં ત્હેમણે પૃથ્વીનો સકલ પ્રેમભાવનો કાવ્ય-ભંડાર રજૂ કર્યો. ભાવનાદેશમાં કે સિદ્ધાન્તવિવેકમાં એવો રસિકા ને ગૃહિણીનો મ્હારે તો ભેદ જ ન હતો, કારણ કે મોરનાં ઈંડાં ચીતરવાં પડતાં નથી; તેમ જ વળી રસિકા ગૃહદેશમાં રસનાં વાવેતર વાવે ને ઉગાવે તો ગૃહિણી કહેવાય, ને ગૃહિણી રસદેશમાં ગૃહભાવ પ્રકુ-દ્ધાવે ને મ્હોરાવે તો રસિકા કહેવાય. ઉષા મ્હારે આજે રસિકડી ગૃહલક્ષ્મી કે ફૂલયોગિની રસિકા જ છે. ડહાપણનો સિદ્ધાન્ત ને અપવાદનો અનુભવ એ છતાં યે એ વિચારક મિત્રના કથનમાં સત્યાંશ હતો. મ્હને યે પ્રથમ દર્શને ઉષાની રસિકતાની મોહિની લાગી હતી, ગૃહિણી-ભાવની નહિ. પ્રિયતમાના ગુણતત્ત્વના પરમ રુનેહીઓને યે પ્રિયાઓનાં અંગની ને અંગને શોભાવતાં વસ્ત્રાલંકારોની સુંદરતાના જાદુની ચટકી લાગી જાય છે. જ્યાં સૂધી સાળુની રંગીલી ભાતનાં ડાહ્યામાં ડાહ્યાને યે આકર્ષણ છે ત્યાં સૂધી માત્ર પોતને જ મનુષ્યજાતિ નહિ પારખે. પણ એ ભાતમોહને લીધે પડછાયામાં જ પથરાતી ચાંદરણાંની

ભાતીગર ચુંદડીને કોઈ ઓઢવા લેતું નથી. કાશીનાં ત્રાંખા-
પીતળ ઉપર તંમ જ સોનારૂપા ઉપરે નકશીની અવનવી
ફૂલવેલો ચીતરાય છે. અમારા નગરની કન્યાશાળામાં ત્રાંખુ
ને પિત્તળે હતું, સોનું ને રૂપું ચે હતું. તે સહુ મૂળતત્ત્વોને
પરિશુદ્ધી પછી ઉપર ભાતભાતનાં ચીતરામણ ચીતરવાનું
મ્હારે મન હતું. મ્હને અણુગમે તો માત્ર પતંગિયાની
ખાંખો ચીતરવાનો જ હતો.

ઉપરનાં સહુ કારણે કુમારિકાઓના બગીચાનાં ફૂલ
ઉતર્યાં ત્ય્હારે વીસરાઈ ગયેલાં ભરતગૂંથણનો પુનરુદ્ધાર
કર્યો. ગૃહ અને પ્રિયજનને શણગારતાં પુષ્પાભૂષણો ગૂંથાતાં,
પણ નવરાશની વેળાએ. કેટલીક બાલાની રસિકતા ઉભ-
રાતી હતી તે ચિત્ર ચીતરતી; ને જે કુમારિકાઓ કવિતા
પણ રચતી; સુંદરીની પ્રધાન ભાવનાઓ એમ શાળામાં
રસપોષણ પામતી થઈ.

મૂળાક્ષરોમાં કવિતા એ જે જ બાલાઓ રચતી, પણ
જીવનની કવિતા એ શાળાની ઘણી બાલાઓ રચશે એમ
હું માનતો. કેટલીક કુમારિકાઓ તો તે જ સમયે મૂર્તિ-
મન્ત કવિતા હતી. જગતનું સુંદરમાં સુંદર કાવ્ય દયોઃ
મ્હારી ઉષા તેથી ચે વધારે સુંદર હતી. ઉષાના અંગ-
અંગમાંથી કવિતાના માર્મિક સન્દેશ, ધ્વનિ ને વ્યંજના,
ઉડતાં હતાં.

જગતમાં ઉષા વિના અન્યથા સૌન્દર્ય નથી એમ
મ્હારું કહેવું નથી. પણ બીજી સુંદરીઓ સૌન્દર્યના અવ-
તાર હતી, ને ઉષા સૌન્દર્ય પોતે જ હતી.

જે ભાવથી ભક્તજન દેવમન્દિરે સંચરે છે તે પુણ્ય-ભાવથી હું સદા કુમારિકાઓને બગીચે જતો. મુજ રસ-દેવીનાં સિંહાસન ત્યાં હતાં. તે રસદેવીને ચરણે ધૂપ ધરતો ત્હેની સુવાસના જગતમાં ફેારતી. જગતની સર્વ સરિતાઓ સમુદ્રમાં ઢાળાય છે તેમ મ્હારી સર્વ ભાવનાઓ તે સૌન્દર્યસાગર ઉપાને અભિષેકતી.

કન્યાશાળા એમ પુણ્યમન્દિર બની, અને કાષ્ટની કે આરસની પૂતળીઓને બદલે આત્મલક્ષ્મીવન્તી બાલ પુણ્ય-મૂર્તિઓ ત્યાં વિરાજતી થઈ. ઉપાના ઉરના પુણ્યરંગો સારી શાળામાં ઉડતા, અને સહુ કુમારિકાઓને વધાવતા હતા.

એમ બ્રહ્મકુમારિકાનાં અદ્ભુત તેજ તે કન્યાશાળામાં ઠામઠામ રુકુરી રહ્યાં.

અને એ ઇનામનો સમારંભ ! બ્રહ્મચારિણીઓનો વાર્ષિક બ્રહ્મમહોત્સવ ! કુમારિકાઓની ઉરભાવનાઓનો તો દરિયાવ ઉલટયો હતો. મુખશાળાનાં ફૂલનાં તોરણ ને પલ્લવની વેલો બાલાઓનાં ગૂંથેલાં હતાં. પોતાનાં આઢણાં સમી અબીલગુલાલની વસન્તવાટિકાની રંગોળીની તરંગાવલિ નગરકુંવરીઓએ ફોરેલી હતી. સભામંડપના શણગારને વિદ્યાર્થીનીઓએ શોભાવ્યા હતા. અમારા લોકહિતૈષી સકલપ્રજ્ઞ બુદ્ધિવૃદ્ધ લોકનાયક વેલીને સિંહાસને સંસાર-ભાસ્કર સમા વિરાજ્યા હતા, તે સિંહાસનને ફરતી ફૂલમંડલિ કુમારિકાઓએ ભરેલી હતી. ઠામઠામ દીપતા કુંકુમ ને કેસરના આશીર્વાદમન્ત્રો ને ઉદ્દોધનમન્ત્રો બ્રહ્મચારિણીઓએ આલેખેલાં હતાં. આસપાસ નક્ષત્રમંડળ સમા

વીંટતા નગરના મહાજનો એકા હતા ત્હેમની સ્થાનસુધડતા સરસ્વતીની કુંવરીઓએ સમર્પેલી હતી. આગલી રાત્રિએ ખાલાઓએ વાર્ષિકોત્સવનું જાગરણ કીધું હતું, ને સર્વ વ્યવસ્થા ને શોભાનો કાર્યક્રમ સમેટી રહ્યે નવવર્ષનાં પ્રભાતનો રાસ રમી હતી. સ્વચ્છ ને સુધડ નિત્યવસ્ત્રો જ આજ કુમારિકાઓનાં ઉત્સવવસ્ત્રો હતાં, પણ ત્હેમના રંગ-ખેરંગી ચમકારને લીધે જાણે ઈન્દ્રધનુષ્યની અર્ધવર્તુલ માળાઓ માંડેલી હોય એમ દર્શાતું. સાધ્વી સમી વિધવા મહેતીજી પવિત્રતાનો બધે પ્રકાશ પાડતી. બ્રાહ્મણભાવના-વન્તો સૌમ્યમૂર્તિ ઋષિકુમાર સરીખો એક તેજસ્વી સદ્-ગૃહસ્થ સરસ્વતીશાખાનો અધિષ્ઠાતા નિર્માયો હતો. વિષ્ણુ જેવા પ્રજાપ્રમુખના સંગે નગરનું પિતૃમંડલ ને ત્હેમનાં ગૃહલક્ષ્મીજીની સાથે નગરની માતૃમંડલિ વિરાજતી. આજે ઉષાનો જ જાણે વિજયમહોત્સવ ઉજવાતો હોય એમ મ્હને તો લાગ્યું. સજ્જનને પ્રિય રસ અને મર્યાદાથી ખાલાઓએ પ્રથમ રાસ ઝીલ્યો. પછી ઉર્ધ્વઉડણ (Excoelsior) ની લાવણી ગાઈ. સુભટમણિ જયમદ્ધ ને ક્રિતાની વીરવત્સલ વૃદ્ધ માતા તથા યૌવનશ્રીપ્રજ્જવલિત સિંહણપત્ની વીરાંગનાઓના નિજ પરિવાર સાથે જગતના સકલ ક્ષત્રિયવંશવિસ્તારના પરમ તીર્થગિરિ ચિતોડગઢ ઉપરથી ખુદી તરવારે સમરાંગણમાં ઉતરે છે એ નાટક-પ્રયોગ કુમારિકાઓએ ભજવ્યો. માથે મુગટ પહેરી કર-વેલમાં સમથેર ધારી જગતને જીતવા મહામાયા વાઘેશ્વરી આવતી હોય ત્હેવી નવયૌવના રાજકુમારીના વીરત્વસ્વાંગે ઉષા પધારી ત્હારે સભામંડપ ધન્ય ધન્ય શપ્દે ગાજી રહ્યો.

નગરનો ને વિશ્વેશ્વરનો ગરબો હીંચ સાથે ગવાયો. ને પછી ઇનામ વહેંચાયાં. ન્હાનકડી બાલાઓને પહેલાં ઇનામ અપાયાં. કોઇએ એક લીધું, કોઇએ બે ઇનામ લીધાં. કેટલાક પ્રેક્ષકજનો ઉત્તેજન ને પ્રોત્સાહનની, તો કેટલાક વિવેક ને શિષ્ટાચારની, તાળીઓ પાડતા. શુક્રકલા સમી મહારી બહેન આવી પોતાનાં ઇનામ લઇ ગઇ. પછી મહેતીજીએ નામ પુકાર્યું ‘ઉષા.’ વરસાદની ધારાઓ જેવી સહુની દષ્ટિઓ ઉષાની ઉપર વરસી. ઉષા ઉઠી, બાજુ ચન્દ્રમા ઉગ્યો. ગગનમંડળના મધ્યમાં પધારે તેમ તેમ ચન્દ્રની ચન્દ્રિકા ખીલે છે એમ ઉત્સવમંડપના મધ્યમાં આવતી ગઇ તેમ તેમ ઉષાની તેજસ્વિતા ખીલતી વાધી. નાચતી ને નિઃશંક તે આવી; તહેને સભાક્ષોભ ન હતો. વિશ્વને વિભૂતિ આંજતી બાજુ વાગીશ્વરી સ્વયં ઉતરતી હોય તહેવી તે કુમારિકા પધારી. ધ્રુવપુત્રી વિધાત્રી હોય તેમ તહેજુ સર્વપૂજ્ય દંપતીનાં ઓવારણાં લીધાં. એક-બે-દસ ઇનામ નગરલક્ષ્મીજીએ પ્રકુલ્લ વદને હસતાં હસતાં આપ્યાં, અને ઉષાએ પ્રકુલ્લવદને હસતાં હસતાં લીધાં. વળી એક વેળા ઓવારણાં વારી કૌમારસૌન્દર્યનો વિજયકેતુ જતો હોય તેમ તે ઉડતે ઓઢણે પાછી પધારી. ને તે પાછી વળી તહેવે જ રોડી રાખેલું વાદળ ઉલટે ને ગરજે તેમ સમસ્ત સભામંડલ-નર ને નાર, લોકવન્દ્ય સભાપતિ અને તહેમનાં પુણ્યપત્ની, -સહુની રોકેલી સાનંદાશ્ચર્યની વાદળીઓ ઉભરાઇ જઇને વરસવા લાગી, ને ધન્યવાદની ધારાઓ સાથે તાળીઓની મહાગર્જના ગાજી રહી. છતાં મહારા જીવનનો પરમ પ્રસંગ તો તે નહિ; પણ તે પછીનો હતો.

ગર્જનગોરંભામાંથી સૂર્યકિરણ કે પ્રગટે તેમ ઉપાનું નયનકિરણ પ્રગટયું ને મહારી ઉપર ઢળ્યું. પોતાના ઉપર વર્ષતો ધન્યવાદ તે એક દગબાણ દ્વારા ઉપાએ મહારા ઉપર ઢાળ્યો. સદ્ભાવમૂર્તિ સભાધીશે તહેને ધરાવેલ પુષ્પ-મુગટનાં તેજ ઉતારી તે તેજમુગટ ઉપાએ એ દૃષ્ટિસેતુ ઉપર મહુને પાઠવ્યો ને પહેરાવ્યો; અને કરસંપુટ કરી, સૂર્યકમલ નમે તેમ વદનમંડલ નમાવી, વન્દનથી મહુને વધાવ્યો. મહારા જીવનની તો પુણ્યક્ષણ તે હતી.

તે દિવસે અમારા નગરના નાગરિકોની મહાસભામાં વિજયડંકો વાગ્યો કે કુમારિકાઓના જગીચામાં સર્વોત્તમ પુષ્પ ઉપા છે.

ચન્દ્રિકાને મન્દિરિયે

હમણાં હમણાં મ્હારે મન્દિરિયે જાડુ થતાં હતાં.

થોડાંક વર્ષો ઉપર અમારા નગરમાં એક ઘરનાં પીઠિયાંમાંથી બે આનીઓ વરસતી, જમવાના થાળ એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં અદ્ધર ઉડતા, થાળમાંથી ભોજન-સામગ્રી અલોપ થતી ને આવતી. દિવસના પ્રકાશમાં તે બનતું, ને લોકસંઘનાં ટોળેટોળાં કૌતુકનયને તે નિરખતાં. છેક એવાં તો નહીં પણ કંઈક એવાં જાડુ હમણાં હમણાં મ્હારે મન્દિરે થતાં.

ને એ સહુને વાતસલ્યનાં જાડુ મ્હેં પાછળથી જાણ્યાં.

એક દિન સહાંજરે રાજબાગમાંથી ફરીને આવ્યો તો ઓરડાની છટા જ અનેરી. વસ્તુઓ એની એ જ ને ત્યાંની ત્હાં જ હતી, પણ કંઈક અવનવી શોભા જ સહુ ધારતી. પયોઘરની પ્રથમ પયવણ પછી ધોવાયેલાં વૃક્ષોની કુંજ જે નવશોભાથી શોભે છે એવી મ્હારા ઓરડાની કુંજ મેલ-ધોવાયલી શોભતી હતી. કાંઈ સહમજાચું નહિ, પણ ધાર્યું કે નયનમાં રાજબાગનું તેજ લરેલું છે તે ઠલવાતું હશે.

બીજે દિવસે મ્હારાં પુસ્તકો સુવ્યવસ્થિત ને રજનિર્મલ દીઠાં. હું અજબ થયો. નોકરને પૂછ્યું, ત્હેં ગોઠવ્યાં છે ? તો કહે ના. ખડેને ગોઠવ્યાં હશે એમ ધારી લીધું;

કારણ કે અક્ષરજીવન મહાઅન્યોને તો આપણે નિર્જીવ લેખીએ છીએ ને ?

હમણાં હમણાં મ્હારે મંદિર સ્તંભવારનાં સૂર્યતેજ બેલાં આવે છે, ને રાત્રીનાં ચન્દ્રતેજ વધુ રોકાય છે; જાણે એ દેવોનાં યે તે જાદુને અનુમોદન હોય ને ! મ્હેં ધાર્યું કે વાયુરાજે ખડારીખારણાંના પડદા ખસેડયા હશે. સૂર્યચન્દ્રનાં જાદુ આછાં પડયાં તે અનિલદેવને યે આમન્ટ્યા. પણ ગોખમાંની વેલ છાંટેલી ને સમારેલી હતી તે શું કામ જોવું ?

કેટલીક વાર માનવી કદપે છે પહેલું, ને દેખે છે પછી.

મ્હારાં કપડાંની છટા યે વધતી ચાલી. મ્હેં તો તે વિલોકયું ન હતું; પણ એકે ટોળ કરી કે રાજબાગમાં હમણાં હમણાં જાહુ જાઓ છો તંદમાં કે ? ઘેર ઘોળી રાખવા માંડ્યો કે શું ? ત્ય્હારે મ્હેં જોયું કે મ્હારાં નિત્ય-વસ્ત્રોમાં સુઘડતા પ્રકાશતી હતી. જોડેનને પૂછ્યું, તું અસ્ત્રી કરે છે ? તો કહે ના, સૂર્યનાં કિરણ કરી જતાં હશે; નહીં તો કપડાં ચળકે કંઈ ? મ્હેં કહ્યું, ગાંડી થઈ છે કે માંડો ધારે છે ? તો કહે, ડાહ્યાંડમરાંઓ યે ગાંડાં થઈ ઘેલાં કહાડે છે.

હમણાં હમણાં જ્યોતિષિ જેવા ને ડેવરીની દેવીના જેવા તે ઉત્તરો આપતી.

ખરેખર, હવે જાદુના ભેદ ઉંડા ને અગમ્ય લાગ્યા.

એક દહાડો તો હદ વળી. મ્હારા ગજવારમાલમાં, મ્હારા લેખનપાટ ઉપર ને મ્હારા આશીકામાંથી, જાણે તે

ફલછોડ હોય તેમ, મોગરાની સુગન્ધ ફેરતી. હું ચમક્યો કે મ્હારે ઓરડે અત્તર કેવાં ? બહેનને અત્તરનો શોખ ભગ્યો હશે, ને ત્હેનાં કપડાં ભેળાં મ્હારાં કપડાં ધોવાયાં હશે એમ ધારી મન વાળ્યું. પણ લેખનપાટ કાંઈ વસ્ત્ર ન હતું કે ધોવાવા ગયું ન હતું, એ વાત તો વીસરી જ ગયો. કેટલાક કારણવાદી ઉતાવળિયા આમ પોતાને ચે છેતરે છે.

પછી એક દહાડો એ બહુનો ભેદ ભાગ્યો: ને કામ-ભુટમણ કરનારી તે કામભુગારી પકડાઈ ગઈ.

બપોરે બપોરે મ્હારા પિતાની પેઢીએ હું જતો, અને શિખાય તે શીખતો ને અનેકદિશ અસ્થિર ચિત્ત-વ્યથિતાને લીધે થાય તે કરતો. નવા નિશાળિયા જેવો હું પેઢીએ જતો આવતો. પણ તે દિવસે તો રાધિકાજી વૃન્દા-વનમાં પધાર્યાનો મન્દિરમાં ઉત્સવ હતો. પિતા મહાજનમાં પધાર્યા, ને હું ઘેર ગયો. લતાકુંજને આંગણે વૃષ-ભાનદુલારીના થંભ્યા હતા તેમ ગૃહકુંજના ઉમ્બરમાં જ મ્હારા ચરણો થંભી ગયા. ઘરના ચોકમાં એ કોણ હતું ? મ્હારા જ રૂમાલની ગડી એ કોણ વાળતું હતું ?

ખરે બપોરે ચોકમાં અન્દ્રમા ચાલતો હતો.

બહેને મને દીઠો ને કહ્યું, આવ.

કેટલાક માનવી ચે અવગચંડા જ હોય છે ને ? મન કહે જા, બહેને કહ્યું આવ: ત્હારે હું નીચે નયને ઉપર મ્હારે ઓરડે ચાલ્યો ગયો.

મ્હારી બહેન ઉપાના જ વર્ગની હતી, ને ઉપાની

સખી હતી. ઉપાનો નંબર પહેલો હતો; બહેનનો નંબર બીજો હતો. ઉપા સૂર્ય ગૂંથતી તો બહેન ચન્દ્ર ગૂંથતી. ઉપા સુવર્ણ-રંગી હતી, તો બહેન રજતવર્ણી હતી. કન્યાશાળામાં ઉપાને ઈનામો મળતાં થયાં ત્હારથી પરસ્પરનો સખીભાવ વસન્તની બહાર સમો ખીલ્યો હતો.

એક પુષ્પલતા બીજીની મહેમાનીએ પધારે તેમ ઉપા આજ ત્હેની સખીને ત્હાં પધારી હતી: જાણે જમનાજીને ત્યાં ગંગાજી પધાર્યાં.

વઝોની ગડી વળાઈ રહી કે મ્હારી માતાનો આજ્ઞા-ટંકાર થયો. ચન્દ્રી ! સ્હાંજને માટે આ ચોખા વીણો, ને ગોરસીમાંથી ઢંહી કહાડો.

મ્હારી બહેનનું લાડસહોયું હુલામણું નામ ચન્દ્રિકા હતું. ને મ્હારી માતાનો નિયમ હતો કે રજાને દિવસે સાવ નવરા બેસવાથી બાલિકાઓને આગસ મ્હડે છે માટે કામ, પછી રમવું.

પણ એ જ આ ઉપા ? વૃક્ષના લતાપદ્મવની જાળીમાંથી કુંજઘટામાંનો કલાપીનો કલાકલાપ કોઈ નિહાળે તેમ મ્હારા મન્દિરની જાળીમાંથી ઉપાને હું નિહાળતો હતો. એ તો સિંહણ હતી, આ તો ગાય છે; એ તો ઉત્સાહ ને આહ્-લાદની સ્વતંત્રતા હતી, આ તો ડહાપણ અને શાણપણની સુશીલતા છે; એ તો કૌમારની ચપલાનું વિલોલ લાલિત્ય હતું, આ તો પ્રૌઢાની જ્યોત્સ્નિકાનાં ઠરેલ ગાંભીર્ય છે. એ જ આ ઉપા હતી કે નહીં ?

ઔરડાની ઔસરીમાં બેસી થાળ ભરી નિરાંતે ચોખા

વીણુતી એ જ એ ઉપા હતી; જાણે કિરણના કણમાંથી ચે
કાંકરા કહાડતી હોય ને ?

હરિણી આજ ઘરમાં હંસી બની હતી.

પણ તે આશ્ચર્ય છે ? ગૃહભાવ એવા જ છે; તરલને
ગંભીર ને ચંચળને શાણાં કરે છે. કુદરતમાં નથી જોયું
એવું ? એક પગલે ત્રિલોકગામિની વિરાટની વડી પુત્રી વિષ્ણુ-
હૃતા ગૃહમન્દિરમાં જઈ ખડેખડે અજવાળાં કરે છે ત્યારે
કેવી ચન્દ્રિકાના જેવી ડહાપણવન્તી શોભે છે ? ઉપાની બ્રહ્માંડ-
પ્રકાશિની વિશ્વવિહારિણી વીજળી અત્યારે ગૃહમન્દિરમાં
જ્યોત્સ્નાનાં અજવાળે પ્રકાશતી. કૌમારની વિલોલ મીટમાં
વસલતા પ્રગટે છે ત્યારે તે નેત્રપદ્મવીમાં સ્થિર અજવાળાં
ઉઘડે છે. નગરના ચોકમાં થનગનતી ને હરિણુક્ષણ ભરતી
ઉપા ! તે જ આ ગૃહમન્દિરના ચોકમાં ગણી ગણીને હંસ-
પગલાં માંડતી ઉપા હતી; જાણે ચોકમાં કમળની પાંદડીઓ
વેરીને વીણુતી હોય ને !

સૂર્યતેજ અગાશી ને ચોકના ઉઘાડમાં પ્રચંડ તપે છે,
પણ આશરી ને ઓરડામાં તો ત્હેની સુકુમારતા જ પ્રકાશે
છે. ગ્રીષ્મમાં શીતળ ને શિશિરમાં ઉષ્માવન્તી ગૃહમન્દિરની
પરસાળો હોય છે, ને ત્હેવા જ રહેજો ચિરકાલ ગૃહમન્દિ-
રના તે ગૃહભાવ.

કેટલીક સુન્દરીઓ બગીચામાં ને નગરચોકમાં, ઉત્સવ-
પરિધાનમાં ને સમારંભમંડપોમાં જ સુન્દર શોભે છે; પણ
ઘરના ઉમ્બરની અન્દર ત્હેમની શોભાની ઓઢણી મેલી પડે
છે; ને સૌન્દર્યના રંગ ઉપટી જાય છે. ફૂલડાં અને ફૂલ-

વાડીઓમાં, ઉત્સવશણુગારમાં ને નિત્યવસ્ત્રોમાં, ગૃહભાવમાં ને ગૃહકામમાં, ચન્દ્રની પ્રત્યેક કલા સુંદર છે તેમ, ઉષાના સૌન્દર્યની ये सर्व कलाओं सुन्दर જ શોભતી.

ગૃહમન્દિરમાંના ગોખમાં ડહાપણના દરિયા સમી કેવી ગૃહદેવી જેવી તે વિરાજતી હતી ! અસુરોને જીતતા વિજય-ધ્વજ જેવું જગતમાં જે ફડફડાટ ફડકતું હતું તે ઓઢણાની મન્દિરમાં સ્ફોટ સંકેલેલી હતી. ગગનના અન્ધકારમાં ये अजवागं पाડતાં જે નયનત્રિશૂળ વીરત્વપ્રભાથી ઉછળતાં હતાં, મન્દિરનાં સિંહાસનમાં તે નમેલાં ને ઢળેલાં હતાં. વનવનમાં વાધેશ્વરીના જે વાધ શાર્ફલવિકીડિત કીડા કરતા રમતા હતા, મન્દિરમાં તે સસલા સમી સુશીલતાથી લખ્યાઈ વિરાજતા હતા. જગદંબાના જેવી જ જગદંબાની કુંવરીઓ છે, ને ઉષા ये એવી હતી.

લરી લરી વાદળી વરસે ત્હેવી ધીરગંભીર ઉષામાંથી વાત્સલ્યની ધારાઓ આજ વરસતી. કૌશલ્યાને મન્દિરે જનકીજી પધાર્યાં હોય ત્હેવી મ્હારી માતાની ઓશરીમાં ઉષાની એકશિખ જ્યોત ઝગમગતી.

વળી માતાનો પ્રશ્નપડઘો ગૃહમન્દિરના ચોકપ્રાંતમાં ગાજ્યો. ચન્દ્રી ! પૂછ જો લાઈને; મ્હા કરહાં પીશે-અંહી કે ત્હાં ?

‘અંહી’ ને ‘ત્હા’ ના ભેદ મ્હારે કરહાં સૂધી પાળવા પડશે ? ઇચ્છા ‘અંહી’ની હતી, ને મ્હા ‘ત્હાં’ પીધી. દૂરથી વાંછતો, ત્હેની સમીપ ન જ ગયો : મ્હારા અન્તરનાં પાનાં ઉઘડી જવાના ભયથી હું માતાની ઓશરીમાં ન

ગયો. ચન્દ્રિકાને ના કહી, ને ના કહ્યા પછી એ મહારા અવિવેક અને કૌર્ષકના આશાભંગને કાળે પસ્તાયો. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જાણે પીતાં પીતાં અડધી રહ્યા ઢોળી ને અવશેષ રહેલ અડધનો ઘૂંટ ભર્યો તો જાણે અમૃત !

“જાવ હવે, ખહુ કામ કર્યું, રમો. ઉષા ! આવજે હો ! માતાની વળી આશાઘંટા વાગી; મહારા અન્તરને જાણે હથોડા વાગ્યા. ઉષા ગઈ કે શું ? જીવનની પળેપળ જીવન પેઠે ઝંખતો તે મન્દિરે પધારી ત્યહારે દર્શને ન ગયો, પણ ત્હને જતી જોવાને હું ઉઠ્યો. પશ્ચાન્નાપને નયને જ્ઞીતાં જ્ઞીતાં જોયું તો—ના; એ તો પડોશમાં એક માંદુ હતું ત્હને જોવા માતા સિધાવી. ઉષા ને ચન્દ્રી તો રહડયાં ચન્દ્રિકાને મન્દિરિયે.

મહારા શ્વાસોચ્છવાસ હેઠા બેઠા, ને ધરતીકંપ જેવો અંગનો ભયકંપ પણ ધીરેધીરે વિશમી ગયો. હૃદયની ફડફડતી પાંખો સ્વસ્થ થઈ, ને જીવમાં જીવન આગ્યું.

આરતી પહેલાં પડદા પડે છે તેમ ગૃહમન્દિરમાં થોડીક વાર તો શાન્તિના પડદા પડયા. પછી ઘંટડી સમી પિયાનાની ફટી ફટી શબ્દમાલા ચન્દ્રિકાને મન્દિરેથી સંભળાવા લાગી. ઉષાના તે દિવસના વાંચન જેવું પિયાનાનું સ્વરોચ્ચારણ સ્વચ્છ મધુરું ને સુકુમાર હતું. ચન્દ્રિકા ગાતી હતી, એટલે ઉષા જ વગાડતી હતી ને ?

સખિ ! નટવર વસન્ત થેષ થેષ નાચી રહ્યો:

નાચી રહ્યો, જગ નચાવી રહ્યો:

સખિ ! નટવર વસન્ત થેષ થેષ રહ્યો.

પિયાનાની રમઝટની તરંગમાલા મહારા ખંડમાં ને અન્તરખંડમાં ગાજતી ઉછળતી. જાણે મેનાઓ ઉડતી ઉડતી આવીને ઉરમાં ટહુકી જતી હોય ને ! ચન્દ્રિકાએ તે અશ્રુ-મતીનું વસન્તગીત જમાવ્યું.

કોયલ મધુર મોરલી બની, નાચે નટવર કહાન—

ઉપા ને ચન્દ્રિકા કિલકિલાટ હસી પડ્યાં; જાણે સોનૈયા ને રૂપૈયા વેરાયા. ગીતકલ્લોલથી ચે તે કલ્લોલિનીઓનો હાસ્યકલ્લોલ વધુ મદભર હતો. મહેને નચાવતી સખીઓ કૌતુકના શા સન્કેતભાવથી હસી તે ત્યહારે તો મહેને ન સમજાયું. પણ ઉપાએ ચન્દ્રિકાને એટલું કહ્યું તે સાંભળ્યું કે આવો, મહારાં કોયલ રાણી !

એ ગીત એટલેથી રહ્યું, એ હાસ્યનાં મોજાં શમી ગયાં, ને ગીતલહરી પાછી જાગી. ઉર્મિઓ વિનાની સરિતા લીટી છે ? બે રસસરિતાઓનો સંગમ હતો, ત્યહાં એ રસઉર્મિલાઓની ઉર્મિઓ ક્યહાંથી વિરામે ? આ વેળા ઉપા ગાતી, ને ચન્દ્રિકા વગાડતી હતી.

ઉપાએ કૃષ્ણચન્દ્રની ખંસીનું ગીત ઉપાડ્યું; ને એ દેવમધુરી ખંસીના જેવા જ કંઠથી ગાયું.

જમનાને કાંઠે રે કાનડ ! ત્હારી ખંસી બજે :

બોલે બોલે તે કાંઠ ખંસરીના મદશોર બે !

ડોલે ડોલે તે કાંઠ આંખડલીના મોર બે !

જમનાને કાંઠે રે કાનડ ! ત્હારી ખંસી બજે :

જીવનના જલમાં રે બહાલમ ! ત્હારી ખંસી બજે,

આયુષ્યભરમાં એક જ વાર જે ટહુકાર ગાજે છે તે આજે ગાજતો હતો. જીવનનાં જલમાં જે બ્રહ્મખંસરી ખોલે છે ત્હેના ખોલ આજ સંભળાતા હતા. ઉષા એ હલકથી ગાતી હતી.

પણ વીજળીનો સળગતો દીપ જેમ એકાએક હોલ-વાઈ જાય ને મોગરો ચે ન રહે, તેમ તે સંગીતપ્રકાશ હોલવાયો. પિયાનાની તરંગમાલા ઓચિન્તાની તૂટી ગઈ, ઉષાની મિઠી મિઠી દેવકોકિલની માધુર્યધારાઓ ઓચિન્તાની અટકી ગઈ.

શું બન્યું તે ત્હારે તો! મ્હને ન સહમજ્યું.

થોડીક વારે ઉડતી પંખિણી સમી ચન્દ્રિકા ફોડતી મારા ખંડમાં આવી ને કહ્યું: ભાઈ, ચાલ; પિયાનાની કળ મુધારી આપ.

આવકાર ને આદર નહોતા માન્યા, પણ આજ્ઞા પાળી; ને ચન્દ્રીની સાથે હું ચે ચન્દ્રિકાને મન્દિરિયે ગયો.

આખરે હું હાર્યો, ને ચન્દ્રિકા જીતી. પણ તે મ્હં પાછળથી જાણ્યું.

પ્રિયતમાની સાન્નિધ્યમુક્તિના પ્રથમાનુરાગ તો સહુ પ્રિયતમે અનુભવ્યા ને જાણ્યા છે. કોણ કહેશે કે ત્હેનાં વર્ણન શક્ય છે ? તું અનિરુદ્ધ હો વા ન હો, પણ ત્હારી ઉષાને ત્હારાં સ્વપ્નાં આવ્યાં, ને પછી ત્હારો હિન્ડોલ ત્હેનાં રસભવનમાં સંચર્યો ત્હારે શું તું તન્દ્રાનિદ્રા સમાં ઘેનમાં ન હતો ? ઉપનિષદો કહે છે કે બ્રહ્મદર્શનથી પરમ મૈત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. એ હો કે ન હો: મ્હને તો બ્રહ્મદર્શન

વીજળીના ચમકાર જેટલાં નિમિષ માત્ર જ થયાં છે. પણ ઉપાદર્શને તો મ્હને અદ્ભુત સાનન્દાશ્ચર્યનાં અજબ મૌન જ પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

અવિવેકી જેવો હું વિવેકવાર્તાં યે વીસરી મુંગો મુંગો ગયો, પિયાનાની કળો ઉપર ઉપાની આંગળીઓ હતી, ત્હેનાં વિદ્યુતખાણુ ઝીલતાં ઝીલતાં મુંગાં મુંગાં કળ સુધારી, ને મુંગો મુંગો જ સરવ જેવો ઉભો. મૌનં મૌર્ત્યસ્ય લક્ષણમ્ એ ઋચ્યા ખરી હશે ?

રસમંગાને કાંઠડે ઉભેલો હું ગંગાજળ નહોતો પીતો.

અન્તર ઉભરાતું હતું, પણ ઠલવાતું નહીં. આત્મા બોલતો, પણ જીભ જડ હતી.

ચન્દ્રિકાને મન્દિરિયે પ્રવેશતાં જ અમારાં નયનકિરણો મળ્યાં હતાં, બોલ્યાં હતાં. તે નયનયોગને સમયે જ સુજનજૂની વાર્તા કીકીઓએ કરી લીધી હતી. મ્હારું હૈયું ઉછળતું તેમ ભમરાની હાર જેવી ઉપાની ભમ્મરો ઉછળતી ને ડાખતી. પવનલહરીમાં ત્હેની એક લટ ઉડતી હતી: જાણે ચન્દ્રમા ઉપર સુરેખ વાદળીની કલગી ફરકતી.

મ્હારી હોશિયારી છટા વિવેક સુજનતા સફળહસ્થા-ર્થનાં સર્વ અંગ સરી પડ્યાં. સિંહને મન્ત્રમુગ્ધ કીધો હોય ત્હેવો હું દર્શનમુગ્ધ ઉભો. અવાચક જેવો હું મ્હને જ લાગ્યો, એટલે પગલાં પાછાં આદર્યાં.

મહનતાને વાચા આવી હોય તેમ ઉપા બોલી: બેસશો નહીં ?

એ શબ્દોમાં વિનંતિ નહીં, પણ આજ્ઞા હતી.
હું બેઠો.

મ્હને પરિસ્વેદનાં બિન્દુ ટપક્યાં. નમતા પહોરનો
કુમળી ઉભાવન્તો તડકો ઉષાના અંગ ઉપર ઢાળાતો. ઉષા
બેઠી હતી તે બાજુ ગુલાબના ફૂલની માળાઓનો ઢગલો
પડ્યો ન હોય !

ચન્દ્રિકાએ કહ્યું: એ ગીત ગા, ઉષા ! તું રચતી ને હું
શીખતી હતી તે. તું ગા, હું વગાડું છું.

ચન્દ્રિકાની આંગળીઓ, નાચતાં કિરણો સમી, પિયાના
ઉપર રમવા માંડી. ઉષાએ વાતાવરણ ડોલાવ્યું, ને એ
ગીત ગાયું કે જે ઉષા ને ચન્દ્રિકા રચતાં હતાં, ને
શીખતાં હતાં. ત્હેનું એક ચરણ મ્હારી કને ચન્દ્રિકાએ
સુધરાવ્યું હતું.

અહો રાજ ! અમે રે પંખીડાં ગરમ દેશનાં.

વાય હિમવતા વાયુ,

ત્હેમાં લાંબાં ટૂંકાં આયુ:

રાજ ! અમે રે પંખીડાં ગરમ દેશનાં.

અહો રાજ ! અમારા દેશોમાં સૂરજ શોભતા;

રૂડી કેસરિયાળી ટશરો,

એની ઉમંગભરી અસરો;

રાજ ! અમે રે પંખીડાં ગરમ દેશનાં.

અહો રાજ ! અમારી વાડીમાં ફલો ફેરતાં;

ખીલે કળી મધુર મધુર,

એવાં ખીલે મીઠાં ઉર;

રાજ ! અમે રે પંખીડાં ગરમ દેશનાં.

અહો રાજ ! અમારી શિતોળ્યુ હવા ઉજ્જવળી;

મંહી તેજના તરંગ,

એવા આત્માના ઉછરંગ:

રાજ ! અમે રે પંખીડાં ગરમ દેશનાં.

ધીમી હલકે ખંડ ભરીને ઉપા ગાતી હતી: જાણે
ઊંડી અન્તર્યુદામાંથી કોકિલા બોલતી હોય ને ! કોઈને
જેમ ધીરે ધીરે સિતાર વાગે તે ગમે છે; કોઈને ભાસ્કરનાં
પ્રભાબજવદ્ય કરતાં ચન્દ્રરાજની શીતલ મૃદુ ચન્દ્રિકા વધારે
રૂચે છે: તેમ ઉપાનો તે મૃદુમંજુલ ધીર સ્વર, ધીમી ગેળી
અનિલહરી સમો, વહતો ને મહને ગમતો.

હું તો ગીતમુગ્ધ મોહમૂર્છામાં જ પડ્યો હતો, ને
અમૃતનાં સ્વપ્નાં અનુભવતો.

અને ગીત પૂરું થતાં થતાં તો ઉપાને ઉધરસ આવી.
ધૂંટી રાખેલો ઉચ્છ્વાસ ઉછાળે મહડ્યો. ચન્દ્રિકા પાણિયારે
પાણી લેવા ગઈ, તો ફૂલે ઢળી ગયેલો હતો. ‘કાંઈ નહીં,
ભરી લાવું છું’ કહી મેના જેવી કદલોલતી ઉડી, ને ચોકને
પાણિયારે જલ લેવા સંચરી.

રસની ડાળે પહેલી વાર બેલડીએ બિરાજ્યાં હતાં એ
ભાવો તો યાદ છે ને ?

અમારે એ સમય હતો કે જ્યહારે સૂર્ય ને ચન્દ્ર
સ્હામસ્હામા જાણે આવી વિરાજ્યા હોય.

અમારા અંગેમાં વીજળીઓ વહેવા લાગી, ને કુંપળો સમી રોમરાળ ફરકવા માંડી.

ઉપાએ પૂછ્યું, નહિ જ બોલો ?

હું ઉઠ્યો-ને ખેઠો-ને ન બોલ્યો. લભમણીની ખીલેલી પાંદડીઓ અડતાં ખીડાઈ જાય એમ મ્હારા ઉરની પ્રકુલ્લતી પાંખડીઓ સહેજ વાર તો સંપુટ વાળી ગઈ.

આકાશનું ચે ઊંડાણ ઓછું પડે એટલા ઊંડા મ્હારા ભાવ રમતા; એટલે એ ઉરઆકાશમાં શબ્દ સમાઈ જતો, ને ઉપા એ મૌનને જ સુણતી.

એક મુગ્ધાથી ચે હું વધારે મુગ્ધ હતો.

તે એ સમય હતો કે જ્યહારે પ્રભાતનાં અજવાળાં દિવસના મહાસાગરને મળે છે. ઉપાનાં ને મ્હારાં ઉરનાં અજવાળાંના મહાસાગરનો સંગમ થતો મને લાગ્યો. ક્ષિતિજ ઉપર અમ્લોધિમાં આસ ઉતરી ડૂબે છે એમ મ્હારાં ઉર-વ્યોમ ઉપાના મહામ્લોધિમાં ડૂબતાં ભાસ્યાં.

મ્હારા ઘર પાસેના મન્દિરમાં ઉત્થાપનની નોખત વાળી, ને એક ભકતે ભજન આદ્યું.

આવો પ્રીતમ ! કરિયે વાતું,

તમો વિના નથી રહેવાતું;

આવી છે એકાન્તું રે,

માવા ! મન્દિર વહેણ આવજો હો જી.

ઉત્થાપનની એ નોખતે મ્હને જગાડ્યો, ભક્તના એ ભજને મ્હને પ્રેરણા પાઈ, આત્મવાન કીધો.

હું જાગ્યો, ઉઠ્યો ને વરદાન પામ્યો.

એ ગીતે અમારા અન્તરના પડદા ચીરી નાંખ્યા.

સિંહાસને દેવી જેવી ઉપા વિરાજતી હતી. પ્રેમવન્દના કરવા હું ઉઠ્યો. હું શું કરત એ તો મૂંઝવે આજે એ ખબર નથી. પણ મને ઉઠતો નિરખી ઉપાએ ઉઠી, ને મહારા પ્રસારેલા બન્ને હાથ પોતાની કરલતાઓમાં ઝીલી લીધા. ફૂલની પાંખડીમાં ફૂલની પાંખડીઓ ગૂંથાય તહેવા અમારા કરતલ ગૂંથાયા. એક પુષ્પની સુવાસનામાં બીજા પુષ્પની સુવાસના ઢોળાય એમ અમારાં દૃગતેજ પરસ્પરમાં ઢોળાઈ રહ્યાં. ઉપા કિલકિલાટ હસી પડી.

ધબડ ધબડ દાદર મહડી જયપડધમ વગાડતી જેવી ચન્દ્રિકા આવી, ને તે એ કિલકિલાટ કલ્લોલી રહી, ને હસી.

અકિત થઇ, અનિમિષ નજરે એ બન્નેને વીંધતાં, મહેં કહ્યું: ઉપા! ઉપા!

હાસ્યનાં મોઝાં ચોર ઉછળ્યાં. તે બોલી: ઉપાની ઉર્વશી નથી થઇ ગઇ. ઉપા આ રહી: ઉડી નથી ગઇ, ઓગળી નથી ગઇ. બોલો: જોઇતું હોય તે સર્વસ્વ માગો કે લ્યો.

ઉપાને ને ચન્દ્રિકાને વળી હાસ્યની ભરતીઓ આવી.

ટકોરા જેવા સ્વચ્છ શબ્દે ચન્દ્રિકાએ કહ્યું: લોક કેવા છેતરાય છે? ભાઈ તો એમ જ ધારતો કે કોઇ સહમજતું ય કે જાણતું ય નથી. શું બોલે? કંઈ કાળથી ત્હેનાં કારસ્થાન તો બોલી રહ્યાં છે.

મહેં કહ્યું: ત્હારે ત્હમે જાણો છો ?

ઉષાએ કહ્યું: મ્હને ખેડેલું ઇનામ આપ્યું ને અંગુલિના અંકુર ફરકયા તે તિથિથી.

મહેં કહ્યું: ત્હારે આજનું નાટક ?—

ઉષાએ કહ્યું: એ તો ચિત્રલેખાએ અનુરુદ્ધનો હિન્ડોળ ઉષાને સોંપ્યો. જાગો હવે સ્વપ્નામાંથી ને પધારો રસના સત્યલોકમાં, મ્હારા અનિરુદ્ધ !

એમ કહી મ્હને કુંકુમનાં છાંટણાં છાંટયાં.

મ્હારી આંખ સદાની ઉઘડી ગઈ, ને મ્હારાં ઉત્થાપન સદાનાં થયાં.

ઉષાને ને ચન્દ્રિકાને તો હસવાની ભરતીઓ આવ્યે જ જતી હતી. ભરમ ફૂટી ગયો જાણી હું ચે ખડખડાટ હસી પડ્યો. ઉઠ્યો, ને જલસર્યો મેઘ તેજસરી વાદળી પાસે જાય તેમ હું ઉષા કને ગયો. પદ્મવમાં પદ્મવની કળીઓ બીડાય તેમ અમારા કરસંપુટ બીડાયા. ફલહારમાં ફલહાર ગૂંથાય તેમ અમારી કરવેલો અમે ગૂંથી. ચન્દ્રિકાએ અમારાં એવા-રણાં લીધાં. હેતવાત્સલ્યનાં ને કુટુંબભાવનાં જાણે હોય ત્હેવાં, મધુરાં ને સુકુમાર, અમારાં ભાવિને જાણે પ્રકાશતાં હોય એવાં, ત્હેનાં હાસ્યનાં અમૃતઅજવાળાં અમારા ઉપર પ્રકાશતાં હતાં.

વડમાલાના જૂથમાં

વિશ્વને અશ્વત્થ કહેલ છે, પણ વડલો કહેલ હોત તો રૂપક વધારે શોભત ને વધારે સત્યપ્રકાશક થાત કે નહિ ? નગરને કાંઠે વડની પંચવટી હતી, ને તે પંચવટીમાં મિક્કા જલની પાતાલતલ વાવ હતી. નગરની સન્નારીઓ તહેનાં જલ ભરી જતી, ને નગરજનોને પાતી.

રહવારે રહવારે એ પંચવટીના જલકૂપ ઉપર ત્રિચારાજ્ય જામતું. સુન્દરીઓની પ્રતિનિધિસભા ભરાતી, ને નગરચર્ચા થતી. જલ, જલનાં બેડલાં, જલહેલવન્તી પનિહારિઓનાં વિશ્વરંગી વસ્ત્રો ને પ્રહરંગી વદનો, પંચવટીનો ઘોરંભો, ને એ ઘોરંભામાં ડોલતા-ચમકતા ઘેરા લીલમ-લીલા પત્રગુચ્છઃ એ સર્વ ઉપર રહવારનો બાલસૂર્ય જ્યહારે પ્રકાશતો ત્યહારે તે સહુના અન્તર્ભાવ રહવારના પ્રકાશ જેવા જ ખુલ્લા થતા.

એ જ પંચવટીમાં રહાંજરે નગરની કુમારમંડલિ મળતી. કુમારો વડની અટારીઓમાં બેસતા ને બંસી વાતા. કોઈક રામચન્દ્રજી સમા શોભતા, તો કેટલાક લક્ષ્મણજી જેવા યે વિરાજતા. અંગદ, હનુમાનજી, સુગ્રિવ, જાંબુવાનઃ પંપા સમી વાપિકાને તીરે સુમેરૂ સરિખડા વટશિખરે રામસેનાની ત્યહાં વીરસભા યે મળતી.

રૂડાંજનાં કિરણો વડના ગોખમાં અજવાળાં પરોવતાં, ને તેજના મુગટ ને હાર કુમારચૌવનને ખેરાવતા તે સમયે પંચવટીની અટારીઓ રસિકોની રસજ્યોતથી જળાહનતી.

એ એક ચમનો પહોર હતો; ને મ્હને તે યાદ છે. ચન્દ્રિકાને મન્દિરિયે ઉપા પધારી તે પછી કેટલેક દિવસે તે ઘેરી રૂડાંજના પડછાયા પથરાયા હતા.

હું એ તે દિવસે મદોન્મત્ત હતો; પણ તે તો કુમ્ભ-સ્થલમાંથી મહટપકાં નીતરતો જ ઘેર સિધાવ્યો.

તે દિવસે ચન્દ્રિકાને મન્દિર અમારા આન્તર ઘૂંઘટના પડદા ઉઘડી ગયા એ પછી ઉપાનો દેહબહાર ઝોર ઉઘડતો થયો. હિમાલયનાં હિમ પીંગળતાં નાડીઓમાં રૂધીરની ભરતી ઉભરાણી. ઉપાની વેલને પાંદડે પાંદડે જાણે કળીઓ ઝેડી, ઉપાની વીજળીને અવયવે અવયવે જાણે હીપક પ્રગટયા. પ્રિયતમના પ્રથમ સ્પર્શ પછી પ્રિય-તમાનો જે રસ વિકાસે છે તે ઉપાનાં સૂક્ષ્મ ને સૂક્ષ્મ બ્રહ્માંડમાં વિકાસવા લાગ્યો: જાણે કેસર ને કુંકુમે આલેખેલો મ્હારો સૌભાગ્યચન્દ્ર ઉઘડતો હોય ને !

અણુદીઠી વસન્ત વિશ્વમાં ઉતરે ને વૃક્ષ ને વેલી ફૂલડે મ્હારે, એવું ઉપાને દેહવિશ્વે થયું.

લોકહિતચિન્તક જનનાયકની સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ કુમારિકાઓનો બગીચો નિરખી લીધો, ને મ્હારા પિતાને સ્વ-હસ્તાક્ષરનો એક અનુગ્રહપત્ર પાઠવી ઇનામમાળાનું અર્થ નગરભંડારમાંથી આદરવાનું ફરમાન નગરસભા પાસે ફેરવડાવ્યું તે પછી ઉપાની શાળામાં જવાનું મ્હો બહુ ઓછું

કર્તુ'. આદ્યજ્ઞાનાવનાવન્તા શારદામન્દિરના તે નવીન આચાર્યની યે પ્રતિષ્ઠા લોકવાયકામાં સારી જામી હતી, એટલે મહારો કર્તવ્યભાર ઉતરેલો મહેં માન્યો. અમારા પ્રજાપ્રમુખ કહેતા કે સમાજનેતાઓએ તો શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની પેઠે સારથીધર્મ પાળવાના છે, લગામ ઉપર હાથ રાખવાનો છે, દિશાસૂચન કે ગતિપ્રેરણા કરવાની છે. અમલદારના અશ્વોને તો પોતાના જ બલથી દોડવા દેવાના છે.

પછી ઉષા ચન્દ્રિકાને મન્દિરિયે ઉત્સવે ઉત્સવે આવતી, અને આવતી ત્યારે ખડખડાટ હસતી. માનવી માને છે કે હૃદય ઢંકાયેલું છે તેમ હૃદયના ભાવે ઢંકાએલા વસ્ત્ર છે. પણ ઉષા કહેતી કે પ્રિયતમના હૃદય જેવું તો પ્રિયતમાને પુસ્તકે સ્પષ્ટ વંચાતું નથી. ઉષાને વઢનપાટે ઉષાની અન્તરોર્મિઓની સકળ અક્ષરમાળા મ્હુને યે અનાયાસે ઉકલતી.

એ આંખડી અમે પામ્યાં હતાં કે જે વણલખ્યા અક્ષરમન્ત્ર વાંચે છે, હૃદયના તાત્રપત્ર ઉકેલે છે.

મહારા ખંડમાં પૂર્વે પ્રગટેલાં ઉજાસ ને સૌન્દર્ય ઉષાને રસપગલે પ્રગટતાં હતાં તે હવે મ્હુને સહમજાનું. ચન્દ્રિકાએ મ્હુને શીખવ્યું કે પિયાનાની કળ સહજમાં શી રીતે બગાડાય. મહેં બન્નેને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સિદ્ધ કરી દાખવ્યું કે મહામાયાની પુત્રીઓની કેળવણીનો મહાપ્રશ્ન મ્હુને માત્ર તે બન્ને કરતાં જ ઓછો બહાલો હતો. મહારી સમર્થ દલીલો સાંભળી તેઓ સ્મિત કરતાં, મહારી ગંભીર મુખમુદ્રા નિરખી નિરખી તેઓ હસતાં. હું સહમજતો હતો—પણ વારંવાર વિસરી જતો હતો—તે મ્હુને ચન્દ્રિકાએ

ખીજે દિવસે સહમજબુદ, કે એ કુમારિકાઓ કુમારને કેમ હસતી હતી. કુમારનો પરમાર્થભાવ પરમાર્થકલદાયી હતો, પણ એક કુમારિકા પ્રત્યેની સ્વાર્થભાવનામાંથી જન્મેલો હતો. જગત છેતરાય છે, ને વારંવાર સ્વાર્થને પરમાર્થ કહે છે. હું છેતરાયો ન હતો, પણ ભૂલી ગયો હતો.

પણ ગંગાનાં ને જમનાનાં જેવાં નિષ્પાપ વિશુદ્ધ સ્વાર્થ-પરમાર્થનાં એ નિર્મલ મૂલ એક દેવગિરિમાં નથી વિરાજતાં ?

જ્યેહારે જ્યેહારે મળતાં ત્યેહારે કરસંપુટની કલગી કરી ને કરવેલના હાર ગૂંથી પરસ્પર અમે સત્કારતાં. અગસત્ય મહર્ષિની ન્હાળી અંજલિમાં વિરાજતા મહાસાગરને કિનારે ઉભેલ જલધિજલમુગ્ધ કે જલમાં જ નિહાળી રહે; ને વિપુલજલ તરંગમાલાના ઊંડા ઊંડા લેદવમલોની ગહન ભૂમિકામાં જેમ નિરખી રહે, તેમ પરસ્પરનાં ન્હાનકડાં નયનોમાંના મહાસાગરના જલલેહની જલમૂલામણીમાં કંઈક ગોતતાં એ જલમુગ્ધ જ અમે ઉભતાં. અન્તે ઉષા હસી પડતી, અને કમલકલિકા સમી અંગુલિ મ્હારા ચિબુકમાં પડેવતી ને કહેતો કે દિવાનો રે દિવાનો, મ્હારો નિરન્તરનો દિવાનો !

હું કહેતો, દિવાનાને એ ડાહ્યો કરજે, ઉષા !

પંખિણી સરિખડી એમ ઉષા આવતી, અને મ્હારી કરડાળી ઉપર હીંચકા ખાઈ ગાઈ પાછી ઉડી જતી. મ્હારી ડાળીએ ડાળીએ એ નવઅંકુર ફૂટયા, ને નવપલ્લવ પલ્લવ્યાં.

સૌન્દર્ય પારસમણિ જેવું છે, અડકે ત્હેને એ સુંદર બનાવે છે.

તે પછી ઉષા નગરમાર્ગમાં ચાલતી તે બાણે અંગર
અમકારતી ધેનુપુત્રી જતી હોય ને ! નરનારીનો સકલ
લોકપરિવાર ત્હને માર્ગ આપતો. એક હું મળતો. ત્હારે
કંઠ નમાવતી, ને કંઠમાંની ઘૂઘરમાળ ધીમું રણકે ત્હવું
કાંઈક કાંઈક રણકતી.

તે પછી ઉષાની માતાએ કુંવરી લણી ઉતર્યાની
સાકર વહેંચી, અને નવયૌવનાનો શાળાનો મ્હડેલો ઉભરો
દેવમન્દિરે શમશે ધારી પોતાની સંગાથે ઉષાને દેવમન્દિરે
સાંતરી. હું પણ દેવમન્દિરે દેવદર્શને જવા લાગ્યો. મ્હારી
માતાએ બાણ્યુ પિતા જેવો પુત્ર ધર્માત્મા થશે. એક
ઉત્સવપરવે ઉત્સવવસ્ત્રમાં ચન્દ્રિકાને મન્દિરિયે પધારી હતી
ત્હારે મ્હેં ઉષાને સત્ય વાર્તા કહી દીધી. ઉષા ! મન્દિરનાં
સિંહાસનોમાં બધી દેવીઓ જ વિરોળ છે ! દેવમુખડે એ
મ્હને તો દેવીનાં જ દર્શન થાય છે.

કાંઈ પૂછ્યું કે ઉષા હસવાની. ઉષા હસતી હસતી
ઉઠી, ને મ્હારા વાળમાં અંશુલિઓ પરોવી પંપાળવા
લાગી: બાણે ડહાપણનાં તેલ સીંચતી હોય ને !

ઉષાએ કહ્યું: અન્તરમાં તે આંખમાં.

ચન્દ્રી બોલી: તું તો દેવદર્શને જાય છે, કે ઉષા-
દર્શને ? કહેવા દે બાને.

મ્હેં કહ્યું: કહેજે ને. બા ત્હને કહેતી હતી તે એ
મ્હેં સાંભળ્યું છે. 'ચન્દ્રી જેવી દીકરી છે, ને ઉષા જેવી
વહુ હોય, તો હું તો મ્હારો સંસાર તરી પાટ બેસું.'

ઉષાએ ચન્દ્રિકાને કહ્યું: એમને તો ભીંતો

લેદીને યે સાંભળતાં ને ઢાળેલાં પોપચાં વીંધીને યે નિર-
ખતાં આવડે છે.

અન્દ્રીએ ઉત્તર વાળ્યો: ત્હારા દેહની કનકપેટીમાંનો
આત્મા ઉકેલે ત્હેને શું શું નહીં આવડે ?

મ્હેં કહ્યું: કોણે એ આત્મા નથી ઉકેલ્યો ? ને કોને
શું નથી આવડતું ? ત્હમે કય્હાં ઓછાં છો કોઈ ?

તેજપરિવાર સમે પાલવ ઉડાડતી ઉષા હસતી
હસતી આવી. હું હસતો હસતો આદર દેવા ઉઠ્યો.
ઉષાએ મ્હારા બે કાનની બે ખૂટો ઝાલી ને ચાંપી.
હું ત્હેની ગુલાબકળી સરિખડી નાસિકાને અડક્યો
ને પંપાળી.

અન્દ્રિકા ખડખડાટ હસતી માણ ઉઠી: એકે એકના
કાન વીંધ્યા, ને એકે એકનું નાક નાચ્યું. કોઈ ઉતરો એમ
નથી હો ! ભલ્લો મળી છે જોડી લાઇ ને લાભીની.

અન્દ્રિકા ઉષાને લાભી કહેલી તે ઉષાને ખડુ જ ગમતું.

આમ રસવાતાંની કેટલીક તિથિઓ વીત્યા. પછી તે
સ્હાંજ આવી હતી. રસ પી પીને હું યે રસોન્મત્ત થયો હતો.

તે તો સર્પ જ હતો: ઉપરથી સુંદર પણ અન્દર
વિષ હતાં.

તે દિવસે અમારે હીપળીપીપળીનો ખેલ હતો.
વસન્તમાં વનનું જોખન જેમ ઉભરાય છે ત્હેવું નગરનું
જોખન પંચવટીમાં ઉભરાતું.

રાજમહેલની ગજશાળાનો મકનો હાથી મદ્ધેનમાં
ઠાલતો ઠાલતો સંચરે ત્હેવો હું સ્હાંજરે સંચરતો હતો.

રહને ઉપાએ આંખલડીના ખ્યાલા ભરી ભરી ઘેન પાયાં હતાં, ને કેફ કારમો રહડયો હતો.

સૂર્ય નમ્યો હતો, પણ કાંઈક ક્રોધવશ હોય તેમ રક્તરંગી તડકો તે વરસતો. કુમારો સહુ ખંસીઘર બની આવ્યા હતા, જાણે ખંસીનાદે બ્રહ્માંડ જીતવું હોય ને !

તે એક હતો કે જે કુમારપરિમંડલમાં રાવણુ સમે તરી આવતો. નાગની માંડેલી ફણા સમી તહેની વદનફણા હતી. મદલોલ લોચનની પાંખો જેવાં તહેનાં પોપચાં દિશાઓમાં નિરન્તર ઉડતાં જ હતાં. તહેની દૃષ્ટિમાં વિષનીંગળતાં તીર હતાં, તહેનાં કટાક્ષવન્તાં સ્મિતમાં ઝેરી કટારો હતી, તહેની કરચલિયાળી લમ્મર કૌવચના કાતરા જેવી હતી. તહેના શખ્દરણુકારમાં વિષયવાસના અને કામલલુતા રણુકતાં. સ્વયંવરમાં રાવણુરાજ પધારે તેમ સજ્જનોમાં તે દુર્જન આવ્યો હતો, ને ખેલતો હતો. તહેના લમણા ઉપરની વજ્રમુક્કી ને બાલપત્રમાંનો કાળો ચાંદલો તે જીવતાંજાગતાં વીસરશે નહીં.

મૂર્તિમન્ત-પુરુષાર્થ સમે નરપુંગવ જોબનડોલન્ત કુમારસંઘ ટોળે મળ્યો હતો, તહેમાં તે એક માતેલો આખલો હતો. તહેની આંખ જ ફાટેલી હતી.

રમત જામી, ને ઝાડની ડાળે ડાળે પહોવાના ગોખમાં પોપટની પંઠે કુમારો રહડી બેઠા. શાખાઓને હીંચકે કુમારો હીંચકતા, ને દાવનાળો અડકવા આવે કે શાખાઓની સાંકળો ઝાંટી ઝાંટી નીચે સરકી ઉતરતા, ને બીજે વડલે રહડતા.

પંચવટીનાં પાંદડાંઓ યે ખડખડ ખડખડ હસતાં,
જાણે કૌમારનો વાયુ ત્હેમને યે વાયો હોય ને !

મ્હને દાવાળો પકડવા આવ્યો. હું આગળ ને તે
પાછળ તેમ વટશિખરે અમે રહડયા. એક વામનું અંતર
રહું, ને પકડાત. ત્યાં ખીજ વડની એક પ્રચંડ શાખા
ડાળીઓમાં ગૂંથાઈ ગયેલી દીડી. સહુ શાખાઓને ડાલાવી
જોઈ, ને એ વૃક્ષસેતુ ઉપર મ્હેં પગ માંડ્યો. કૌમારવૃન્દ
નિરખી રહું કે આ શું કરે છે. હું તે સેતુ ઉપર ઉભો
હતો, ને માથા ઉપરની એક ડાળી ઝાલી હતી. ન રમતા
કુમારોએ ખંચીઓ છેડી ને કહ્યું, જાણે કાલિનાગની કૃષ્ણ
ઉપર શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર !

સર્પે નયન નચાવતાં કહ્યું: પણ ગોપરાજોની ગોપિ-
કાઓ ક્યાં ?

સર્પ વાતીધ્યાની હતો, ત્યાં દાવવાળાએ હુક કરતી
છલંગ સરી, જાણે હનુમાનજીએ સાગર ઓળંગ્યો.
સર્પની શાખાએ ઉતરી ત્હેને અડકી દાવ ત્હેને શીર
ઓઢાડ્યો.

સર્પે કહ્યું: આવો, મ્હારી ગોપી !

ફટક કરતો ચાખૂકનો ફટકો ચમકે તેમ દાવવાળાના
હાથના તમાચાનો ફટકો ચમક્યો ને સર્પ વડ ઉપરથી
નીચે ધૂળમાં રગડી ઢળ્યો. ટીંખળીઓ સહુ ગાજી ઉઠ્યા
કે જો જો રે ભાઈ ! લાંબુ કારીંગડું રગડ્યું ! ફસાઈ તો
નથી ગયું ને ?

ખરેખર, તે સર્પ જ હતો. હૃદયની વિશાલતા વિનાનો

સરવના સોટા જેવો તે માત્ર ખોળાઈ વિનાની લંબાઈ જ હતો. કામસૂત્રોમાંની ત્રિલંગી રસમૂર્તિઓનાં અનુકરણ કરી કરી તે અંગમાં ત્રિલંગ પાડતો. ત્હેની કીકીઓમાં મોહ-વિવશતાનો કામણુમન્ત્ર ચકચકતો. ત્હેની ત્વચા તેજસ્વી હતી, પણ ભીતર તો વિષ ભરેલાં હતાં. એ વિષને બદલે અમૃત હોત તો ત્હેનું રૂપ દેવ જેવું દીસત.

બાઇબલ ને કુરાન ખોટાં નથી. શયતાનને સર્પનું રૂપક ઘટે જ છે. સૌન્દર્યની વિકૃતિ તે શયતાન દેવકોટીમાં જન્મેલો અસુર.

વળી રમત મંડાઈ. કુમારોએ ખંસી વાઇ ને કોચલો બોલાવી, અને પંચવટીની વટઘટાને પાંદડે પાંદડે અથડાતો ખંસીબોલનો કોકિલધ્વનિ ઘટાના ઘેરાંભામાં ગાજી રહ્યો.

રાવણુ રામને જ શોધતો તેમ તે મ્હને શોધતો. એક શાખાથી બીજી શાખા, એક પલ્લવગોખથી બીજે પલ્લવગોખે, ઘટાના ઘેરાવમાં અમે ધૂમતા હતા. બીજાઓ ત્હેના ઉપર પાંદડાં વરસતા, ટેટીઓની ગોળીઓ મારતા, લલચાવતા, ખીજવતા, પજવતા. પણ નહીં-સર્પ તો અત્હારે એકદંટ જ હતો, અનેકશિખ ઉડતાં કિરણુ જેવાં ત્હેનાં નયન અત્હારે એકજ્યોત હતાં. મ્હને થયું કે આટલી એકાગ્રતાનું યોગબલ સન્માર્ગમાં વાળે તો શયતાન મટી તે ફિરિશ્તો થાય.

વનઘટામાં દોડતાંફૂટતાં ન્હાના ખાબોચિયા જેવી એક ન્હાની ખુલ્લી ખાઇ આવી. કસરતશાળાની કસરતનું મ્હેં તો ત્હેડાં સ્મરણુ કીધું ને તે આદરી; અને એક ડાળી

ઉપર બેસી છલંગ ભરી ખન્ને હાથે સ્હામી ડાળી ઝીલી લઈ અંગનો હીંચકો ખાઈ પગની કડીઓ સ્હામી ડાળમાં ભરાવી ભીડી. હું તો તે ખાખોચિયું તરી ઉતરી સ્હામી પાળની શાખાને કિનારે દૂર નિશ્ચિંત બેઠો.

માનવ જાતિના અખ્યાવાઓ ને વડૂવાઓ પુચ્છવિલાસી કપિવંશના હતા ત્હેની ત્રેતા યુગની પ્રાચીન સાક્ષી રામાચાણુ પૂરે છે, અને કલ્પિયુગની અર્વાચિન સાક્ષી અમે પૂરતા. ત્હો ય હજી કેટલાક તે પૂર્વકથાના પૂરાવા માગે છે.

કૃષ્ણ સમી નાસિકાઓ ફૂલાવતો શ્વાઓચ્છવાસ ઉછળતો ખાખોચિયાની પાળને આરે તે ધસતો આવ્યો, ને અટક્યો. ખાઈની પહાળાઈ નિરખી, ત્હેની ભૂતલ સૂઘીની ઊંડાઈ દ્રષ્ટિદોરથી માપી. પંચવટીને જીતવી હોય તેમ સાથજીવે કચ્છ માર્યો. ચેહબચાની પાળડાળે બેઠો. ઉપર નીચે આસપાસ વટઘટાની ખહારીઓમાં કુમારવૃન્દ વેરાતું ઉભું હતું, અને પત્રધુમ્મટની જાળીઓમાંથી સહુનાં નયનો નિહાળતાં હતાં.

વડોટાની એક લીલમલીલી ગોળી ઉપરથી ઓચિન્તી આવી, ને ભમરી જેવી ત્હેના નાકની અણીને ડાંખી ગઈ. કતરાતી નજરકટારથી સર્પે ઉંચે જોયું, ને ફરતા ઘટા-ઘેરમાંથી કુમારો હસી પડ્યા. જાણે હાસ્યના વાયુની એક લહરી જ વાઈ ગઈ હોય ને !

ત્હેની ભમ્મરો ઉપરની રક્તરજ્જુઓ રૂધિર ભરાતાં ફૂલી, ને ત્હેનાં લોચનમાં ચે લોહીની ટશરો પ્રગટી. સર્પે

માન્યું ખાખોચિયું નથી ફૂદાતું ધારી સહુ હસે છે. ત્હેના અન્તરને એ હાસ્યના ચે ડાંખ વાગ્યા.

ભેમ ને ઉત્સાહમાં સધાય છે તે શમ્યા પછી નથી સધાતું. ચિન્તન અને વિચારણાના કેટલીક વાર ભાર ચઢે છે, અને તેથી જે તીર લક્ષ્યને વેધત તે જ તીર લક્ષ્યને ચરણે પડે છે. હાસ્યના ડાંખ વાગતાં સર્પને ખિન્નતા પ્રગટી હતી, ને તેથી ત્હેના આત્માના આપની પણ્છ ઢીલી પડી હતી.

સર્પે લક્ષ્ય વેધ્યું નહીં. ફૂબકી મારતો હોય તેમ હાથ લાંબાવી ત્હેણે છલાંગ ભરી, પણ તે ચોટ ચૂક્યો. સ્હામી ડાળીએ આંગળીઓનાં ટેરવાં અટક્યાં, હવામાં અદ્ધર ઘડીક થાંભ્યો લાગ્યો, ને પછી શિક્ષા જેવો પડ્યો; જાણે સ્વર્ગમાંથી શયતાન પડ્યો.

પાપમાં પુણ્ય સરિખડું બળ છે. પણ પુણ્યનાં બાણ લક્ષ્યવેધી છે, ત્હેવાં પાપનાં તીર લક્ષ્યવેધી નથી. પાપનાં શર છરકાતાં છીછરાં વાગે છે. પાપનાં તીર પણ્જે આત્મવેધી હોત તે માનવસંસાર આત્મવિહોણું જ અત્થહારે હોત. શયતાન કરતાં પ્રભુ મ્હોટા છે તેટલાં પાપ કરતાં પુણ્ય મ્હોટાં છે.

રમત પૂરી થઈ ને ગજવાકોયલ સમી સહુએ બંસીઓ કહાડી. પુરૂષર્ષભ સમોવડી ચૌવન ને પુરૂષાત્તનની બલમૂર્તિઓ ખડી હતી. એકે કહ્યું, મારી બંસીમાં કોઈક બોલે છે. બીજાએ કહ્યું, મ્હારી બંસીએ કોઈક થાંભે છે. ત્રીજાએ કહ્યું, મ્હારી બંસીમાં ઉષાનાં ગીત આઠરું છું ત્થહારે બંસી બોલતી જ નથી મધુરું, ગીત ગવાતાં જ નથી.

સર્પના ને મહારા કાન પીપળાના પાન સરખા ફરક્યા.
સર્પે કહ્યું: રાધિકાને તો કૃષ્ણઅંસી જ નહોતરે. ત્હારી
અંસી તો બસૂરી છે. જંતર વાગે ને હરિણી આવે તેમ
જે! આ અંસીની તેડી ઉપા આવશે.

અંગનો ત્રિભંગ કરી ત્હેણે મોરલી અધરે ધરી. શી
મધુરી શી ત્હેની બોલી! બુલબુલથી ચે ધીમી. ને કોયલથી
ચે મીઠી; જાણે વિલાસના શબ્દસિત્કાર જ ના હોય!

પંચવટીને પાંદડે પાંદડે જઈ શબ્દ ત્હેના વિરા-
જતા લાગ્યા.

પણ આ કોણ? એ જ તે. સહુનાં નયનો એક જ
દિશામાં વળેલાં હતાં.

નગરની બહાર કુંજમાં શિવાલય હતું; ત્હાં કુમારિ-
કાઓનો નિજ પરિવાર લઈ સાધ્વી મહેતીજી દર્શને જતી:
જાણે સૌન્દર્યની હરિણીઓનો સંઘ નીકળ્યો. સરિતાની
લહરીઓ સમી ત્હેમના પલવટની પાટલીઓ ઝીણું ઝીણું
ઉછળતી હતી. જગત્તારણ ન્હાનકડી તરણીઓ સરખડી
પાલવના શઠ ફડફડાવતી સૌ સ્થામાઓ વહતી હતી. પણ
તે કૌમારસંઘને મોખરે કોણ હતું? એ જ તે, સૌન્દર્યની
સેનાની સ્વામિની. જગતને જીતવાને જાણે કામદેવની
સેનાની ટુકડી નીકળી હોય, ને ત્હેમની અધિષ્ઠાત્રી રતિ-
રાણી વિજયકેતુવન્તી મોખરે ચાલે, ત્હેવી યુવતીઓની
અધિષ્ઠાત્રી ઉપા ચાલતી હતી. પુષ્પધન્વાના ધનુષ્ય સમી
પુષ્પમાલાની વેલ ત્હેના લલાટદેશ ઉપર લટકતી હતી.
અંબોડલો વાળેલ ન હતો, પણ છટી મૂકેલ વેણીની

અલકલટ નાગણના જેવી ઝોલાં ખાતી. સન્ધ્યાકાલે સોનેરી વાદળીઓનો સંઘપરિવાર આવે ને જાય તેમ તે કુમારિકાઓ આવી ને પધારી. કુમારહૃદયોને બિન્ન બિન્ન ડંખ વાગ્યા, પૃથક પૃથક ઘેન ચડ્યાં. સર્પને તે અલકલટની નાગણનાં વિષ ચડ્યાં; મહેને તે પુષ્પલતાની પાંદડીઓના મદ ચડ્યા.

તેણે કહ્યું: બંદા ખોટા પડે જ નહીં. કેમ ન આવે? પંખિણી સમી નગરની ઘટાઓમાં ઉડે છે, તે કેમ ન ઉડતી આવે?

મહારી નાડીઓ તૂટે તૂટે થતી હતી. મહારા હોઠ-માંથી ઉન્હી શ્વાસજવાલા નીકળતી. મહારી ભુજઓમાં લોહી વેગથી ઉછળતાં. મહારી બ્રુકુટિ ઘોર ઘેરાતી મહેને ચે લાગી.

સર્પની વાગધારા અવિચ્છિન્ન વહતી હતી. રસ ને વિલાસની પલટી વિષયની વિષવાણી તે વરસતો.

કેમ ન આવે? બંસીમાં ફરી ઝોલાવું તો મહારા કરતલમાં મેના જેવી ઉછળતી આવી વિરાજે, ને ગાતી ગાતી કણે ચણે. ઈમંતર માફે તો આવે ને ઉછંગે—

ઈમંતર તેના ફળ્યા, ને ફટાકે દમને તેના જમણા લમણા ઉપર એક હથોડો પડ્યો. તે મારો મુક્રો હતો.

સકલ કૌમારમંડલ ચમક્યું, મહારી ભમ્મરમાં ગુસ્સો ને નયનમાં ક્રોધજવાલા ક્રોધએ કદી દીઠેલાં નહીં તેથી સહુ આશ્ચર્યચકિત અનિમિષ જ થયા. કુમારો વર્તુળ વાળી ઘેરી ઉભા, વચ્ચોવચ હું ને સર્પ હતા.

વિલાસને સકેલતો હોય તેમ ખંસીના કટકા કરી તહેણે ગજવે ઘાલી, ને ન્હાની ગદા જેવી મુઝીઓ વાળી સન્મુખ આવ્યો. ડાબા હાથની મ્હારી ઢાલ, અને જમણા હાથનો વિશ્વકર્માના હથોડા જેવો હથોડો હતો. ત્હેના ગદાપ્રહાર મ્હારી ઢાલ ઉપર ઝીલી, ત્હેના લલાટભાગ્યના મધ્યદેશે મ્હારો વજ્રહથોડો માર્યો, કે ત્હેના ભાગ્યમાં કાળો ચન્દ્રક થયો, ને ત્હેની નાસિકામાંથી લોહીની ધારા ચાલી.

કુમારનો પરીઘ અમને ઘેરી વળ્યો. કેટલાકે ત્હેને આવે લઈ જઈ ઉપચાર આદર્યા, કેટલાકે મ્હને વાર્યો. શાહુડી સમાં મ્હારાં વિખરાયેલાં કેશબાણ સમારતાં સમારતાં એકે કહ્યું: એ તો બ્રાહ્મણ મટી રાવણ થયો છે. સૌન્દર્યની તો સાત્ત્વિક પૂજા હોય કે અધોરીવેડા ?

મ્હારી કીકીઓમાંથી આવેશના ભાલા ઉછળતા. ઉપાનો કસ્ટુંઓ મ્હને મ્હડયો હતો; ને એ કસ્ટુંબાનાં કેસરિયાં મ્હેં જાણે કીધાં હોયને !

કુમારમંડલ વેરાતું હતું. સ્હાંજરે ધણ આવે ને નગરદ્વારે વિખેરાય તેમ કુમારો વિખેરાતા હતા. જતાં જતાં એકે કહ્યું: માંસના ભૂખ્યા રાક્ષસો ને ભાવના ભૂખ્યા દેવ.

દિવસ આથમ્યો ને સન્ધ્યાની શીતલતા ઉતરી ત્યહારે મ્હારો મહનો ઉમરો યે ઉતર્યો.

મ્હને તે યમનો પહોર આજે યે યાદ છે.

કેફી ન હોય ત્હેને યે વિશ્વને વડલે એવા કેફ કદી કદી મ્હડે છે, પ્રિયાના પ્રેમની રસઘેલછાના ઉભરા એવા ઉછળે છે.

જન્માષ્ટમી

પૂરમાત્મતત્ત્વના મહોદધિનો મથુરામાં દેહદેશે કૃષ્ણાવતાર થયો હતો, તે જ યોગકાલે અમારા આત્મભાવનો એ દેહ-ભોમમાં સ્નેહાવતાર થયો.

જન્માષ્ટમીની મધ્યરાત્રિએ, ચન્દ્રનું નાવડું ક્ષિતિજ ઉપર તરતું આવ્યું ત્હારે, કૃષ્ણમન્દિરની ફૂલવાડીમાં, દેવસુંદરી સમી ઉષાએ ને મહેં પરસ્પરને ખેલાં પ્રેમચુંબન કીધાં.

માંડવાની બે લત્તાઓનાં મૂળ સિન્ન છતાં લીલોતરી ને ફૂલઘટા ગૂંથાય તેમ અમારા દેહનાં દ્વૈત છતાં એ જીવનનાં ફૂલપાનનાં અદ્વૈત ત્હારે ગૂંથાયાં.

જગતની કવિતામાં રાધાકૃષ્ણનું રસયુગલ કેટલીક રીતે અનુપમ ને અદ્વિતીય છે. રાધાકૃષ્ણના કવિતમન્દિરમાં જ અમારું સ્નેહાવતરણ થયું અને રસભાવની કવિતા રચાઈ.

ત્રેતામાં સીતારામ ને દ્વાપરમાં રાધાકૃષ્ણ થયાં હતાં, ને કલિમાં જાણે ઉષા ને હું. વાંચનાર ! મહેને મૂર્ખ કહી તું મૂર્ખ બનીશ મા: ત્હને એવું નહોતું લાગ્યું ? જય-દેવને તો એવું જણાયું હતું, ને પદ્માવતીની રસલીલા રાધિકાજીને નામે ગીતગોવિન્દમાં ગાઈ છે.

યુગયુગ ખેલાં શ્રવણ પિતૃભક્તિ કરી નક્ષત્રપદને પામ્યો, તે શ્રવણ નક્ષત્રનો ભક્તિભાવભીનો માસ આવ્યો,

ને સંસારમાં પુનર્જન્મના પ્રોત્સાહનની ઋતુ બેડી. મન્દિરે મન્દિરે મેળા ભરાતા ને લોકસંઘની દેવવૃત્તિઓ એમ બળી ગયેલી ફરી અંકુરતી ને અંકુરેલી પાંગરતી.

તે નવજન્મનો-સંજીવનનો માસ હતો. શ્રીષ્મની જ્વાલાને ઠારી આષાઢ વરસી ગયો હતો. વનની શ્રીષ્મદગ્ધ વનસ્પતિ નવજીવન પામી હતી સૂકાંમાં રસ સીંચાતો હતો, રસવન્તાને કૃષ્ણા ફટતા. મ્હારા આયુષ્યજીરમાં નહોતા ઉગ્યા તે અંકુર ઉરમાં ને દેહમાં ઉગાડી આષાઢ વરસી ગયો હતો.

આખા યે એ આષાઢ માસમાં ઉષાએ ને મ્હેં મેઘદ્વત વાંચ્યું હતું: ને એ આષાઢી ભાવની નવવર્ષાની કવિતા જીવનમાં ઉભરાતી ભરી પીધી હતી.

આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે—પ્રથમ મેઘદર્શને, વાંચનાર ! ત્હારા યે ઉરના મહાસાગરમાં એ તોફાન નહોતાં ઉછળ્યાં ? ને ત્હેં પ્રિયજનને પ્રેમદ્વત નહોતો પાઠવ્યો ? કાળ્યોમાં કવિઓ સ્વાનુભવમાં સર્વાનુભવ જ ગાય છે.

વૃક્ષેવૃક્ષે પદ્મવ પ્રગટયાં ને હરિયાળી હસી રહી. મંદીથી અણીઠ કોયલ ટહુકતી. મ્હારાં અન્તરનાં પલ્લવો પલ્લવતાં ને મંદીથી પલ્લવવાસિની કોકિલા ટહુક ટહુક ટહુક કરતી.

ઉષાનાં દર્શન મ્હને મન્દિરે મન્દિરે થતાં, ને જેવી શ્રાવણની ભરી ભરી વાદળી સરવડાં વરસતી, તેવી ઉષા મ્હારા ઉપર અમૃતનાં સરવડાં વરસી જતી.

સર્વ દેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિગच्छति જાનારી ત્રિકા-
લવન્ધ આર્યકુલની મહાપ્રજા ધર્મમાર્ગમાં વિપુલ ઉદારતા-
વન્તી છે. એક પ્રભુની અનેક કલાના સ્તુતિગાનઉદ્ગાતા
વેદાનુયાયી દેશમાં સર્વ દેવોત્સવમાં લગભગ સર્વ સંપ્રદા-
યના સાંપ્રદાયીઓ ઉત્સવિયા થાય છે. એક જ પરબ્રહ્મના
અનેક અવતાર માનનારો લોકસમુદાય વિશિષ્ટપણે અનેક
સાંપ્રદાયિક હોવા છતાં તત્વતઃ **एकमेवाद्वितीयम्** ને ચિર-
કાલનો ઉપાસક છે. સ્થવારે અપ્યોરે ને સન્ન્યાએ, દિને
દિને ને પહોરે પહોરે, ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપૈતિ તે ઉપાની
અદ્ભુત રમણીયતાના નિઃસંખ્ય કલાવતાર એક જ પરમ
સૌન્દર્યના છે. આર્ય દેશમાં સંપ્રદાયોના દ્વીપ નથી. પણ,
એક અખંડ મહાસાગરના જ સાગર ઉપસાગરના ખંડભેદ
સરિખડા, આર્ય ધર્મના સંપ્રદાયોના એ ઉપસાગરો છે.
અનેક શાખાવન્તો તે એક જ મહાજલવિસ્તાર વિસ્તરે છે;
ને એક જ મૂલાધારનાં સૃજનજૂનાં જલ-વેદામ્ભોનિધિનાં
દેવઅમ્બુ-અનેક મહાનદનાં નવનીરથી ઉભરાતાં-ભરાતાં, તે
સકલ ઉપસાગરોમાં વહે છે. ભરતખંડમાં સંપ્રદાયો સહુ
એક જ દેહના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો છે, સહુમાં એક જ
જીવનરુધિર ધૂમે છે.

ઉપા ને હું આપું માનતાં, સર્વ સંપ્રદાયી બની. એક-
તત્વભાવી થતાં, ને તેથી સર્વ દેવમન્દિરે દેવોનાં ને પર-
સ્પરનાં પુણ્યદર્શને જતાં.

પહેલી વેળા મહેં ઉપાને ફૂલ આપ્યું, તે તહેણે દેવ-
ચરણે ધર્યું. એ વેળા દેવોની શી દિવ્યતા ઉપામૂર્તિમાં

પ્રગટી રહી ? પણ વિષાદનાં આછાં વાદળનો આછો આછો પડછાયો મહારા વદનમાંડલે છાયા પાડી ઉડી ગયો, ને ઉષાએ તે નિરખી લીધો. સુંદરીનાં સુંદર નયનો પુરુષ-નયનો કરતાં સદા સૂક્ષ્મદર્શી હોય છે.

ફરી તહેણે કદી એ ભૂલ કરી નહીં. હું સમર્પુ તે લોકદેવને નહીં પણ મહારી સ્નેહદેવીને પછી તો તે ધરાવતી.

ખીજે મેળો હતો કલ્યાણગ્રામના શિવમંદિરનો. નગર બહાર સરોવરની કુંજ હતી અને કુંજમાં સરોવર કાંઠે તે મંદિર હતું. મંદિરના ધુમ્મટને પગથિયે ફૂલપડો લઈને હું ઉભો હતો, ને મનમાં ગણગણતો હતો કે: —

મેહુલા ! તું મહારો વીર સરોવર હેલે ચહડ્યું રે,
પગથિયાને પગથાર પૂજા જેવો ઉભી હું ઉષાની વાટ
જોતો હતો. મહેને કદીક કદીક ભય રહેતો કે જીવનભર
મહારે ઉષાની વાટ જ જોવી પડશે.

સરોવરમાં ઉછળતી એવી મહારા ઉરમાં યે ઉષાની
ઉર્મિઓ ઉછળતી હતી.

કુંજમાંથી તે સાહિલીઓના સંઘમાં પધારી; જાણે
ફૂલવાડીની વચ્ચે કોઈ ફૂલલતા. ફૂલડાં જેવાં તહેનાં અંગો
નાચતાં, ફૂલવાડીની ઓઢણી તહેણે ઓઢેલી હતી, ને
તેની પાલવની પાંખડીઓ મંદિરના સમીરણમાં મન્દ-
મન્દ ડોલતી.

વાછડીને પગલે તે દેવમંદિરનાં પગથિયાં ચહડી.

મહેં ત્હેને ત્રણ કમલગુલાબ આખ્યાં: કલ્યાણચાપને કાળે એક અને ગંગા ને ઉમાને કાળે બે. ઉષાએ ત્રણે કમલગુલાબ સ્મિતવદ્ધને સત્કાર્યાં, ને એક ફૂલપડો માલણ પાસેથી ચે લીધો.

વાદળિયા સરોવર જેવાં ઉષાનાં નયનોમાં જલવદલી જેવી દૃષ્ટિની વેલ નાચતી હતી.

ઉષા દેવમંડપમાં સિધાવી: બાણે મહારા આત્માની મૂર્તિ જ સંચરતી હોય ને ! મહારા પ્રારબ્ધનો ભયો ભયો થાળ લઈને આવતી હોય ત્હેવી તે આવી, ને અંતરમાં તે ઠાલવી હૃદયમાંથી હૃદયતત્ત્વ લઈ જતી હોય હેવી તે સિધાવી.

માલણે દીધેલ ફૂલપડાનો ને બીલીપત્રોનો ઉષાએ કલ્યાણચાપને અભિષેક કીધો; મહેં દીધેલ કમળગુલાબ એક વેણીમાં ગૂંથ્યું, ને બે કંચુકીકુંભમાં મૂક્યાં. સ્પૂત ને સૂક્ષ્મ-મારા આખા ચે દેહમાં ફૂવારા ફૂટ્યા, ને હપંની ધારાઓ વરસી રહી.

ઉષાની નયનજુકુટિના કલ્યાણચાપમાંથી તે પુણ્યતિથિએ તરંગ ઉભરાયા, ત્હેની ભરતીઓ મહારા જીવનભરમાં હજી ઉભરાય છે. ઉષાએ એવાં બાણ માર્યાં કે એ બાણની બાણગંગા, રામસેતુ પાસે ધનુષ્કોટિ આગળ ઉછળે છે તેથી ચે મહાપ્રમત્તજલ ગંગા, હજી ચે મહારા હૈયામાંથી ઉછળે છે. આ જીવનનાં ઝરણ સૂકાશે ત્હો ચે તે સૂકાશે નહીં.

શ્રાવણી પૂર્ણિમાને દિવસે લોકોએ વર્ષભરનાં પ્રાયશ્ચિત્ત લીધાં, ઋષિતર્પણ કરી પાપ બાળ્યાં, ને પાછી પુણ્યપાપની

નવી ખાતાવહી લખવા માંડી. બ્રાહ્મણોએ શરદ્રક્ષાના આશીર્વાદ લાગી ભાવિકોને રાખડીઓ ખાંધી. સાચા વરખની રાખડી લઈ ચન્દ્રિકા આવી. હું ન સ્હમજ્યો, ને હસી પડ્યો, ને કહ્યું: આ શરદમાં મારી રક્ષા થાય એમ રહ્યું નથી. ચન્દ્રિકા રિસાઈ, છણુકી, ને ગઈ. ફેકેલી રાખડી મ્હારા વાળમાં પડી ગૂંથાઈ ગઈ: જાણે બ્રહ્મરન્ધ ફેડી સોનાવિટપે સુવર્ણફળ ઉગ્યું ! મ્હેં પાછળ જઈને બહેનને પસલી આપી મનાવી, પણ ન માની. મ્હેં કહ્યું, ત્હારા હૈયાના હીરની રાખડી લાવ, હું ત્હેને આપી આવું. તે હસી પડી, રીસનાં વાદળ વેરાયાં, ને બોલી: આપવા આવ્યાં ત્હારે પોતા કાજે માની લીધી. જગત કાંઈ સ્વાર્થીયું છે ! ત્હારી રક્ષા તો આ રહી; જો, વાંચ, મંદી લખ્યું છે ઉપા. હું બ્રાહ્મણ થઈને ગયો, ને ચન્દ્રિકાએ વરેલા વરને શરદ્રક્ષા ખાંધી આવ્યો.

રનેહના સ્વયંવર જીતતા પહેલાં કેવા કેવા ને કેટ-કેટલા વેશ ધરવા ને લજવવા પડે છે ! પણ સબ્યસાચી એ બ્રાહ્મણવેશે સ્વયંવર જીત્યા હતા ને !

તે તિથિથી અમે પરસ્પર પ્રસન્નચિત્ત રહીએ છીએ: ને દુનિયાંડાહ્યાં જેને કૌમારની બૂલો કે યૌવનની ઉચ્છ્વ-ખલતા કહે છે, ત્હેને અમે આત્માનાં ચેતન માનીએ છીએ.

યૌવનની આંખે યૌવનની પરીક્ષા થતી હોય તો કેટલાં બધાં નાપાસને બદલે પાસ થાય ? ચન્દ્રિકા અને તે, ઉપા અને હું: અમે સહુએ પરસ્પરને પાસ કરી દીધાં હતાં. આયુર્દા વર્ચોદા તેજસ્વિતા બલચોથને દિવસે

મહારા પાણીપોચા દિલે ચે બલ ધાયુ', ને પુષ્પ પત્રં ફલે ઉષાને ચરણે ધરાવ્યાં. તે સ્કાંજે ઉષા પુષ્પઝાંઝર પહેરી સખીઓમાં ધૂમતી હતી. ઉષા મહારા મુખભાવ વાંચતી, પણ મહારાં લોચન તો ત્હેની ચરણવન્દના વન્દતાં પદ-પુષ્પોમાં જ રમતાં.

નાગપંચમીને દિવસે નગરજન નાગ પૂજવા જતા, પણ મહેં તો નાગણની પૂજા કીધી. કોઈ ઉઠે તેથી વહેલો ઉઠ્યો, ને કોઈ વીણે ત્હેની પહેલાં ફૂલવાડીનાં સર્વોત્તમ ફૂલ વીણી લીધાં. ચન્દ્રિકાને કહ્યું: સાપની ફૂલકાંચળી ગૂંથી આપ. જે નાગણના અમૃતકંઠ મ્હને વાગ્યા હતા ને જેના અધરકંઠની મ્હને ઈચ્છાવાંછા રહેતી તે ઉષાની સખી-નાગણી જેવી વેણીને મ્હડાવવા ને દરની પેઠે ઢાંકવા ફૂલકાંચળી મહેં પાઠવી.

લોકોએ ભયથી વિષ પૂજ્યાં, મહેં સ્નેહથી અમૃત પૂજ્યાં.

ઉષાને હું કાંઈ પાઠવતો ત્યારે મંહી એક જ શબ્દ લખતો, સ્નેહ.

એક વેળા આકાશમાં ચન્દ્ર ઉગ્યો હતો; ચન્દ્રિકાએ ઉષાની તે નાગણને પકડી હતી, ને કમલકંઠ નમાવી તે ચન્દ્રમુખીને ચન્દ્રાભિમુખી કરી, ત્હેને ચાન્દ્રકા પાછ નીલ-કંઠી નહીં પણ અમૃતકંઠી કીધી હતી ને હૃદયદેશે ચન્દ્રા-મૃતનો અભિષેક કર્યો હતો: પુષ્પપરિધાન પાઠવતાં તે સખીલીલાનાં મ્હને સ્મરણ ને અભિલાષ થયાં.

જે કોઈને લોજનકલાતું પ્રદર્શન ભરવું હોય તો શ્રાવણી કૃષ્ણપક્ષની ષષ્ઠિએ ઘરઘરની વાનીઓ સંગ્રહવી.

લોકને નિત્ય જમાડનારી અન્નપૂર્ણાઓ તે પછિને લોજન-કલાનો ઉત્સવદિન સદમજે છે. વર્ષાએ સજીવન કીધેલી સર્વ વનસ્પતિઓ લાવી લાવી સહુ તહેમાં અધૂરા રહેલા સ્વાદ પૂરે છે ને પ્રકૃતિએ ઉણું રાખેલું પરિપૂર્ણ કરે છે. જેવા નયનેન્દ્રિયના ઉત્સવ છે, તહેવો તે સ્વાદેન્દ્રિયના પરવનો દિન છે. બાલકને ધવરાવવા જેવો પ્રિયજનને રાંધી જમાડવાનો પ્રિયાઓને સદા એ ઉમંગ હોય છે, ને તે ઉમંગનાં વ્રત તે તિથિએ ઉજવાય છે. ઉષાએ મને બે વાનીઓ મોકલી હતી, પણ વૈષ્ણવોના છપ્પનલોગની સામગ્રીમાં એ તે નહીં આવતી હોય ! તાલસુરના નવસંવાદથી સંગીતશાસ્ત્રીઓ નવસંગીત સુજે છે તેમ સ્વાદનાં સિન્ન સિન્ન રસમિશ્રણ કદપી નવું જ કાંઈક ઉષાએ સરજ્યું હતું, અને પ્રકૃતિકૃત્ય કરી સૃષ્ટિની સહુધર્મિલી સખી બની હતી. પ્રકૃતિ સમી સ્ત્રીઓ તો સદા સુજનારીઓ જ છે ને ?

કેટલીક સ્ત્રીઓ વાનીઓનાં પુસ્તક રચે છે, પણ વાનીઓ નથી રચતી. ઉષાનું એથી ઉલટું હતું. તે વાનીઓ રચતી ને વાનીઓના અન્ય નહોતી ગૂંથતી. અવનવા સ્વાદ ઉષા પ્રજાની પુત્રી પેરે સુજતી ને લક્ષ્મીની પુત્રી પેરે પોષતી. સ્વાદના રસશાસ્ત્રનાં બાણે બે કાવ્યો જ રચી ઉષાએ મહુને પાઠવ્યાં હતાં. મહેં ચાખી ખડેનને તહેના રસ ચખાડયા.

નયનને દર્શનથી, શ્રવણને ગીતથી, શુદ્ધવાને લોજનથી, ત્વચાને સ્પર્શથી, ભ્રુવેન્દ્રિયને નિજ સુવાસથી: એમ

પંચેન્દ્રિયને પંચામૃતથી પરિતર્યે છે, તે સુન્દરીઓને સદા ધન્ય હો ! પુરુષવર્ગ ! બોલો, ધન્ય હો ! ધન્ય હો !

સુન્દરીમંડલ ન હોત તો નિશ્ચન્દ્ર ને નિસ્તારક રજની જેવું જગત અન્ધારું થાત કે નહીં ? પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો રસજ્ઞાનથી રસશૂન્ય અતૃપ્ત રહેતાં આત્મા તૃષાતૂર સ્ફૂટાત, ને નવપદલવે ન પદલવત. જ્ઞાનેન્દ્રિયોને રસજલ સીંચી આત્માને પરિતર્યેતો સૌન્દર્યપરિવાર જગતમાં ચિરંજીવ રહે !

એમ કરતાં કરતાં તે દેવવિખ્યાત જન્માષ્ટમી આવી, જગતના પરમ બંસીધરની જન્મતિથિ પધારી. ગોકુલ મથુરા કે વૃંદાવનમાં યે નથી ઉજવાતો, તેવો તે જન્મોત્સવ અમારા રસનગરમાં વર્ષોત્તર ઉજવાય છે.

એ વર્ષની જન્માષ્ટમી જેવી તો આઘ જન્માષ્ટમી એક જ કે કૃષ્ણજીવનભરની જન્માષ્ટમીઓ હોય તો ભલે.

દસેરાને દિવસે સહવારથી અશ્વો જેમ થનગન થનગન નાચી રહે છે, તેમ પ્રાતઃકાલથી જ મહારા મનના અશ્વ થનગનતા હતા. ચન્દ્રોદય થતા પહેલાં જેમ અજવાળાં આકાશમાં ઉડે છે, એમ કૃષ્ણચન્દ્રના જન્મયોગનાં અજવાળાંના ફૂવારા આગળથી ઉડતા. મહુને યે તહેનાં છાંટણાં છંટાતાં હતાં.

તે દિવસે આજ સ્વચ્છ હતું, ને વરસાદ ન હતો. આકાશનાં ઉઘાડેલાં દ્વાર સમાં વાદળ સકેલાઈ ગયાં હતાં, છતાં લોક માનતા કે વાદળ વરસશે. વૃદ્ધો કહેતા કે એકે જન્માષ્ટમી વરસ્યા વિનાની નથી જતી.

પૃથ્વી તૃપ્તિમાં માણુતી, ને ભરેલાં ખેતરોમાં ગોપ-
ગોપિકા કદવોલગીત ગાતાં.

પંદર તિથિઓ સમી કૃષ્ણચન્દ્રની પંદર જન્માષ્ટમીઓ
ઉપા ઉપર વરસી ગઈ હતી, ને એ રસવર્ષાથી ઉષાના
આયુષ્યની એક એક કલા પોષાઈ હતી. નાસ્તિક જેવો હું
તેના બાવીશ જન્માષ્ટમીઓએ બાવીશ અવતાર થયા
હતા, પણ ફેકટ. એ સહુ જન્માષ્ટમીઓ અમારે આવી
હતી કે નહીં: પણ આ તો અમારા જીવનની જન્માષ્ટમી
હતી. તે તિથિએ અમારા અન્તરના આલમાં અવનીનાં
અજવાળાં પ્રગટયાં.

કોઈ મહાપ્રસંગને અનુકુળ દેવમુહૂર્તનો તિથિયોગ
વિશ્વમાં જામે એવું કાંઈ લોકલોચનને દેખાતું તો ન હતું,
પણ વાતાવરણમાં તેના પડછાયા ઉડતા ભાસતા. સૂર્ય
ઉપર ચન્દ્રની છાયા પડે છે તે ગ્રહણ દિવસની બપોરે
આલમાં જેવા ફિરીશ્તાઓના ઓળા ઉડે છે તેવા ઓળા
તે બપોરના તડકામાં ઉડતા. મધ્યાહ્નના તેજસરોવરમાં
તેજજલની ઉર્મિઓ ઉછળતી, ને નરનારીનાં હૃદયનાવડાં
એ રસછોળમાં ઉછળતાં. જમનાનાં જલ ડોલે તેવા ભર્યા
આત્માનાં જલ જનકુલમાં ડોલતાં.

અન્તરિક્ષમાંથી જે કાંઈ અવતરે તેને ઝીલવાને
અન્તરની ગડીઓ ઉકેલાઈ પટ પથરાઈ રહ્યા હતા.
બુદ્ધને બોધીસત્ત્વ ઉતર્યા તેવાં અમારાં જીવનસત્ત્વ તે
તિથિએ ઉતર્યાં.

પ્રિય ને પૂજ્ય કે અતિથિ આવતો હોય ને આંગણું

જેમ વાળી-સમારી સજ્જ કરે, તેવું જગતનું તેમ જ મહારા અન્તરનું આંગણું સમારેલું ને સ્વચ્છ લાગતું: આદરના સ્વસ્તિકોથી શણગારાયલું હતું.

મુમુક્ષુઓને બ્રહ્મજન્મની તિથિ ઉગે છે, ત્હેવી તે અમારા જીવનજન્મની તિથિ હતી.

પ્રાતઃકાળે શ્રીમદ્ ભાગવતમાંની જન્મસ્તુતિ ગાતો ગાતો હું ઉઠ્યો. ચન્દ્રિકા ગોપિકાગીત ગાતી હતી. માતૃશ્રી મંગલાનાં દર્શન કરી આવ્યાં હતાં. ચન્દ્રિકાના ગોળ નીચેથી ખુરોડની કેકિલા સમી ળંસી બોલતી બોલતી ઉડી ગઈ.

દાતણ કરતાં ચન્દ્રિકાને મહેં કહ્યું: મહેં સાંભળી છે હો ! તે કેકિલા નહોતી. ચન્દ્રિકાએ કહ્યું: ના, તે કેકિલા ન હતી, કેકિલ હતો-ત્હારાં રાધા રાણી ન હતાં, મહારો કૃષ્ણચન્દ્ર હતો. શા ભાઈને રાધિકાજીના છે કોડ !

તે સારો ચે દિવસ ઉપાની મહને આરત રહી. સુહવારે પાણીઆરે ઉપાની હેલ શોધી. ઉપા ત્હેકાં ન હતી, નગરના ચોક ત્હેના વિના સના હતાં. કન્યાશાળામાં તો આજે રજા હતી, ને શીખવા નહીં પણ શીખવવાને મિષે ચે ઉપાનું ત્હેકાં આજે આગમન ન હતું. ઉપાનાં હવેલીનાં ખહારીબારણાં બદલાં ચે નિર્જન હતાં. એ આંખડલી અટારીએ હજી નહોતી ઉગી કે જે જગતને આજે અજવાળવાની હતી.

તે કૃષ્ણજન્મખાટમીને દિવસે મહેં અપવાસ કીધો હતો. ભગવાનના પરમ અક્ષત સદાના અપવાસી જ હોય છે,

ભક્તિના લોજનની તૃપ્તિ ત્હેમને શક્ય જ નથી. એ તો એમ જ ઉચ્ચારે છે કે તૃપ્તિર્હિ નાસ્તિ મેઽમૃતમ. મ્હને લાગે છે કે તેથી જ ઉધાના અમૃતની મ્હને આજે યે હજી તૃપ્તિ નથી.

પ્રિયતમાના સંયોગ ને વિયોગ ઉભય પ્રિયતમને તો અતૃપ્ત જ રાખે છે: એકમાં અમૃતની આચમનઅંજલિ પાછને, ને બીજામાં અમૃતસરોવરનાં દર્શન માત્ર કરાવીને. પણ પ્રિયતમાનાં અમૃતની તૃપ્તિ પ્રિયતમે તો હજી દીઠી કે સુણી નથી. મ્હારી ઉધાનો હું જીવનભરને! તૃપ્તાર્થ છું. પાઠક! ત્હારી ઉધાનો તું ધરાયેલો નથી, એની મ્હને તો ખાતરી છે; ને તે શું ખોટી છે ?

તે બપોરે મારા વાસ મ્હને મથુરાના કેદખાના જેવા જ લાગ્યા. પ્રારબ્ધનો કંસ ખડ્ગ લઈને ખડો હતો, ને ત્હેનો પડછાયો મ્હારું જીવન વીંધી પડતો. ઉધાસૂની દિશાઓ તે જાણે રાધાસૂની કુંજગદી ભાસતી. મ્હને શૂન્યનાં સ્વપ્નાં આવતાં. નગરના વૈષ્ણવોમાં ઉત્સવની ભરતા મ્હડતી, મ્હારે ઉર તો ઉધાના ઓટ ઉતરતા. મ્હારી વૈષ્ણવી વૃત્તિ ઓસરી ગઈ હતી.

કૃષ્ણજન્મ વેળા પ્રકૃતિ જેવી બહાલથી વિહ્વળ ઉત્કંઠા ને આતુર ઉભી હતી, ત્હેવી ઉત્કંઠા ને આતુરતાનો વિહ્વળતા મ્હારા અન્તરને બહોલોવી નાંખતી. મ્હને પ્રસવવેદના સમી વેદના થતી; જાણે મ્હારા દેહદેશમાં ઉધાનો અવતાર થવાનો હોય ને !

રાત્રિ પડી, ને ભાવિક ભકતોની ભાવનાઓ રાત્રિ-કમલ સમી પ્રકુલિત થઈ; પણ મહારી ભાવનાનાં ફૂલ ન ઉઘડ્યાં.

મહારી આંખો ખઠાવરી બની એકને શોધતી કે જે આજે જડતી ન હતી.

અન્ધકારની ઘટ્ટ ઝાડીઓની ઘેરી ઘટાઓ ક્ષિતિજ ઉપર જગતને ચાંપતી ઝૂંકેલી હતી, ને મંહી અગ્નિજ્વલ જેવા તારલિયા તરવરતા. આંખ ઉપર પોપચાં પડે છે એવો રાત્રિનો અન્ધકારપછેડો નગર ઉપર પથરાયો હતો.

કોઈ કહે છે કે સૃજન પહેલાં એ કાજળકાળો અન્ધકાર ઉડતો, ને એ અન્ધકારના ઉદરમાં વિશ્વગર્ભ વિરાજતો. જન્માષ્ટમીની અન્ધારી રજની એ કાળા સાળુના ઘેર જેવી ઘેરાતી; ને મંહી સુન્દરીના સૌન્દર્યદેહ સરિખડી સૃષ્ટિ-સુન્દરી શોભતી.

નગરના રાજમાર્ગ સચેન થયા. ધીરે ધીરે દર્શના-ભિલાષીઓના જનબિન્દુની ધારાઓ બની, ને ધારાઓએ ઝરણુરૂપ ધર્યાં. ઝરણુના ધોધ થયા ને ધોધની એ થોડેક કાલે ધૂધવતી સરિતાઓ વિસ્તરી. દેવમન્દિરના માર્ગ ચેતનથી ઉભરાતા. તહેમનાં પગલાંમાં આસપાસ ને ઉપર તિમિરપગથાર હતા, પણ તે તમિસ્રા ધોવાને જ પ્રભુ અવતરવાના હતા.

મહારા ઉરની તમિસ્રા ઉપા ધોશે કે કેમ ? એ પ્રશ્ન પૂછતો પૂછતો જ જીરાસુ અવસ્થામાં હું દર્શને નીકળ્યો.

પણ જીજ્ઞાસુને જ્ઞાન કે મુમુક્ષુને મોક્ષ કાંઈ બહુ દુર્ગમ છે ?

રાત્રિની રાજમાર્ગની નહેરોમાં લકતોનાં પૂર ઉભરાતાં. ભાવના તરંગ મૂર્તિમાન ચાલતા ભાસતા. હું પણ મારા મનોભાવની મૂર્તિ સરિખડો એ લહરીઓમાં ભળી ગયો.

કોઈ કહેશે કે જગતના જે જ્યેતિ તહેને કૃષ્ણ કેમ કહ્યા ? આત્માને દંડનાં પરિધાન પહેરાવ્યાં, ને પ્રહારને પ્રહારોડના પડદા ધરાવ્યા, તે મહામાયાની અકલિત કલા છે. કાળા કાચના જ્ઞાનસમાં અમૃત-દીવડો પધરાવે તેમ જગ-જજ્યેતિને શ્યામ રંગે રંગ્યા, ને સ્નેહજ્યેતિને કામવર્ણુ રહડાવ્યા તે જ મમ માયા દુરત્યયા છે. જગતને જોનારી કીકી જે પ્રભુએ કાળી કીધી છે.

મન્દિરને દરવાજે ઉપા ને તહેનું કુલમંડલ હતું. તહેમનાં દર્શન કરતો દેવનાં દ્વારમાં હું ઉસો. હું લંકાને ઉત્તર આરે હતો, ઉપા કન્યાકુમારીને દક્ષિણ કાંઠે વિરાજતી. સાગર ઉપર રામસેતુ સમો જનસાગર ઉપર અમારો નયનસેતુ બન્ધાયો.

ઉપાનાં લોચનમાં પ્રભુનાં આગામી તેજ અવતર્યા હતાં. મન્દિરની દીપાવલિમાંના સર્વ દીપનાં કિરણો જાણે એ કીકીઓમાં જ સંકીર્ણ થયાં હોય એમ લાગતું. મેઘ-ઘટામાંથી વીજળીઓ ઉડે એમ એનાં પોપચાંની પાંપણોમાંથી નયનવીજળીઓ ઉડતી.

લતામાંથી ફૂલ ખરે, ધણુમાંથી થેનુ વિખૂટી પડે, એવી ઉપા કુલમંડલિથી સહસા વિખૂટી પડી ગઈ, ને

માનવજલરેલમાં ખેંચાતું ત્હેનું નાવડું મ્હારી સ્કોડમાં આબું. હથેલીની પાંદડીઓથી મ્હારી અંગુલિવિટયો આંપી મ્હને સત્કારતાં બોલી, મ્હારા સમસ્ત જીવનના કૃષ્ણચંદ્ર !

હું ચમક્યો. એ રસબોલનો રણકો જ ન્યારો હતો. એક કળ ફેરવે ને પાણીની નળશાખાઓમાં સરોવરનાં જલપૂર ગડગડવા માંડે, એમ મ્હારી નાડીઓની શાખાઓમાં હૈયાનાં રુધિરપૂર ગાજવા માંડ્યાં.

મ્હને લાગ્યું કે આજનો સંજોગ અનોખો છે.

મનુષ્યમેદનીની તરંગમાલા અમને મન્દિરચોકમાં ધક્કેલી ગઈ: હૃદયેસાંમાં હૃદયેસાં પરોવી બે નાવડાં મહાસાગરનાં મોજમાં સંચરે એમ અમે જનસાગરમાં પરવરતાં.

અન્ધારા આભમાં અસંખ્ય તારકાવલિ તરવરતી તેમ મન્દિરચોકના ખુલ્લા ધુમ્મટમાં ચે અગણિત દીપાવલિની શિખાઓ ઝળહળતી હતી. જાણે મન્દિરસુન્દરીને કેશપાશે હૃદયદેશે કટિપ્રાન્તે ને ચરણધૂંટીએ શગમોતીનાં શિષફૂલ નવસર હાર છુદ્ધાંટિકાની કટિમેખલા ને ઘૂઘરીગૂંથણનાં આંઝર ધરાવ્યાં હોય ત્હેવી દીપમાલા અદ્ભુત દીપતી.

દેવદારે હજી પડદા હતા, દર્શનને હજી વાર હતી.

મનુષ્યજલનાં મોજાં ઉછળતાં ત્યાં એકરથ રહેવું-લંગરની વજ્રખૂંટી વિના તો અશક્ય જ હતું. જનમોજમાં તરતાં તરતાં અમે એ જલકિનારા ઉપર ગયાં, ને આરે ઉતરી પડ્યાં.

ત્યાં તો નવવર્ષાનાં નીરથી સીંચાયેલી પુષ્પપ્રકુલિત

ફૂલવાડી હતી. ગગનના તારલિયા જગતમાં વેરાયેલા હોય
તેવાં ફૂલરોપે ફૂલ ઉભરાતાં. પૃથ્વીના હૈયાના રસની ધારાઓ
ઉછળતી હોય તેવી ફૂલારાની જલધારાઓ ઉછળતી. શરદનાં
સ્વચ્છ જલ સમાં ઉપાની આંખડલીનાં તેજ એ અન્ધારી
રાત્રિએ યે પુણ્યનિર્મલ પ્રકાશતાં, ને શરદની અન્ધિકા સમા
અમૃતઉજ્જવલ ઉઘડતાં.

ફૂલવાડીની પાંખડીઓ પોઢેલી હતી એમ અમારાં યે
દિલની પાંખડીઓ તે સ્વચ્છ વાતાવરણમાં નમી, ઢળી, ને
ઘડીક પોઢી ગઇ.

ઉપાએ કહ્યું, આજ સહવારથી મહારા ઉરમાં બંસી
બોલે છે.

મહેં કહ્યું, સ્નેહના એ અનહદ નાદ.

અન્દ્ર ફરતાં તેજવર્તુળ દોરાય તેમ પરસ્પરને અમે
કટિમેખલા સમી કરમાલાઓ વીંટી હતી. લતા જેમ
લતામાં ગૂંથાય, ને સખી જેમ સખીને ભેટે એવાં અમારાં
દેહગૂંથણ અવિકારી ને અગ્નય હતાં. અમારું પોપચું યે
ફરકતું ન હતું; એકે રોમના કિરણખાણમાં યે વિષ્ણુને
વિકાર કે ડાંખ ન હતો. પૃથ્વી ઉપર ઉભેલાં પૃથ્વીને અમે
વીસર્યાં હતાં: આમભૂમિમાં જ પાંખ ભીડી અમે
ઉડતાં હતાં.

પણ તે રાત્રિએ અમારા દેહના મહેલમાં સૂર્ય ઉગ્યો.

બાણે સસારની ફૂંક વાગતી હોય, બાણે દિશદિશનું
સૂચન વહતું હોય, બાણે જન્મપ્રવાહનો સિત્કાર આવતો

હોય, તેમ તહેવે એક ઝીણી વાયુલહરી વાઈ, ને ફૂલછોડને ડોલાવ્યા. જાણે પૃથ્વી ઉપરના પરિમલ ફેરતા હોય, જાણે નયનોનાં અમૃત ઉડતાં હોય, જાણે દેહ મન્દિરના સુગન્ધ સરતા હોય: તેમ ડોલન્ત ફૂલરોપની ફૂલફેરમે અમને વધાવ્યાં, અને અમારા દેહપ્રાસાદની ઉઘાડી બહારીઓમાં થઈને રસરંગીલા અન્તર્ગાઓમાં તે ઉડી રહી. દેવાગારમાં ધૂપ ઉમરાય તેમ અમારી અન્તર્ગુહાઓમાં પૃથ્વીનાં પુષ્પેનાં પરિમલ પ્રસરી રહ્યાં.

અમારી એ વસુન્ધરાના વસુ ને ગન્ધવતીના સુગન્ધ એ પૃથ્વીના પરિમલોએ જગાડ્યા, ને નિવાસસ્થાનમાં અડોલ રહેલા આત્મદીપને એ પરાગલહરીએ ડોલાવ્યા. નહેરોમાં પૂર ગર્જે તેમ અમારી નાડીઓમાં હૈયાનાં પૂર ધબકવા માંડ્યાં. કુદરતના કેટલાક બન્ધો એ પળે અમને તૂટતા લાગ્યા.

એવે આરતીની ઘંટા વાગી, ને ત્રિલોકને બહોર થયું કે જગતના રસચન્દ્ર શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનો જન્મયોગ વળી વર્ષે દિવસે આવ્યો છે. જન્મરાત્રિએ જન્મનાનું પૂર ઉલટયું હતું તેવું ભક્તોનું પૂર આજે એ ઉલટતું હતું. તે જ પળે એક વાદળીએ જગતને અમૃતછાંટાથી વધાવ્યું, તે જ પળે આકાશનાં મહાજલમાં તરતું-સરતું ચન્દ્રમાનું નાવડું, શ્રી બાલકૃષ્ણ સરિખડું શશાંક ધારી, ક્ષિતિજ ઉપર ચ્હડયું: જાણે બ્રહ્મલોકમાંથી બ્રહ્મજ્યોતિને જગતમાં લાવતું હોય ને !

અમારા એ રનેહજ્યોતિ એ પળે જગતમાં અવતર્યા.

કટિપ્રાન્તથી સરતો મ્હારો હાથ ઉપાને કેશપાશે
મહડયો, ને નીચેનાં કૂલડાં નિહાળી રહેલી ઉપાને ઉન્મુખી
ચન્દ્રાભિમુખી કરી ચન્દ્રવિરાજિત શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનાં દર્શન
કરાવ્યાં, ને એ જ્યોત્સ્નાના ખોખલે ખોખલે—ચન્દ્રિકાના
રસાભિષેક સ્મરી સ્મરી—ઉપાના મુખચન્દ્રને અભિષેક કીધા.

ઉપાએ મ્હારી આંખડીઓમાં જોયું: શતદલ કમલ
સરિખડું ત્હેનું મુખકમલ પ્રકુલ્લતું હતું, ને દિશદિશમાં એ
પાંખડીઓનાં કિરણ પ્રસરતાં.

મ્હારું મુખારવિન્દ ત્હેની મહેમાનીએ ગયું, અને
અમ્બુજપાંદડીઓ પાંદડીઓ ઉપર ચંપાય એમ અમારા
અધરોએ પરસ્પરને ચાંપ્યા, ને પ્રેમના પ્રથમ ચુમ્બનનો
અમૃતપ્યાલો જોએક ઘડી ચસચસીને અમે પીધો.

અહો ! આયુષ્યની તે દિવ્ય પળ ! રસચન્દ્રિકામાં
જૂલતાં જૂલતાં સચ્ચિદાનન્દને રસહિન્ડોલે હીંચકતાં હીંચકતાં,
જગતના રસાનન્દને અમે આરાધતાં હતાં. એવો એ વેળાનો
અમ ધન્ય જીવનયોગ હતો.

આમ ગૂંથાયેલાં જીવન કદી વિખૂટાં પડતાં હશે ?

સરોવરની પાળો ફેાડી જળધોધ વહે એમ અમ
અધરપાળોમાંથી પ્રેમધોધ પરસ્પરમાં વહતા હતા.

અમારી કરવેલીઓ દેહના આંખાને વીંટળાયેલી હતી
એટલે નયનનાં નમનથી ખાલમુકુન્દની રસકલાને નમસ્કાર
કરી હૃદયસિંહાસને એ રસમૂર્તિ અમે પધરાવી,

ચન્દ્રિકા ચમકવા લાગી તે જાણે અમ ઉરદેહમાંના
રાધાકૃષ્ણના રસચમકાર અમને જગતસરમાં ચમકતા લાગ્યા.

ખોળિયામાંના જીવ અરસપરસ બદલાતા વાંચનાર !
ત્હાં તો અનુભવ્યા છે ને ? અમારે તો એવું થયું. મહારો
જીવનજ્યોતિ ઉધાની દેહડાળે જાણે જઈને બેઠો, ને ઉધાનો
જીવનજ્યોતિ જાણે મહારા દેહડાળે આવી વિરાજ્યો
એવું અમને એ પ્રથમ પ્રેમચુમ્બનની પુણ્યક્ષણે લાગ્યું.

પ્રેમપ્રભુનો કામાવતાર એવો અમારે તો થયો.

શદ્દપૂર્ણિમા

એ રસમરી રાત્રી આવી કે જે રાત્રીનો પ્રભુને યે મોહ થયો હતો; તે ચન્દ્રમા ઉગ્યો કે જેને પ્રભુએ છ માસ આલમાં થંભાવ્યો હતો, ને અળાંડ અમૃત ઝીડ્યાં હતાં.

શરદ્પૂર્ણિમા પૂર્ણિમાઓની રાણી છે તહેતી, માત્ર કુમારિકાની કળીઓ જ નહીં, પણ પૂર્ણિમાઓ સતી સુન્દરીઓની યે ઉષા સાંઢર્યારાણી છે, સંસારજીવનની વિલાસ ને લીલા, પ્રકાશ ને સચ્ચિદાનન્દ છે, એમ તે રાત્રીએ હું સ્હમજ્યો.

આકાશના અને પૃથ્વીના મેત્ર ધોઈ ધોઈ વર્ષો વીતી ગઈ. વ્યોમ ને વાતાવરણ, ઉષાનાં અગ ને અંગર સમો-વડાં, નિર્મળાં ને ઉજ્જવળાં થયાં. ઉષાને અવયવે અવયવ પ્રગટતી કિરણાવલિ સરિગડી વનની વનશ્રી પ્રકુહી રહી હતી.

અષ્ટમીએ દેરીએ અસુરને માર્યો, ને દસેરાને દિવસે રઘુવીરદેવે રાક્ષસરાજના વધ કર્યો. સ્હમજ્યે—વણુસ્હમજ્યે લોકસંઘે એ ઉત્સવ પાળ્યા- ફોઈ કહેશે કે કેટકેટલી માનવ-દેવીઓ ને કેટકેટલા માનવદેવો ઉરમાંના અસુર તે તિથિ-ઓએ સંહારે છે ?

લંકાવિજયના રામમહોત્સવપાળતી રાજનગરોમાં રાજ-

સ્વારીઓ ચઢી, પણ ઉષાની રસમહોત્સવની રાજસ્વારીની જાહોજલાલી એ દહાડે અલૌકિક હતી.

તે પછી શરદની પૂર્ણિમાનો સૂર્ય ઉગ્યો, ને અસ્ત પામ્યો, ને સન્ધ્યા પડી. જગતનાં નયનો પૂર્વમાં આશા-ભર્યાં નિરખતાં. એ એક ચન્દ્રના દર્શનનો સહુને અભિલાષ હતો કે જે બાર માસે એક જ વાર દર્શન દે છે.

ધીરે ધીરે સન્ધ્યાને રાત્રીના રંગ ચઢવા માંડ્યા, ધીરે ધીરે એ રાત્રીના રંગમાં તેજકિરણો પ્રગટવા માંડ્યાં. અન્ધકારે જાણે ઉજળો હોય એવો આભાસ જામ્યો. સુન્દરીઓના અંગ સરિખડી પૃથ્વી યે તેજસ્વી થઈ, રસની રાજકુમારિકા સમી પૂર્ણિમાની ચન્દ્રકલા ગગનના તખ્તે ચઢી વિરાજી.

તે રાત્રીએ તેજછાયાના ધ્વજ જગત ભરી ઉડતા, ને પૃથ્વી ભરી પથરાતા.

જેવી આભના તખ્તે એ પૂર્ણિમા, એવી મહારા ઉરના તખ્તે ઉષા પ્રકાશતી: જાણે મહારી જીવન-કુંજની શરતચન્દ્રિકા.

દેહનાં આયુષ્ય કેટલાં વર્ષનાં છે તહેનો તો અડસટ્ટો હું જાણું છું; પણ આત્માનાં આયુષ્ય કેટલા યુગનાં છે એ તો કોઈ સ્હમજાવો. તે રાત્રીએ મહારા આત્મપ્રદ્યાંડે શરતપૂર્ણિમા ઉગી એ તો મહને એટલા યુગ જેટલી તપશે એમ લાગે છે,

ચન્દ્રનીનાં જ હોય અંવાં શ્વેત વસો નગરજને

ધારણ કર્યા હતાં: જાણે સહુનાં પ્રકટેલાં પુણ્યનાં પરિધાન. હું એ મલમલનું એક પહેરણ પહેરી ચન્દનીમાં નીકળી પડ્યો. શ્વેત ધોતિયાને દૂધની ખાંધેલી જાણે કોર હતી.

શેરીઓમાં ભીડ હતી. નગરના ચોકમાં લોકોની ધૂમાધૂમ હતી. મન્દિરોનાં દ્વારમાં મેદની જામી હતી. લોકોનો મહાસાગર ઉછળતો, ને ભરતી અનેક ઉપસાગરોમાં ધસતી ને ઉભરાતી. જગતના સુભાગ્ય સર્વો અન્તરિક્ષમાં ચન્દ્રકાનો મહોદધિ રેલ્યો. જેમ જેમ ભરતી જામતી ગઈ તેમ તેમ ઉછળાટ ઓછો થયો, તેમ તેમ અન્દ્રિકાના અને માનવીઓના મહાસાગરની મહોદધિઓની પ્રચંડ ડોલાડોલ મંડાઈ.

સજનકાલે પદ્મહિન્ડોલે પ્રભા ડોલતા, તેમ રસ-હિન્ડોલે ચન્દ્રદેવ ને હું આજે ડોલતા, ને કંઈ કંઈ તેજસુષ્ટિઓ રચતા હતા.

ઓમસુન્દરીના વદનમાંથી વરસતા સ્મિતના પીયૂષ-પ્રકાશ અમારા નગર ઉપર ઢળતા હતા.

નવરાત્રિના ગરબા પૂરા થયા હતા. દિવસે દિવસે ચન્દ્રમાની એકએક કલા વધતી ગઈ, રાત્રિએ રાત્રિએ ચાન્દ્રકાનો બહાર વિશેષ ને વિશેષ ખીલતો ગયો: લોકના અન્તરનો ઉભરો એ દિન પ્રતિદિન ચડતો ગયો. એ ભરતીના રસોત્સવનું આજ પરવ હતું.

કોના હૈયામાં ગોપગોપીના ભાવ નથી? જલસકી જમના નથી, કે અમૃતસૂકો ચન્દ્ર નથી. સુધાકર સુધા વરસે છે તે જગતમાં ને અખંડસ્રવતી રસયમુનાને તીરે

વસતાં મધુવનનાં નરનાર સહુ ગોપગોપીજ છે, ને રસના રાસ જ ખેડે છે, કે વાંછે છે.

વૃન્દાવનની તે છમાસી પૂર્ણિમાની આજ ઉત્સવતિથિ હતી.

દૂધ પૌંઆ ને સાકરનો, જાણે કટોરા ભરી ભરી આંદની પીતા હોય તેમ, ઉપભોગ કરતા નગરજનને નિહાળતો નિહાળતો હું જ્યોત્સ્નાપૂરમાં વહતો હતો. ઠામ ઠામ લોકોએ દીપમાલા કરી હતી, પણ અજવાળા-વિહોણી દીપકશિખાઓ લીમડાનાં પીળાં પાંદડાં જેવી ભાસતી. પૂર્ણિમાની યે ઉપણુ પૂરનારા છે ને જગતમાં !

હરથી આંદનીમાં તરતો એવે રાસનો શબ્દ આવ્યો.

હરિ વેણુ વાય છે રે હો ! વનમાં

વૃન્દાવનમાં હરિની વેણુ વાગી, ને ગોપિકાસંઘને એનાં આમન્ત્રણ આવ્યે તનમનાટ થયા હતા તહેતું ગીત નગરનારીઓનું એક વૃન્દ ગાતું હતું.

લાગી-લાગી તાલાવેલી મ્હારા તનમાં:

હરિ વેણુ વાય છે રે હો ! વનમાં.

શાન્ત સરોવરમાં કાંકરી પડે તેમ મ્હારા અન્તરનાં જલમાં કાંકરી વાગી, ને ધીરી ધીરી લહરીએ તે ડોલવા માંડ્યાં. વેણુને ટહુકાર જાગ્યાં નહીં, તે તાલાવેલીના શબ્દે સળકી ઉઠ્યાં. રોમરોમમાં ડોમરોએ ઉછળી, ને જાણે પૂછવા લાગી કે કચ્છાં છે અમારો એ ચન્દ્રમા ? મ્હારો ઉદ્ધિ દર્શન કાળે ધૂવવવા માંડયો.

સૌન્દર્યની સાડીઓ સમી તે સખીઓને વટાવી હું ઉધાની શોધમાં નીકળ્યો. પૂર્ણિમાનો બીજો પ્રહર જાગ્યો હતો. મધ્યરાત્રિને હજી વાર હતી. કીયા રસચોકના રાસ-મંડલે ઉઘા ધૂમતી તે હું જાણતો, તેથી તે ચોક બાણી વાજ્યો. અન્તર તો પાંખ ઉપર આગળ પરવરી ઉઘા ફરતું જ ઉડતું હતું.

પૂર્ણિકલાનો તેજઅંબાર પ્રસારી તારિકાઓના વર્તુલ-વૃન્દમાં વહતી ચન્દ્રજ્યોત તો ઘણી ચે વાર આંખ માંડી નિરખી છે ને ? એમાંથી સર્વોત્તમ પૂર્ણિમા સંભારે તો ઉધાતું સખીમંડલમાંનું એ રસવહન કંઈક રહમજાશે.

એ ચોકને રતનચોક કહેતા; કારણ કે રતનહવેલી-ઓમાં રતન જેવા સજ્જન ને રતન જેવી સન્નારીઓ સફલાવના રતનચમત્કારે ત્હાં નિત્યે ચમકતાં હતાં. આજે ચે આંખલડીનાં રત્નો ત્હાં અનુપમ ઝબકારે ઝબકતાં.

ત્હાં તો અજબ તમાસો હતો. પૃથ્વીપૃથ્વીના સૂરજ હોય એવું લાસતું. ઝુમ્મરો લટકતાં હતાં, ને ઝુમ્મરોમાંના હીપકો જેટલી રસહીપિકાઓ સમોવડી રસિકાઓ રાસમાં ફરતી હતી. સહુ સખીઓ બહાલમને સન્દેશે મોકલતી હતી, ને સહુ પોતપોતાની દિશામાં ફિરજો ફેંકતી હતી.

કુંજલડી રે ! સન્દેશે હમારો

જઈ બહાલમને કહેજેજી રે.

અલબેલીઓનાં અંગઅંગમાંથી તણખા ઉડતા, ને દિશદિશમાં જઈ જવાલાઓ જગાડતા.

સહુના હિલની કુંજલડીઓ દૃષ્ટિની પાંખે પરવરતી, ને રસિકાઓના રસસન્દેશ રસિકવરને કહી આવતી.

વિહ્વળ પંખિણી સમી ઉષાની દૃષ્ટિ તે જનઘટામાં ફેકટ તડકડતી, ને નિરાશ થઇ ઉડી ઉડી પાછી વળી દેહની ડાળે બેસતી મ્હેં દીડી. ત્હાં તો બીજી એક સાહેલડીનાં ચકોર જેવાં લોચન પોતાનો ચન્દ્ર શોધવા ઉડ્યાં તે જ પળે ઉષાએ મ્હને નિરખ્યો, ને નિશ્ચયે ત્હેવો જ સ્મિતની ભભકથી સત્કાર્યો. પાંખો સમાં પોપચાં નમાવી નમન કીધું, ને ઉરસન્દેશડો મુણનાર સન્મુખ ખડો છે એ અનુભવતાં ‘નિરર્થક નથી આજનું ગીત’ એ ઉદ્ઘાસનાં વિલોલ અજવાળાં કીકીઓમાં ચમકવા માંડ્યાં.

તે પછી ગીત શું ગવાયું એ મ્હને એ ખબર નથી. મ્હારી ઇન્દ્રિયો નયનવાસી હતી, ને નયનો ઉષાવાસી હતાં. ઉષા રાસમંડલમાં ધૂમડી ધૂમતી, તેમ નયનો એ ધૂમડી ધૂમતાં.

એ રાત્રિએ મ્હને પ્રશ્ન થયો કે ઉજ્જવળ પૂર્ણિમાને આભનાં પરિધાન કેમ પહેરાવ્યાં છે? ઉષાને અંગે એ રાત્રિ સરિખડી શ્યામ સાડી હતી, ને મંહીથી સોનારૂપેરી તાર-લિયા તગતગતા. વચ્ચે ચન્દ્રમા જેવો મુખચન્દ્ર પ્રકાશતો. શરત્પૂર્ણિમાના ગગનની જ મૂર્તિ પૃથ્વીપાટે જાણે ધૂમતી હોય એવી ઉષા ધૂમતી હતી.

ગહનતાનાં આવરણ ત્હેના આત્મતત્ત્વને હતાં ત્હેવાં જ ત્હેનાં દેહતત્ત્વને એ હતાં.

કુંડના ગહન જલમાં લહેરિયાં ઉછળે ત્હેવાં ત્હેની

સાડીનાં લહેરિયાં ઉછળતાં હતાં. વચ્ચે હૃદયદેશને ઉવારંગી ગુલાબી ચોળી ઝીલી લેતી, મંહી કમલ યૂથેલાં હતાં. ભમરા જેવો મ્હારો જીવ એ કમલકલીઓમાં પરાયેલો હતો.

એ ગીત પૂરું થયું: ઉધા ઉભી રહી ત્યહારે મ્હેં જાણ્યું કે ગીત પૂરું થયું, ને ફરી રાસ ફરતો થયો. ગોપિકાના ગીતનો ટહુકો નગરની હવેલીઓ વીંધતો વળી ઉછળ્યો.

મ્હારા મનગમતા મહારાજ ! મ્હારે મ્હેલે આવોને.

સહુ ગોપિકાઓએ બોલ હાંશથી ઝીલી લીધો. જાણે પોતાના મનનો ભાવ જ ઉચ્ચારાયો હોય તેમ પોતપોતાની પ્રિયતમ દિશાઓમાં મરકલડાં કરતી સહુ સુન્દરીઓએ ગીતટહુકો પાછો વાળ્યો. સામરમાં ભરતી ઉભરાતાં કાંઠાનાં જહાજ ડોલવા માટે તેમ પ્રેક્ષકવર્ગના વર્તુળમાં યે ડોલા-ડોલ જામી.

સહુ સુન્દરીઓનાં વદને રસતેજ પ્રગટયાં, હાસ્ય ઉઘડયાં. ઉધાના અધરે સ્મિત ને શરમની લહરીઓ આવતી-જતી. ગુરુની બે તારિકા સમાં પ્રકુલ્લ પ્રેજ્જવળ નયન ઉઘાડી સિદ્ધા બાલ સરવ સમી પૂર્ણ શોભામાં એક વેળા મ્હારી સન્મુખ તે ઉભી, ને તાળી પાડતાં નમસ્કાર કરી પોપચાંની પાંદડીએ મ્હને ન્હોતર્યો. જીવનની કુંજ ભરી-ને ત્હેને યે પેલે તટે-એ નયનનાં નિમન્ત્રણનાં સ્મરણ મ્હને સાંભરશે.

હું તો તલસું ત્હમારે કાજ, હસીને બોલાવોને.

આંખાવાડિયામાંના આંખાની ઘટાઓ વીંધતી કોકિલાની પરિદેવના ગાજતી ઉડે તેમ રાસ વૈતાલિકાનો એ ટહુકાર રસમધુરા સહકાર સમા રસિકોની અન્તર્ઘટાઓ વીંધતો વીંધતો ઉડયો. સહુના હૈયાની મંજરીઓ હિંગોળે ચહીડી.

યૌવનની ઉખા ને અનેરા અભિલાષના રંગોમાં રંગાયેલી એક યૌવનાએ યૌવનની રેલ રેલાવી દીધી.

દુનિયામાં બહાલાંઓ કોણ કેને કાળે તલસતાં નથી ? પ્રિયતમાની આરજ કીયા પ્રિયતમને નથી ? ભૂળ ને તરશ જેવી એ પણ આત્માની પ્રકૃતિજન્ય ભૂળ ને તરશ છે. પણ જે અખંડ એકદષ્ટ છે, જે અડોલ એકશિખ છે, જે સ્નેહનો સમાધિસ્થ છે, તે યોગસિદ્ધિને પામે છે.

રાસકરતી રસિકાઓની જુકુટિની કાળી માછલીઓ અન્તરિક્ષનાં જલમાં ઉડવા માંડો, ને સહુ શ્યામાઓએ ગીતનો પડઘો પાડયો:

હું તો તલસું તહમારે કાજ, હસીને બોલાવોને.

મધુરવા મધુરીઓના મધુર સંવાદમાંથી ચે ઉપાનો જલમધુરો સુર મહેં પારખ્યો. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં સ્વયંવરસ્તંભ ફરતા જલકુંડમાં ધૂમતું મત્સ્યપ્રતિબિંબ નિહાળી મત્સ્યનયન વીંધી ગાંડીવધન્યાએ મત્સ્યવેધ કીધો હતો ત્હેવું કંઈક મહારાથી થઈ ગયું, ને ઉપાનાં રાસધૂમતાં નયનમીનની કીકીમાં મહારં ઢગબાણુ જઈ વાગ્યું. એક જ મિષોન્મિષ મળી, એક જ બાણુ છોડયું ને ઝીડ્યું. સ્વયંવરમાં હું મહારી દ્રૌપદી પામ્યો, પણ પાંડવ સમા મહારા પાંચે પ્રાણુ દ્રૌપદીવશ થયા.

રાસનો તે સ્વયંવર હતો, ને ત્હેમાં ઠામ ઠામ પ્રિયતમપ્રિયાઓના મત્સ્યવેધ ચાલતા હતા. શું નર કે શું નારી: સહુ પોતપોતાનાં પ્રિયજનને આશાભરી આંખડલીએ શોધતું હતું, ને પામતું હતું.

માનવીનાં સારાંનરસાં નાનાવિધ લક્ષ્ય છે. મોક્ષ સમી રનેહલીલા પણ આ જીવનનો પરમ લક્ષ્ય છે.

એ રાસ પૂરો થયો. દેવીઓ દુર્ગા કને જાય તેમ સખીઓ ઉપા પાસે સંચરી, ને વીનવણાં વીનવ્યાં; પણ ઉપાએ તે પ્રહરે ગાયું નહીં.

શું યુવાનો એકલા જ ટીંખળી છે ? યુવતીઓનાં ટીંખળ તો એવાં હોય છે કે આત્માની અમૃતસેરો અંગ અંગમાં ને અંકુરે અંકુરે ઉડાવે.

પાછળથી રસચમકાર ચમકતી ચન્દ્રિકા આવી, ને બોલી: સૂર્યપગલાં હજી નથી થયાં કે શું ? ઉપાને ઉગવાને હજી વાર હશે: કેમ ? ઉપા !

ઉપાની આંખોમાંથી ત્રિશૂળ ઉછળ્યાં, શબ્દો મુખધુમ્મટમાં જ સમાઈ ગયા. સર્વે સખીવૃન્દ મ્હારી એક દિશામાં નિરખતું ખડખડાટ હસી પડ્યું: બાણે ફલ-ડાંની ઝડીઓ પડી.

એક ટિચકૂડી સાહેલી બોલી: ત્હારે ભલે ને ચન્દ્રિકા ચમકે.

ચન્દ્રિકાએ ઉત્તર વાજ્યો: ચન્દ્રિકાને કચ્છાં ના છે ? એ તો આભભરી ઉભી છે જ ને જ્ઞહાં ને ત્હાં. પણ બેબે, તે પૂછે ત્હેના ઉત્તર ભણ્યો હો.

ક્ષિતિજકરતી તારકાવલિ વેરાય તેમ સખીઓ. સહુએ રાસવર્તુળ પાછું રચ્યું. અન્ધિકાએ એ અલભેલી ગરખી આદરી કે જેના પ્રાપ્તિ ઉપાને હંમેશાં પૂછી પૂછીને તે પગવતી.

સોહાગમૂર્તિ શી રે કે શણગારી આ તો ? સહેલડી !

વીજળી જેમ ક્ષિતિજની વાડીઓમાં ઉડીને અજવાળી રહે તેમ પ્રશ્નની સાથે જ અન્ધિકાની નયનવીજળી હસતી હસતી સહિયરોની વાડીઓમાં ઉડી રહી, ને સખીઓને રસપ્રશ્ન પૂછી હસાવવા લાગી. ગમ્ભીરાના વદને એ સ્મિતરેખ ઉઘડી.

ઉભો તો માંડિયે રે કે દીવડાંની વાતો, સાહેલડી !

પહેલેજે જ કૂદકે તારો સરિતાના પૂરઠોળમાં તરવા ને ઉછળવા માંડે તેમ રસિકાઓ રસઠોળમાં વહેવા ને ડાલવા માંડી. ઉપનિષદ જેને જગત્યાં જગત્ કહે છે તેમાં સ્થિર ચિત્તે ને સ્થિર પગલે કેટલાં ઉભી થકે ? આલ્યા વગરનો ચોક કોઈ છે ? પડછાયો એ પડયો ન હોય એવી કુમારિકા ભૂમિ કેટલી છે ?

રૂપની કક્ષા કરી રે કે ચતુરા ! ક્યાં આલ્યાં ? સહેલડી !

છમિકી ! આ છોગલાં રે કે મોહનાં શે ધાલ્યાં ? સાહેલડી !

હજી તો વસન્તની રે કે દહેર પહેલી આવે, સાહેલડી !

ઉરને ઉમળકે રે કે વિશ્વ જે ! વધાવે, સાહેલડી !

હજી ય તો વાર છે રે, કે આવડી બેલી ? સાહેલડી !

એવાં શાં કામ છે રે ? કે આવડી ઘેલી ? સાહેલડી !

સરોવરનાં મીઠાં જલની લહેરોમાં પદ્મનીઓ જેવી ઉછળે ને ઢળે ત્હેવી રસયુવતિની દેહવદ્ધીઓ રાસ કરતાં

નમતી ને ઉપડતી. એ લહરીઓમાં ઝોલાં ખાતાં કમલો સમાં સુન્દરીઓનાં સુન્દર વદનકમલ ઝોલાં ખાતાં હતાં.

ચન્દ્રિકાનાં મુખ ને લોચનમાંથી ચકલીનાં બચ્ચાં ઉડતાં, ને સહિયરોની હૃદયઘટામાં જઈને ચીં ચીં કરી આવતાં.

ચન્દનકંકાવડી રે, કે કુંકુમ ભરિયાં, સાહેલડી !

ગોરાં ગુલાબને રે કે એમ મુખે ધરિયાં, સાહેલડી !

કુંપળને ટોડલે રે કે તારલી પલકે, સાહેલડી !

પોપચાંને પાંદડે રે કે કીકીઓ મલકે, સાહેલડી !

સુકુમાર કરકરતા નવપલ્લવમાં તેજકિરણો રમે ને તરવરે તેમ નયનનયનની કુંપળોમાંથી કીકીઓનાં કિરણ પરવરવા માંડ્યાં. રસિકાઓના રસબ્દેશમાં જોમ જમ્યું, ને રાસને ચકાવે ભમરીઓ ને ઘૂમડીઓ ઘેરાવા માંડી.

વાયુની લહરી વાતાં ગુલાબની વેરાચેલી પાંદડીઓ ઉછળે ને ઉઠે એવી સુન્દરીઓની સૌન્દર્યપાંદડી સરિખડી પદકુંપળો સુકોમળ નૃત્યે, કિરણ સમોવડી, નાચતી હતી.

સરિતામાં પૂર તો રે કે આજ આ શાનું ? સાહેલડી !

મેહુલે શું માંડિયું રે કે માવહું મહાનું ? સાહેલડી !

અંબુજઆંખડી રે, કે અંજન સાર્યાં, સાહેલડી !

ભમ્ભરના ચાપમાં રે કે બાણ કેમ ધાર્યાં ? સાહેલડી !

ચાંદાને સેંથલે રે કે વાદળી નમતી, સાહેલડી !

લાલમાં ચહડીને રે કે એમ અલક રમતી, સાહેલડી !

શશુગાર સજ્યા રે કે કન્યના કોડે, સાહેલડી !

મનોહર મોગશ રે કે ઉધડે અંખોડે, સાહેલડી !

વનકટોરીમાં રે કે અમૃત લીધાં, સાહેલડી !

શાશ્વત સૌભાગ્યના રે કે ચન્દ્રક કીધા, સાહેલડી !

પૃથ્વીને પુનમે રે કે ચન્દ્રસૂર્ય રાજે, સાહેલડી !

એવા બે કાનમાં રે કે હીરલા વિરાજે, સાહેલડી !

કમલનો ટાડલો રે, કે પત્રે મિન્દુલેખા, સાહેલડી !

કંઠને ઢાળાવ રમે રે કે મોતિડાંની રેખા, સાહેલડી !

વનેવન આંખલે રે કે મ્હોર મ્હોર્યા દીઠા, સાહેલડી !

દેહડાળે પ્રેમના રે કે મ્હોર એવા મીઠા, સાહેલડી !

જાસુદની બેલડી રે કે ઢળતી હાસે, સાહેલડી !

હૈયાનાં ફૂલડાં રે કે ફૂલતાં વિલાસે, સાહેલડી !

હારે તો ઉગિયા રે કે અંગઅંગ બાનુ, સાહેલડી !

ઢાંકે શું છેડલે રે ? કે નથી હવે જાનું, સાહેલડી !

ફૂલને હિન્ડોલે રે કે ફૂલડાંની માળા, સાહેલડી !

દેહજૂલે જૂલતા રે કે હાથ બે રૂપાળા, સાહેલડી !

ફૂલડાંને ફૂમતે રે કે સોનલા સિતારી, સાહેલડી !

એવાં સૌભાગ્યનાં રે કે કંકણે પધારો, સાહેલડી !

સરોવરપંકમાં રે કે પંકજ ઉધડે, સાહેલડી !

ધરતીના ચોકમાં રે કે પાય એમ ઉપડે, સાહેલડી !

કમલની પાંખડી રે કે પાંદડે પડીઓ, સાહેલડી !

મખમલની લીલુડી રે કે પાવલે મોજડીઓ, સાહેલડી !

ક્ષિતિજેથી કાઢ તો રે કે તેજફૂલ હેરે, સાહેલડી !

ધૂધરીની તારલી રે કે ધાધરને ધેરે, સાહેલડી !

મોરલાની પાંખ એ રે કે ઉડતી ડાલે, સાહેલડી !
 ચોરસાના ચોક તો રે કે એમ ચહડ્યા ઝાલે, સાહેલડી !
 પૂર્ણિમાની ચન્દની રે કે શરદની સોહે, સાહેલડી !
 રંગેલા અંગરંગ રે કે મોહિનીના મોહે, સાહેલડી !
 મંજરી ગૂંથેલી રે કે આમ્રઘટા ઢળતી, સાહેલડી !
 અંબરની જ્યોત્સ્નિકા રે કે દેહજ્યોતે ભળતી, સાહેલડી !
 વારૂ વસન્તની રે કે ફૂલવાડી ફૂલે, સાહેલડી !
 સાળુની વેલીઓ રે કે અંગ એમ ખીલે, સાહેલડી !
 વાઢળીની વાડીમાં રે કે વીજળી રમતી, સાહેલડી !
 સારા સંસારમાં રે કે સુન્દરી ધૂમતી, સાહેલડી !
 એકાકી સારસી રે કે આલમાં ઉભી, સાહેલડી !
 પ્રેમની પંખિણી રે કે એવી દીસે દૂભી, સાહેલડી !

સૂરજમાળા ચકાવે ચહડે એવો રાસ ધૂમતો હતો.
 ઉષાનાં અંગો ઉપર ચન્દની ઢાળાતી હતી, ને અંગની
 ચન્દનીફરતું આભવણું ઓઢણું ઉડતું. સરિતાની ઉર્મિઓમાં
 તરતી દીપનૌકાઓ ઝબકે ને મીંચાય તેમ ઓઢણાની
 ઉર્મિઓમાં ઝીકના તારલા તરવરતા. કમલનાં ફૂલ ઉપર
 જેમ ઘેરાં કમલપત્રોનાં ઘેર ઢંકાતા હોય ને પુષ્પને દાખવતા
 ઉડે ને પડે તેમ ત્હેનાં ચરણારવિન્દ ઉપર અણિયાના ઘેર
 ધૂમતા. વસન્તની અનિલલહરીઓમાં લતાઓ નાચે, તેમ
 ત્હેની કરલતાઓ રસલહરીઓમાં નાચતી. હૈયાના ઉમળકાને
 ઝીલી લેતી હોય ત્હેવી ત્હેની ચોળી નમતી. એ જાજબ

ઉઘાડ ત્હેને આખે અંગે ઉઘડતો કે જે પુરુષનયન સુજન-
કાલથી સુન્દરીદેહે નિરખવા તલસે છે. ગગનના ચન્દ્રમા-
માંથી જેટલાં કિરણો પ્રસરતાં, તેટલાં રસનાં ઝરણો!
ઉઘાવદનેથી આજ નીર્ઝરતાં. કેા મહાકવિની મહાકલ્પના
કલ્પે એથી ચે ઉષા વધુ સુન્દર હતી. સુન્દરીઓ જેટલી
શોભા શોધે તેથી ચે વધારે શોભાવન્તી ઉષા શોભતી: જાણે
પરમાત્માના ઉરમાંની સૌન્દર્યભાવના પૃથ્વી ઉપર મૂર્તિમાન
અવતરી હોય ને !

મહેતાજી જેમ બાળાઓને વારાફરતી સવાલો પૂછે
તેમ ચન્દ્રિકા વદનનાં હાસ્યે ને નયનનાં તોફાને સહુ
સહિયરોને વારાફરતી પ્રશ્નનાં બાણ ફેંકી પજવતી. 'પ્રેમની
પંખિણી' ઉચ્ચારતાં જ ભ્રુકુટિઆપમાંથી મહાશર છોડયું ને
ઉપાનું હૈયું વીંધ્યું.

ગાંડીવધન્વાનાં કે પુષ્પધન્વાનાં જેવાં સુન્દરીઓનાં
શર પણ ભાગ્યે જ નિષ્ફળ જાય છે; ઘણાંખરાં લક્ષ્યવેધી
જ હોય છે.

પિયુના પન્થમાં રે કે ખહાવરી બાળા, સાહેલડી !
આંખડીમાં ઉડતી રે કે ઉરની જ્વાલા, સાહેલડી !
જગતની પૂર્ણિમા રે કે પ્રગટી શું આજે ? સાહેલડી !
રૂપ ફેરી ચન્દ્રિકા રે કે ઉજળી શી ગાજે ? સાહેલડી !
સોનાપાલવડે રે કે વાદળી ઉગી, સાહેલડી !
પારસપૂતળી રે કે એવી કાં મૂંગી ? સાહેલડી !

સારા ય વિશ્વની રે કે વાડી શે વેડો ? સાહેલડી !

કોડીલા કન્યો રે કે એવડો શો નેડો ? સાહેલડી !

સૂર્યકરતી પૃથ્વી ફરે છે તે જ સમયે નિજ ધરી ઉપર પણ પૃથ્વીની ફરકડી ફરે છે; તહેવા ચક્રરાસ ને ધરીરાસ, અને તહેમાં ચે વળી અનેકવર્તુળી વર્તુળે, રાસેશ્વરીઓ રમતી હતી. મહુને તો ભગવાનનું વચન યાદ આંચું કે રસના

इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति,

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया;

ને એ પૂતળાં નચવનાર નટશ જેમ પૂતળીઓને અનેકવિધ માયાના ખેલ ખેલાવે ને જાદુગરા નાચ નચાવે તહેવી નગરની રસપૂતળીઓ આજ ખેલતી ને નાચતી હતી. વેલીઓના જેવો અંગવેલીઓનો હિન્ડોલ ડાલતો ને પ્રેક્ષકવર્ગનાં નયન ને નયનવાત્રી આત્માઓને ચે ડાલાવતો.

અંગમાંથી આવડો રે કે આગનો ઉછળો, સાહેલડી !

કોને દઝાડવો રે ? કે પાંખ કાંઈ ઢાળો, સાહેલડી !

ઘડીક બે વર્તુળ મંડાયાં, ને સ્હામસ્હામી તાળીઓ ઝીલતી સુન્દરીઓની સ્હામસ્હામી રાસગતિથી પ્રતિકૂદડીઓ કરતી થઈ. સુકુમાર તરુવરોની ડાંખળીઓ જેવી એ કોમલાંગી તરુશીતરુઓની પાલવની પાટલીઓ સ્હામસ્હામી રસતાલીઓ લેતી દેતી કેશપાશથી સરા જતી સાળુકોર કોઈક સંકોરતી, પાલવની ઉડી-ઉપડતી પાંખો કોઈક

સમારતી. પણ ફૂલછોડના પરિમલ પુષ્પોમાં થઈને ઉડે તેમ
એ ફૂલછોડ સરિખડો રસિકાઓના રસપરિમલ તહેમનાં
નયનપુષ્પોમાં થઈને ઉડતાં ને પ્રસરતાં.

આજે વસન્તની રે, કે પંચમી આવી, સાહેલડી !

આવડી હિતાવળી રે કે સખી ! ક્યાં સિધાતી ? સાહેલડી !

કોકિલા બોલાવતી રે, કે ઉલલાં રહેજો, સાહેલડી !

હર તો એ દેશ છે રે, કે ડગ ધીરે દેજો, સાહેલડી !

‘કોકિલા બોલાવતી’ એ બોલની સાથે જ કરતાલી
ને પદતાલીથી ભૂમિપગથાર ગાજવા માંડયો. ‘ઉલલાં
રહેજો’ બોલતાં તો રાસધારિણીઓ ઉભી રહી ગઈ. ને
સુવર્ણ ને રજતવર્ણા દેવહિન્ડોલ આગળ જાય ને પાછળ
આવે એમ એ રસરંગીલીઓના ચે સુવર્ણવર્ણા ને રજ-
તરંગી રસહિન્ડોલ ધપતા આગળ જતા ને ધપતા પાછળ
ફૂદી બેસતા ને ઉભતા. ઘડીક તો એ કડીની રસધૂન જામીઃ
પણ કોકિલમધુરી ધીરી ને મદલોલ હલકે.

સન્ધ્યાનો ચન્દ્રિકા રે કે જ્યોત ઝીણી ઢોળે, સાહેલડી !

ઉતરે છે દર્શને રે કે તારલીઓ ટોળે, સાહેલડી !

વેરેલ ફૂલડાં રે કે સખીજને પન્થે, સાહેલડી !

પૂરેલ સાથિયા રે કે પ્રેમના કન્થે, સાહેલડી !

આનન્દે ઉજળાં રે કે જાવ રસગેહે, સાહેલડી !

શાણી ! સદા શોભજે રે કે નાથને નેહે, સાહેલડી !

રસિકાઓનો છેલ્લો શબ્દ, આલને વીધી આથમતા

કિરણ સરિખડો, આથમી ગયો. ગીતના વિલાસ આથમ્યા,
પણ નૃત્યની લીલા તો સવિશેષ જામી. મન્દિરના રંગ-
મંડપના ધુમ્મટમાં રંગેલી હોય છે તે રંગગોપિકાઓ
સમોવડી આ રંગસાહેલીઓ મૌનનાં પરમ ગીત ગાતી ગાતી,
આજ્યા એ અંગના અદ્ભુત રસનૃત્યે નાચતી નાચતી,
રાસદંડક સમી કરદેખ ઉછાળી કરતાલી લેતી-દેતી, હીચને
હિન્ડોલે હીંચકવા લાગી. કટાક્ષનાં કારમાં કામણ, નખરાંની
રંગબેરંગી રતનચ્છાયાના ઈન્દ્રરંગ, ઉર્મિલાઓનાં અંગના
હાવલાવની અમૃતછોળો, વિધવિધરંગી બપોરિયાંના
રંગઅજવાળાંની પેઠે, અન્તરિક્ષમાં ઉછળી રહ્યાં. રસલીલા
ને ભાવવિલાસના જગતની સકલ કાવતા એ રતનચોકમાં
ઉતરી ધૂમણ ધૂમતી હોય એમ લાગ્યું. વડની વાડીને
પાંદડે પાંદડે દીવા પ્રગટાવતો ચન્દ્ર તે સાહેલીઓને વહનપત્રે
રસજ્યોત સળગાવતો હતો. મરકલડાંના મન્ત્રપાશ ને
નેત્રપદ્મવીનાં જાડબુવાળ વિસ્તારી રસની નજરબંધીનો
ખેલ રાસધારિણીઓએ રચ્યો હતો. વીજળીની વેલ ડાલે
એવો ઉખાનો દેહજૂલો જૂલતો હતો. સરોવરની લહરે લહરે
ચન્દ્રનાં પ્રતિબિમ્બ ઉછળે એમ એ રતનચોકના સરોવ-
રિયાની રસીલીઓની વહનોર્મિઓમાં ચન્દ્રનાં પ્રતિબિમ્બો
પથરાણાં હતાં જગતનું સૌન્દર્ય જાણે હિલે ચડડ્યું હતું.

આખરે પાળ તૂટે ને જળ ઝરી જાય તેમ એ
રાસવર્તુળની રંગપાળ તૂટી ને રસનાં મોજાં ઉછાળતી
સુધાધારાઓ સમી સુન્દરીઓ નિર્ઝરી ગઇ. વેલીઓ
ફૂલ ખરે તહેવાં તહેમનાં હાસ્યનાં ફૂલ પૃથ્વીને પાલવરે
ખરતાં હતાં.

એ શરત્પુર્ણિમાએ મહેં જાણ્યું કે ઉપા મહારી આશુબ્યલીલાનું અમૃત હતી.

એ રાસ પૂરો થયો. કેટલીક સુન્દરીઓ શ્રમ ઉતારવા બેઠીઃ જાણે નવરંગી ફૂલડાંની ભરી ભરી છાબડીઓ. ઘડીક પછી બીજે રાસ મંડાણો, પણ ઉપા ત્હેમાં નહોતી ફરતી. એક એટલાની ધારને અઢેલી વાદળ ને ચાંદનીની ગૂંથેલી વેલી સમી તે નમેલી ઉભી હતી. સુવર્ણની અબ્રમાલા સરિખડી ચારેક સાહેલીઓ સમીપમાં ફરતી વિરાજતી.

રતનચોકના એક ખૂણામાં પીંપળાનું વૃક્ષ હતું. ત્હેની શાખાની જાળીઓમાં થઇને ચન્દ્રતેજનાં ચાંદરણાં, ફૂલડાં સમાં, પૃથ્વી ઉપર વેરાયેલાં હતાં. ઉપા ઘડીક એ સ્થાને પધારવાની હતી માટે જ જાણે ચન્દ્રમાએ ચન્દ્રિકાનાં આદરપુષ્પો વેચ્યાં હોય એમ લાગતું.

પીંપળાના છાયાજલના કિનારા ઉપર જ એક ઝરૂખો હતો, ને તે ઝરૂખાની છાયાની કાંગરી અશ્વત્થછાયાના સરોવર જલ ઉપર પડતી. તે છાયાની કાંગરીમાં સખીઓ વચ્ચે ઉપા ઉભી હતીઃ જાણે દુર્ગા ઉપર દુર્ગાનો વિજયધ્વજ !

શરત્પુર્ણિમાની રાત્રિએ ચન્દ્રિકા છોડી છાયામાં રહેવું કોને ગમે ? પણ ઉપા તો સ્વયં ચન્દ્રમા હતી, એટલે ત્હેને ચાંદનીમાં રહેવું શું ને ન રહેવું શું ? અને જરૂર હોવી ત્યાં જ ભક્તનું તો વિચરવું હોય. શરત્જ્યોત્સ્નાનાં અમૃત ત્યાગી, સ્નેહજ્યોત્સ્નાનાં અમૃત કાળે એ થડ પાસેની અશ્વત્થની ઉંડી ઘેરી છાયામાં હું પરવર્યો.

રાસ ચાલતો હતો. બહાલની વાણી અન્તરિક્ષભરતી નગર ઉપર ઉડતી હતી.

ફડી શરદ પુનમની રાત રે, ચન્દની ચમકે છે;
બહાલી લાગે બહાલમની વાત રે, ચન્દની ચમકે છે.

સહુના અન્તરમાં હતું એ જ સહુ ગાતાં હતાં.
મહેં ખીમેથી કહ્યું, ઉઘા !

પીંપળાનાં પાનમાંથી વાયુ વહતો તેથી યે ધીરો
મહારો શબ્દ હતો.

ઉઘાએ ન સાંભળ્યું, પણ સખીઓએ સાંભળ્યું.
ઉઘાનું નયન પુરુષમેદનાને પારખતું હતું: સખીઓના શ્રવણ
શબ્દોના ઉત્સુક હતા.

સસખિં અને આઠમા ધ્રુવરાજ સમોવડા આઠ
શોધનદીવડાનાં અજવાળાં એકાએક મહારી ભણી
વળ્યાં, ને હું ચમક્યો. એ ડગલાં અશ્વત્થછાયામાં
હું પાછો ગયો કે એ સખીનયનોના શોધનદીવડા મહને
ન ઓળખે.

પણ સુન્દરીઓના શોધનદીવડાથી કોણ જુવું રહી
શક્યું છે ?

એક સખીએ ઉઘાને વૃથાચત્નમાંથી જગાડી, ને
અશ્વત્થના થડ ભણી બીજું મનુષ્યથડ હતું તે દાખવ્યું.
સખીકૃત્યના સમભાવ ને અનુકમ્પ નિહાળી ઓસરી ગયેલી
હિંમત મહારી યે પાછી મહડી, ને મહેં કહ્યું, ઉઘા !

ક્ષિતિજપારથી યે ધીરગમ્ભીર ઘન ગરજાએ મોરલો

ઉત્કંઠ થાય એમ ઉપા ઉત્કંઠ બની, કલાપ સમારી સજ્જ થઈ. અન્ધત્યછાયામાં ઊંડું નિહાળ્યું. એ નજરની નીકમાં અન્તર વહતું હતું. માથાનો પાલવ સંકેતોરી ત્હેણે અડધો ગાલ ઢાંકયો, ઉપાનું ઉર ઉછળતું હતું, પણ ચરણો લજવાતાં.

સાહેલીઓ અનુભવી અને તેથી બહાદુર હતી. અર્ધી ચન્દ્રમાં ને અર્ધી છાયામાં એક હલેતી નવયૌવના ઉભી હતી. મંગલ જેવાં ત્હેનાં રક્ત નેત્રો ચમક ચમક થતાં. ત્હેણે ઉપાને ધક્કો માર્યો ને કહ્યું: જો પ્હોણે, બોલાવે છે ત્હને, જા.

તે ઘડીએ અટારીમાંથી સખીઓને માથે પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ, ને ચારે સખીઓને ઉરદેશે ચાર પુષ્પમાલાઓ અન્તરિક્ષથી વરસી. કલિયુગમાં યે પુષ્પમાલાઓ અન્તરિક્ષમાંથી વરસતી મ્હેં તો ત્હારે નજરે નિરખી.

ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદને પ્રભુ મળ્યા હતા ત્હેવાં અમે મળ્યાં. કોમારની અને યૌવનની અમારી સકલ સદ્બિલા-પાઓ, આંખાને મ્હોર પ્રગટે ત્હેવી, પ્રગટી ને પ્રકુટ્લી.

મુમુક્ષુના શોક્ષ સમી અમારી યે તે-કાલ માત્ર તો-શોક્ષની ઘડી હતી.

રાસ ધૂમતો જ હતો. અન્ધત્યને પાંદડે પાંદડે દીવા કરતો રાસધારિણીઓનો ગીતટહુકો ગાજતો.

ભરી ભરી અનન્તના લોક રે ચન્દની ચમકે છે;
મ્હારા જ્ઞાનમની હૈયાને ચોક રે ચન્દની ચમકે છે.

મધ્યરાત્રિ જામી હતી. દેવોના મુગટ સરિખડો જગ-
તને માથે ચન્દ્ર વિરાજતો હતો. સંસારના વનની કુંજ-
કુંજમાં ત્હેનાં અમૃતનાં પૂર રેલી રહ્યાં હતાં.

વૃન્દાવનમાં ગોપી ને કહાન મળ્યા હતાં ત્હેવાં
અમે મળ્યાં.

અમારા અશ્વત્થાયાના સરોવરજલને તીરે થઇને
એવે એક ગોપિકા ગાતી ગાતી ગોકુળ તજી પોતાના
વૃન્દાવનમાં ગઈ કે

કેમ રહિયે ? કેમ રહિયે ?

ગોકુળમાં કેમ રહિયે ?

ઉપાના ઉરમાં યે એ ભાવનો ઉભરો હતો. પુષ્પ-
પાંખડી ઉપર પાંખડી સમી અમારી કરતલિકાઓ હતી
ત્હેને ચાંપીને ઉપાએ પૂછ્યું : મહિયરને ગોકુલ કહડાં સધી
રાખશે ? સાસરવેલનું વૃન્દાવન કહડારે દેખાડશે ?

કરમાં કર ગૂંથી મહારાં વહન તથા નયનને વાંચતી
તે ઉભી હતી. ચન્દ્રિકા કિરણ ફેંકે છે ને પૃથ્વી ઝીલી લે
છે એમ મહેં ઉપાની અંગુલિઓનાં ને નયનનાં કિરણ
ઝીલ્યાં હતાં. મહારાં પોયણાંની સકલ પાંખડીઓ ઉઘડી
ગઈ હતી.

મહેં ઉત્તર વાળ્યો કે : આ સમય આઝો છે
ત્હેવો એ અવસરે આવશે, જીંદગીનાં બંધ બારણાં બધાં
યે ઉઘડશે.

દુનિયાથી અલગ અશ્વત્થાયાનો દીપ હતો : તે દીપમાં
અમે બન્ને ઉભાં હતાં.

ઉષાએ વળી કહ્યું: મ્હારા અનિરુદ્ધ ! નિત્ય નિત્ય મ્હને હવે ત્હમારાં જ સ્વપ્નાં આવે છે.

સ્વપ્નસંસારને આરે અમે ઉભાં હતાં: કંઈ કંઈ સ્વપ્નાં નિરખતાં ને કલ્પતાં હતાં.

કવિતાના ગગનમાં કલ્પનાનો પતંગ ઉડાવી કદી એ વીજળી ઉતારી છે? કવિ કવિતા રચે છે એમ અમે એ ત્હારે જીંદગીની કવિતા રચતાં હતાં.

ઓ કલ્પનાના બાલક ! જીંદગીની કવિતા તો ત્હેં એ રચી છે ને? એ સ્વપ્નાની સંસારસૃષ્ટિઓ તો ત્હેં એ સરજી છે ને? અમારાં કવિતસ્વપ્ન એથી અનોખાં ન હતાં.

મ્હેં કહ્યું: પેલી ચિત્રલેખા ન હોત તો આપણું આજનું આ સ્વપ્નું એ સાચું ન પડત. જીંદગી જ સ્વપ્નું છે, આ ઘડી એ સ્વપ્નું છે, અને મ્હારે સ્કન્ધે આ ત્હારો મસ્તકનો મુગટ, પ્રકુલ્લ કમલપુષ્પ સરિખડો, વિરાજે છે--

એવે રાસચક્ર વેરાયું, ને એક રસરંગીલીનો બોલ ગાજ્યો કે ઉષા કમ્હાં? મધ્યરાત્રિ જામી છે: તો તે પોતાનો પૂર્ણિમાનો રાસ ગાય.

અમારો અંગુલીદોર તોડી ચન્દ્રપુષ્પોને અને મ્હારાં ઉરપુષ્પોને છૂદતી ઉષા છાયાસરોવરમાથી ચન્દ્રિકામાં અને સાહેલીઓમાં ગઈ.

જાણે આલનાં અતલ ઉંડાણુ નિરખ્યાં હોય તેમ હું તો આશ્ચર્યમુગ્ધ જ ઉભો. સ્વર્ગદર્શન પછી કેા માનવી પૃથ્વીપાટલે ઉતરે એવી મ્હારી સ્થિતિ હતી. જગતના ને જીવંતીના લેદના પડદા સંકેલાતા લાગ્યા, ને જીવનના નાટકનો મહાપ્રવેશ લજવાતો લાસ્યો.

ઉપર અશ્વત્થ છાયા પાથરતો, ને ચાંદની ચે દઝાડે નહીં માટે માથે છત્ર ધરતો. હું અશ્વત્થની ગુહામાં હતો, ઉપા ચન્દ્રિકાનાં અમૃતમાં હતી.

કોયલનો શબ્દ જાણે ગાજતો આવે એમ મ્હારી કોકિલા ટહૂકી. સખીઓનું આમનત્રણ સ્વીકારી ઉપાએ રાસ ઉપાડ્યો.

ઉગી કાંધ શરદની પૂર્ણિમા રૂપાળી,

વિરાટ આજ રમણે ચ્હડ્યો રે લોલ.

ખીજા રાસ સરિતાની લહરીઓ સરિખડા હતા; આ તો જાણે રસસાગરના મહામોજ ધૂમતા ને વિસ્તરતા લાગ્યા.

ગગનનો ચન્દરવો ભરી એ ટહૂકો ગાજતો. વિરાટની પેઠે ઉપાનું અન્તરે રમણે ચ્હડ્યું હતું. એના કંઠમાં એ ઉદ્ધાસનો ઉછાળો હતો, એની અંગઘટા એ મદ્દોલે ઝોલાં ખાતી હતી. મ્હારા ઉરના ઉંડાણમાં એ ટહૂકો ઉતર્યો, ને અંતર્જલશાયી વિરાટને ચે રમણે ચ્હડાવ્યો. મન્દરાચળની દોરી ખેંચતાં ક્ષીરસાગરમાં વમળવર્તુળો ઉપડ્યાં

હતાં તહેવા મહારા ઉરના સાગર બહોવાવા ને ઉછળવા માંડયા.

ચન્દ્રકિરણની કલિકાએ સરખડી સુન્દરીએ રાસમાં ધૂમતી હતી. ઉપાને શબ્દે શબ્દે ઉરની દોરીને આંચકો વાગતો. મહારાથી તે અન્તરનું બહોવાવું ન ખમાયું, ને હું ચાલ્યો.

ઉપાનો ખીજો ટડૂકો મહારા આત્માના મહાનુભાવ અભિલાષનો જગતમાં બાણે પડ્યો પાડતો પાડતો, ચન્દ્રિકાના જલમાં તરતો-સરતો આવ્યો.

લોકલોક ગાજે ગભીર રસતાલી,

વિરાટ આજ રમણે ચહયો રે લોલ.

તે બાલિકાએ વિરાટને રમણે જ ચહડાવ્યો હતો. પ્રભે બ્રહ્માંડલીલા વિસ્તારી એ અવસરનો ટડૂકો ઉપા પાડતી હતી. મહારા ઉરમાંનું તેમ જ બહારનું બ્રહ્માંડ-ચક્ર સમસ્ત આજ મહારાસમાં ફૂટી ફરતું મહને ભાસ્યું. ગોપિકાના કૃલગૂંથ્યા વાઘરના ઘેર સમ્રા ચન્દ્રની તારકગૂંથી ચન્દ્રિકાનો ઘેર ગગનમાં ધૂમતો દીઠો. વિરાટની ઘેરીગભીરી રસતાલીનો અનહદ નાદ અવકાશના મહાસાગર આળંગી લોકલોકમાં પરવરતો લાગ્યો. રાસધૂમતી કે રસીકા સમોવડી પૃથ્વી ચે ધૂમડા ધૂમતી ભાસી. ઉડતા વિમાનમાં બેઠેલ માનવી ચે ઉડે તેમ રમણે ચહડેલા વિરાટમાં હું પણ વીંઝણા જેવો રમણે ચહડ્યો. હું કચ્છાં હતો, કચ્છાં જતો, તે

મહારે સર્વ શૂન્યવત્ હતું. વિરાટ ધૂમતો, ચન્દ્રિકા ધૂમતી, હું ધૂમતો, ને રાસમાં ઉપા ધૂમતી. મહારે તો તે સમયે એ જ એક પરમ સત્ય હતું કે બ્રહ્મારાસમાં બ્રહ્માંડનું ને બ્રહ્માંડનાં બાલકોનું નિરન્તરનું ધમવું.

રાધિકાજી ને કૃષ્ણચંદ્ર રમ્યાં હતાં, મહામાયા ને પરબ્રહ્મ રમે છે, તે પરમ જીવનરાસ ઉપાએ ને મહારે જે આયુષ્યહર રમવો એ જ મહારા અમર શા આત્માનો ઉદ્દેશ ને આદર્શ, લક્ષ્ય ને મોક્ષ હતાં: એ જ અમારા રસજીવનની કાલાતીત રસલીલા હતી.

કૃષ્ણપક્ષ

કલ ને અવકાશવાળા આ જગતમાં તો વિયોગ વિનાના સંયોગ દીઠા નથી, વિરહ વિનાના વિહાર સાંભળ્યા નથી. દિવસ ને રાત્રિની ઘટમાળ ફરે છે ત્યાં સૂધી અજવાળિયા પછી અન્ધારિયું જ ઉતરશે બ્રહ્મભંડેલમાં અનસ્ત તેજનો તે બ્રહ્મદિવસ ઉગશે ત્યારે રાત્રિઓ સંકેલાઈ જઈ કૃષ્ણપક્ષના અન્ધકારપડદા ચે વીંટાળાશે, ને પરમજ્યોતિનાં જ એક સાગરજલ વિસ્તરી રહેશે: સત્ ને ચિત્તના ત્યારે પરમાનન્દ પ્રગટશે.

મૃત્યુલોકમાં તો તહેની આશા જ છે.

માનવી અમ્મર નથી, ને જન્મ ને મૃત્યુ જેવા સંયોગ ને વિયોગે માનવજાતિને, દેહના પાકા રંગ સરિખડા, દિધેલા જ છે.

મ્હારે ચે એવું થયું. આશાને હું જીવનાધાર માનતો, પણ ઇતિહાસ તો નિરાશાના જ રચાવા લાગ્યા.

ને કોને એવું નથી થયું? એવું મનુષ્ય કોઈએ દીકું છે કે જેના અન્તરમાંથી વિષાદની બાષ્પ ન ઉછળી હોય? કે જેનાં નયનમાંથી શોકનાં અશ્રુ ન વરસ્યાં હોય? દીકું હોય તો દાખવો, ઓ દુનિયાના ડાહ્યા! એવું કોઈ માનવી.

વિરહઝાળમાં ન દાઝયા હો તે મ્હને સુખેથી હસજો; જેમણે એ ભડકાના લેખની કફનીઓ ઓઢી હોય તે અનુકમ્પા ધારજો !

પૃથ્વીપરિક્રમણવાગ્રીઓ અનુભવે છે કે પૃથ્વીના પગથાર સપાટ નથી. બખ્ખે-ત્રણ ત્રણ ગાઉ ઊંચા-આડા પર્વતકોટ ને શૃંગકાંગરા છે, બખ્ખે-ત્રણત્રણ ગાઉ ઉંડી ફરતી મહસાગરની વિશાળ ખાઈઓ છે. છતાં એ રણશૂરા એ તરે છે, ને ઓળંગે છે, ને જગત્કુર્ગે જયધ્વજ રોપે છે.

દુનિયામાંનો કે અજીત દુર્ગ કોઈ દાખવશે ?

જીવનમાં વારંવાર નથી આવતી એવી તે મ્હારી શરત્પૂર્ણિમાની વળતી સહવારથી જ જગતમાં ને મ્હારા જીવનમાં કૃષ્ણપક્ષ બેઠો. ત્યહાં સૂધી અમ સૌભાગ્યના ચન્દ્રની એક એક કલા વધતી જતી હતી: તે પછી ત્હેની એક એક કલા ઘટવા માંડી.

અમારા ભાગ્યના! સોળપાંખડી કમળની એક એક પાંખડી હવે નિચ નિત્ય ખરતી થઈ. વણકરમાતાં પુષ્પો તો દેવવાડીનાં. માનવી પોતે કરમાય છે, તો માનવીની વાડીઓ ને વાડીઓનાં ફૂલડાં એ કાળની ઝાળમાં કરમાય જ ને ?

રોજ બ્રહ્મમુહૂર્તે હું જાગતો: આજ બ્રહ્મમુહૂર્તે ઉંઘ્યો. મ્હારા જીવનની ગંગાએ અવળું વહેવું આદર્યું.

પૂર્ણિમાને વળતે દિવસે હું સહવારે દશેક વાગતાં

ઉઠ્યો. માતાએ આરોગ્ય પૂછ્યું. આરોગ્ય પૂછ્યું. આરોગ્યના પ્રશ્નોત્તરમાં અર્થહીન એક શબ્દ લોકસંઘ વાપરે છે, ને ભલી માતાને ઉત્તર દેતાં મહેં પણ તેને કુમકે ખોલાવ્યો, ને કહ્યું, ઠીક છે. શરીરનો થાક તો મહારો ઉતર્યો હતો, પણ મનના વિશ્રામ વળ્યા ન હતા. પણ આરોગ્ય પૂછે છે ત્યારે સૌ શરીરનું જ પૂછે છે ને ? અન્તરનું આરોગ્ય કેટલાક પૂછે છે ? જગતમાં વૈદ્યરત્નોએ દુકાનો ખોલી છે તે ચે દેહનાં આરોગ્યની. આત્માના આરોગ્યની ઔષધીઓના સામ્રાજ્ય ધનવન્તરી કહ્યારે અવતરશે ? એ પ્રશ્નો ?

માનવીઓની મહાપાઠશાળાઓમાં માનસશાસ્ત્ર ખીલે છે, પણ મનસૂનાં નિદાન ને ચિકિત્સા, શસ્ત્રવિદ્યા, ઔષધી-શાસ્ત્ર ને આરોગ્યસંહિતાઓ ક્યાં ? મનસૂની ચરકાચાર્ય ને શુશ્રુતાચાર્ય તો ઉષાની પેલી અનુભવિયણ સખીઓ હતી કે જેમણે ઉષાને અશ્વત્થઘાયામાં મહારા કરમંડલમાં મોકલી હતી.

પણ એ ઘાયાદ્રીપમાં ઉષાના આવવાની ઘડીથી જ અમારો કૃષ્ણપક્ષ ખેઠો.

લોક પોતે વાંછે છે તે ખીજને કેમ વાંછવા દેતા નથી; લોક પોતે કરે છે તે ખીજને કેમ કરવા દેતા નહીં હોય ?

એ અશ્વત્થના ઘાયાસરોવરની કિનાર ઉપર જે અટારીની ઘાયાભૂશીરની પાળ પડતી હતા તે અટારીમાં ઉષાનો મહોટો ભાઈ ને તેના ત્રણ મિત્રો હતા. ચન્દની-

ઝોટેલી સાહેલીઓ ઉપર તેઓએ અન્તરના ઉમરા સમી અન્તરિક્ષથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી હતી. પણ ઉપા ઉપર મહે અન્તઃવૃષ્ટિ કરી તે તહેમણે જોઈ, ને ન રૂચી.

પોતે નયનથી નયન મિલાવ્યાં, ને હસ્યા, ને આઠનાં સોળ નયન કીધાં. પણ ઉપાએ બેનાં ચાર કીધાં, ને હસી, તે ન ગમ્યું.

બીજે દિવસે સ્કવારે ભાઈએ પિતાને પોતાની કથા ન કહી, પણ બહેનની કથા કહી. પિતાને પોતાનો કે પુત્રનો યૌવનયુગ યાદ ન આવ્યો: માત્ર પુત્રી જ યૌવનદોષની દોષિતા લાગી.

અડધું કહેવાથી અવનીમાં અનર્થ થાય છે એટલા આખું કહેવાથી નથી થતા.

ભાઈને જે પરનું પાપ લાગ્યું, પિતાને તે ભૂલ ભાસી, માતાને એ હલેતાપણું જણાયું. છતાં એ કૃષ્ણ-પક્ષની પ્રતિપદાને દિવસે ઉપાને હુકમ મળ્યો કે દેવદર્શને કે ઘર બહાર જતાં તહેણે માતા કે મ્હોટી બહેનનો સંગાથ કરવો.

કેટલાક હુકમ તો તોડવાને માટે જ ફહડાય છે ને ? લોક ભાગશે એમ માનીને જ કેટલાંક ખેતરોની વાડો વિશેષ મજબૂત રચાય છે.

ઉપાને આજ સૂધી નાથ ન હતી તે ચહડાવવા માંડી. પણ ગાય કે વાછડીને નાથ કચ્છાંઈ દીડી કે સાંભળી છે ?

પ્રતિપદાની સ્થાંએ માતાની આંગળીએ વળગી, જાણે સંસારમાં માતા દોરતી હોય તેમ, ઉષા દેવદર્શને આવી. હું દેવમંડપમાં હતો, ને મન્દિરનાં પગથિયાં ચઢતાં તે ઘેનુ અને ઘેનુવત્સાને મ્હેં દીઠાં. વાછડીનાં નયન, વાછડીનાં ચરણની પેઠે, ઘેનુ પછવાડે જ ચાલતાં હતાં. પણ યૌવનને-ને ત્હેમાં એ નિદોષ યૌવનને-લગામો કેટલાંએ ને કેટલી ચઢાવી છે ?

દેવદર્શને ઉષા ગઈ ત્હાં દેવમૂર્તિમાં દેવ ન દીઠાં-કે પછી ગમે તે હો, -પણ ઉષાની આંખડીઓ હિન્ડોલે ચઢી ને મન્દિરને ધુમ્મટ ધૂમડી ખાઈ મ્હારા ઉપર ઉતરી. આજ એમાં ઉદ્ધાસ કે પ્રોત્સાહન ન હતાં, પણ પ્રશ્ન ને ચિન્તનભાર વિરાજતા.

વિજળી જેવી તે મીટ પલક પલકી ને નમી ગઈ. વાહળાં જેવાં પોપચાંમાં એ પ્રકાશ ઢંકાયો.

યૌવનનો ઝરો ઉછળે ત્હારે વડિલોએ ત્હેને નિર્મળી છાંટવી, સરોવરમાં વાળવો. એ પાતાળઝરણુ સદાનું સંજીવન છે, ને જગતનાં કલ્યાણુ કાજે જગતના કલ્યાણુ-નિધાન પ્રગટાવે છે.

મ્હારાં ને ઉષાનાં યૌવનનાં ઝરણુ પ્રગટયાં હતાં, ને ત્હેમના ધોધ ઝડગડતા હતા. પણ ઉપર કૃષ્ણપક્ષના અન્ધકારઓળા તરવરતા.

ઉષા ગઈ, ને ત્હેની ને મારી વચમાં અણુદીઠ વાતા-વરણુ સમા અન્તરાય કોઈએ પાથર્યો લાગ્યા.

એ સ્હાંઝરે ઉપાની ભમ્મરો અણસકોરેલી અને કરચલિયાળી ઘોરંભાયેલી હતી. કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાનું તે ચિહ્ન ને પરિણામ હતું. આખી યે રાત્રિ મને તે ઘોરંભાયેલી ભમ્મર ને ત્હેમાંની અન્ધારરેખ કરચલીઓનાં સ્વનામાં પુનર્દર્શન થયાં.

વળતી સ્હવારે નદીએ ન્હાઇ આવ્યા પછી માથે હેતનો હાથ પંપાળતાં મ્હને માતાએ ફૂલફોરમને શબ્દે કહ્યું: દીકરા ! લોકને મ્હોડે કંઈ ગરણું છે ? જગત તો નરાતાર જૂઠું છે. પણ કોઈની પાછળ આપણે ભમીએ, કે આપણી પાછળ કોઈ ભમે ? મ્હારા તો કહાન કુંવરને કોડીલાં રાધા રાણી લાવીશું—આભમાંથી ચન્દ્રમા ઝડપીને ઉતારીશું. હું તો જાણું છું એ બદ્ધી યે છોકરીઓના છાક.

મ્હારી માતા ઉત્તર માગતી નહીં, આજ્ઞા જ કરતી; એટલે મ્હારે કાંઈ બોલવાનું ન હતું.

બ્રહ્મમુહૂર્તનો ભોગી કીયો બ્રાહ્મણ ઉપાદર્શનનો અભાગી રહે છે ? મ્હારે યે એવું થતું. જ્યહાં જાઉં ત્હાં અજવાળાની પૂતળી જેવી ઉષા સ્હામી જ મળતી.

આણ ફેરવી સ્હવાર ઉગતાં કેટલાંએ અટકાવ્યાં છે ?

તે દિવસે સ્હવારે ઉપાને માથે જલબેડકું, મન્દિર ઉપરના કળશ સરિખડું, ઝગારા મારતું, પણ કેશભાર વિખરાયેલો ને સંસ્કારવિહોણો હતો. તેજના પંખા જેવી ઉડતી ઓઢાણીની કોરમાંથી તો એકાદ બે શામળી લટો બહાર ફરફરતી. રમતિયાળ ગતિથી પહેલાં જાણે તે સારે રસ્તે નાચતી જેવી જતી આવતી. વિચારભારવિહોણી તે

નૃત્યગતિ ઓસરી હતી; ચિન્તનનો પડછાયો ત્હેનાં પગલાંમાં આજ પડતો જણાતો. મ્હોટી બહેનની હારેહારે હેલ ભરીને તે ગઈ. માત્ર જલ ભરતાં ભરતાં ક્ષિતિજ-મંડલની યાત્રા ત્હેના દૃષ્ટિકિરણે કરી લીધી, ને ક્ષણેક-અધક્ષણેક મ્હને ખરતા તારાની એ જ્યોતિએ અંખ્યો.

દેખીતી રીતે જ ઉપા આજ્ઞાપાલક પુત્રી હતી, કદ્દાગરી કુંવરી હતી. પણ માતાપિતા એવી આજ્ઞાઓ કાં કરતાં હશે કે ન પળાય ?

માનવી વીસરી બાય છે કે પુરૂષની દેવી સ્ત્રી છે, સ્ત્રીનો દેવ પુરૂષ છે. આણના અન્તરાય માંડશે ત્હો એ ત્હેમનાં અન્તર પરસ્પર ઉભરાશે ને પૂજશે. નરનારીનાં તરવો અન્યોન્યાશ્રયી છે, અન્યોન્યને કાળે છે. એ દોહ-ચુંબકને વેગળાં રાખ્યે આકર્ષણ આથમશે નહીં, પરસ્પરને પામશે ત્હારે જ સ્થિતિસ્થાપકતાના સામ્ય ને સૌમનસ્ય સંધાશે. જગતના બનેલા ને કદપેલા સહુ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરશે કે વિયોગથી યોગવાંછના શમી જતી નથી.

એ એક ઝરણુ છે કે જેમાંથી અનેક ઝરણો નિર્ઝરે છે. એ સહુ ઝરણો સાગરમાં જઈ સંગમ નહીં પામે ત્હાં સધી સાધારણ રૂપે, ધોધ રૂપે, નદી રૂપે, મહાનદ રૂપે—અનેક રૂપે એ ભણી વહશે, કે જ્ઞેહાં જીવનના સંગમવિશ્રામ લાધે છે. જે જલ સરોવર સરિખડાં જગતને આરે એકાકી ઉભે છે એ ય આખરે વરાળ થઈ ઉડે છે, અને તે જગતશિખરે સંગમ પામે છે, કે જ્ઞેહાંથી ત્હેમનો જન્મ થયો હતો.

ત્રીપુરૂષનાં અન્તર્જરણાંની કથા એ કંઈક એવી છે.

અમારો કૃષ્ણપક્ષ જન્મતો જ ગયો. ઉપાના ગાલ ઉપરનું છુંદણું દિવસે દિવસે વધારે શ્યામ થતું હતું. ત્હને વદને ગોપિકાનો રંગ મટી શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રના રંગની છાયા પથરાવા માંડી. એ રંગછાયા જ મ્હને કહેતી કે ગોપીકા નિજ કૃષ્ણચિન્તનથી કૃષ્ણમય થતી હતી.

ભોરની કલગી એ કેટલીક વેળા ઘેરી પડે છે: ઉપાની ભમ્બર વચ્ચેનું છુંદણું એ એમ શામળું પડતું.

ચન્દ્રની કોરે દિનદિને ભાગતી ગઈ, ને રાત્રિઓ કાળી પડતી ગઈ. શ્રાવણનાં સરવડાં જેવાં અમારાં નયનમાંથી આસોમાં એ સરવડાં કોઈ કોઈ વેળા વરસતાં. ઉપાના ઓઠણાની કાળી કોર જેવી ઝીણી ઝીણી વર્તુળરેખાની કાળી કોર બન્ને પોપચાં ફરતી દોરાતી હતી. કૃષ્ણ મહારાજે શ્રી રાધિકાજીને પોતાનાં જ જાણે લોચન ધરાવવા ન માંડ્યાં હોય !

ચન્દ્રિકા મ્હારા મુખ ઉપરના ઉચાટના શબ્દો વાંચી ગઈ હતી. ને પૂછતી; ભાઈ ! શું છે ? હું કહેતો, સ્હેજ: મારા જેવું ત્હને મા હજો ! પણ તે સ્હમજી ગઈ કે અન્તરના અગ્નિના ધૂમાડાના ગોટાની રજ મ્હારા વદન ઉપર પથરાવા માંડી છે.

મ્હારા ઉરમાં રાત્રિએ ધરતીકંપ જેવું થતું. ને હું વારંવાર નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠતો, ને નયન ડાલતાં, ને સારા વિધેને ડાલતું નિહાળતાં.

એમ કરતાં કરતાં આસોનો કૃષ્ણપક્ષ અડધોક વીત્યો.

કોઈ કહેશે કે પ્રકૃતિનો રંગ કીયો ? પ્રભુ કૃષ્ણ રંગે અવતર્યા હતા, ને જગત્પત્ર સમા વાદળાંનો ચે શામળો રંગ છે. પ્રકૃતિમાં ઉતરતાં પરમાત્મા પ્રકૃતિનો રંગ ઓઢે છે, ને આત્મા જન્મે છે ત્હારે શરીરથી જ ત્હેનાં દર્શન થાય છે. અન્તરના અગ્નિ અવતરે છે ત્હારે વદનની ધ્રુવરજથી તે ઓળખાય છે. મ્હને લાગ્યું કે મ્હારા ઉરના જેવો જ જ્વાલામુખી ઉષાના ઉરમાં ચે લબૂકતો હતો, ને ત્હેમના ધૂમાડાની ધૂળ અમારા મુખપત્રે મ્હડતી હતી, ને પ્રાકૃતિક રંગે રંગતી હતી.

એ બધું છતાં ચે એમ નથી લાગતું કે દિવસ ને રાત્રી ઉભય પ્રકૃતિનાં બાળક છે ? રાધા ને કૃષ્ણ બન્ને પ્રાકૃતિક રસમૂર્તિઓ છે ? સ્વેતમાં શામળ માંડીને વેદ-ઋચાઓ લખાઈ છે, ને જગત્પ્રતિહાસ સહુ એમ જ લખાશે ને ? તેજ ને અન્ધકાર-ઉભયના ચે શું આઘ રંગો નથી ?

એ એકાદશીએ સ્વર્ગનાં દ્વાર મ્હારે માટે તો ખુલ્લાં ન હતાં; દેવમન્દિરે ઉષાનાં દર્શન ન થયાં, ને દેવનાં મન્દિર દેવી વિનાનાં સૂનાં ભાસ્યાં. સાંભળ્યું કે ઉષાને તાવ આવ્યો છે.

વિરહિણીઓને તાવ કેમ આવતા હશે ? કોઈ કહે છે કોધીને ચે તાવ આવે છે, ને શૂરવીરોને ચે તાવ આવે છે. હૈયાનું રૂધિર ઉજ્જી છે, ને એ રૂધિરનો ઉભરો ચે ઉજ્જી છે; ને કોધ ને વિરહ ને શોર્યની ઘડીઓમાં હૈયામાં ઉજ્જીતાના ઉભરા આવે છે.

અન્દ્રિકા એક દિવસ માતી હતી, ને એ ત્હેનું ગીત

પછી વારંવાર માઇ સંભળાવી હું ત્હને ચડીડવતો. આજે
એ મ્હને ચડીડવવા આવી, ને કંઈ કંઈ નખરેચાળે નાચતી
નાચતી મ્હને ધરાઇને પજવવા લાગી કે

લકડી જલ જલ હુવે કાયલે, કાયલા જલ હુઇ રાખ;
મેં વિરહસેં એસી જલ્લી કે ન રહે કાયલે, ન ખાખ.

અમે ભાઈબહેન પરસ્પરને પજવતાં, પણ એકતારાના
બે તાર જેવા અમારા અનુકમ્પ હતા.

એ જે અગ્નિથી ઢાઝેલી હતી, ત્હેની જ્વાળામાં હું
આજે ભડભડ સળગતો હતો.

દુનીયાડાહ્યાંઓ કેટલીક વાર ગાય છે કે—

દિલની કહિયે નહીં, દિલ તો દઇયે નહીં.

પણ શું એ ગાનારાં સાચ્યાં છે? દિલના દિલારામ
ઠામઠામ નથી, ચોટે ને ચોરે નથી. પણ જે માનવીને
દિલનું દિલારામ કોઈ ચે નથી, ત્હેને દિલ જ છે કે નહીં
એવી શંકા છેક અસ્થાને નથી.

ચન્દ્રિકા ને હું પરસ્પરનાં દિલના દિલાસા હતાં.

વાઘ બારશને દિવસે ઉપાનો વાઘ ચીતરવા ચન્દ્રિકા
ઉપાને ઘેર ગઈ. મ્હે તો કહ્યું, વાઘણને વળી ચીતરવી શી ?
ચન્દ્રિકા કહે, ના ચાલે; લોકાચાર કરવા જોઇએ.

ઉપાનો વાઘ ચીતરવા જતાં ચન્દ્રિકા જ વાઘણ ચીત-
રાઇને આવી. તે આમ બન્યું:—

ઉપાની હવેલીએ ચન્દ્રિકા ગઇ ત્હારે ઉપાની માતા

ઉપાને ગુલાબજળનાં પોતાં માથે મૂકતી હતી, ને એમ ભાગ્યદેશે ઠંઠક કરવા મથતી હતી. ચન્દ્રિકાને દેખતાં જ ઉપા ખેડી થઈ ગઈ, ને બોલાવા માંડી. માતાએ ત્હને વારી, પણ ન ગણકાર્યું. અમારા ઘરની વાછડી એ કોઈ કોઈ વાર તોફાને ચૂકે છે, ને માનું માનતી નથી. પરિણામના નિવારણ કાજે કારણનું નિવારણ કરવાના કહાપણથી ઉપાની માતાએ ચન્દ્રિકાને કહ્યું: બેટા! તું આવે છે ને ઉપા ઘેલી થાય છે. ઉપાને ત્હારે ગાંડી કરવી છે? ત્હેની બેલછા ઘર કરશે તો?

ચન્દ્રિકા ઉઠી. કંઈ કંઈ વાતો કહેવા ગઈ હતી તે બધી એ અન્તરસંચમાં જ સંચી રાખી તે પાછી વળી. ઉમ્મર ઉતરતાં એ ચિન્તનમૂર્છિત બાલાને કેશ વાગી, ને ખડારીએથી ઉપાના ન્હાના ભાઈએ કહ્યું: હમેશનાં ઘેર રહેવા આવો તો બાને કહું. ચન્દ્રિકાએ સાંભળ્યું, ને ઉંચે જોયું. ચન્દ્રિકાનો જ વાઘ ચીતરાયો, ને વાઘણ જેવી તે વીકરી. લોચનોમાંથી ને મુખમાંથી બાલા મારતી તે બોલી: ત્હારી બેન તો મ્હારા ભાઈને ઘેર નિત્ય રહેવા આવશે તે જોજે.

તે દિવસથી ચન્દ્રિકાને અને ઉપાના એ ભાઈને સ્હામ-સ્હામા મમતના અંટસ બન્ધાયા. એ સંગ્રામના સેનાનીઓ નિરાળાં હતાં, ને એ રણક્ષેત્રનાં મુખદુઃખલોગી હું ને ઉપા હતાં.

વિશ્વવ્યવસ્થામાં અદ્દલ ન્યાય છે કે નથી?

ત્રયોદશીના લક્ષ્મીપૂજનમાં મ્હેં તો ઉપાલક્ષ્મીનું

માનસિક પૂજન કર્યું, ને મહારા ગૃહવાસમાં તહેનો વાસો વાંછયો. લક્ષ્મીને દેહે, સંન્યાસીને દેહે, ને સુંદરીને દેહે મ્હને તો ગેરનો જોખિયો રંગ ગમતો.

આસોનો શુદ્ધપક્ષ અનુપમ ઉજળો છે, તેમ આસોનો કૃષ્ણપક્ષ અનુપમ અન્ધારો છે. રજનાં કે વરાળનાં પગથાર એ માસમાં જ્યોત્સ્નાવર્ષાને નથી રૂંધતા, તેમ જ તિમિરવર્ષાને યે નથી રોકતા. ખીજી ઋતુઓમાં તેજ ને અન્ધકારને મેલ મ્હડેલા હોય છે, શરદમાં તેજ તેમ જ અન્ધકાર સ્વચ્છ ધોળાં ને નિર્મળ કાળાં ઉતરે છે. પૂર્ણિમાએ અનુપમ ઉઘડેલો મહારા ઉરનો પ્રકાશ અમાવાસ્યાએ અનુપમ રીતે જ હોલવાઈ ગયો.

વર્ષનો અન્ત આવતો ગયો તેમ તેમ કૃષ્ણપક્ષે ભીષણ રૂપ લેતો ગયો. જતાં જતાં જાણે વર્ષ અન્ધકારના ભંડાર ઠાલવીને જતું હોય એમ રાત્રિઓ વધારે ને વધારે ઘોર ને અન્ધારી બનતી ચાલી. જગતનાં સકલ પાપ પ્રગટી નીકળતાં હોય તહેવું તિમિરવન વિકરાળ ને ભયાનક ભાસતું.

અતુર્દશીનાં ખીરવડાં જગતે હનુમાનજીને ધરાવ્યાં, ને પ્રસાદ લીધો; પણ હનુમાનજીનાં વાગ્વિશારદતા સેવા-ભંકિત પ્રહ્લ્યાદિ શુણોનો પ્રસાદ લેવા જગત કાંઈ બન્ધા-યત્નું ન હતું. આખા વર્ષમાંની અન્ધારામાં અન્ધારી એ કાજળકાળી રાત્રીએ અન્ધકારપૂજક લોકોએ અન્ધકારનાં દેવદેવીઓની સાધના કરી, ને મારણ્યમન્ત્રો સાધ્યા.

મહેં તો તે પ્રકાશની પ્રાર્થના કરી કે જે જગતમાં આજે એ અદ્વિતીય છે.

વહેતાં વહેણમાં વહેવામાં એ કળા જોઈએ છીએ. પણ સ્કામે પૂરે તરવામાં તો કળા ને વીરત્વ ઉભય આવશ્યક છે. તરતાં શીખ્યા પછી મહેને ઘણુંખરું સ્કામે પૂરે તરવાની જ કુટેવ હતી. ભમરીઓમાં હું ભૂશકા મારતો, ને વમળોમાં બહામ ભરતો. જગતના સહુ જોદ્ધાઓને એવા જંગ જીતવાના હોય છે.

વર્ષભરનાં વ્યાપારી સરવૈયાં બીજે દિવસે લોકોએ ચૌટામાં કહાડયાં, ને નફોતોટો પારખ્યો; પણ જીંદગીના વ્યાપારનું સરવૈયું કોઈકે જ કહાડયું હશે. મન્દિરોમાં ઉત્સવો થયા, રામચન્દ્રજી અયોધ્યા નગરીમાં પ્રવેશ્યાની વાર્ષિક તિથિ સહુએ ઉત્સાહથી ઉજવી, ને રામમન્દિરોમાં ગવાયું કે

અવધમેં આનન્દ ભયો,

ધર આયે શ્રી સીતારામ.

પણ મહારા વિરહનો વનવાસ તો હતો પૂરો થયો ન હતો.

બીજી બધી માસિક અમાવાસ્યા હોય છે, આ તો વાર્ષિક અમાવાસ્યા હતી. બારે કૃષ્ણપક્ષનાં એકત્ર તિમિરપૂર હોય ત્હેવા અન્ધકારના બારે મેઘ તે રાત્રિએ ઉલટયા હતા. કચ્છાંક એ અન્ધકાર ઉજાળવા ને કચ્છાંક એ અન્ધકાર દર્શાવવા જાણે કીધી હોય, ત્હેવી દેવમન્દિરે ને લોકમન્દિરે દીપમાળાઓ પ્રકાશતી. તારાઓ ફરતાં અબ્રધેર ઝ મે છે,

તેવી હીવાઓ ફરતી અન્ધકારની આલસ અમૂલ્ય હતી. તેજઅન્ધકારના નિત્યસંગ્રામમાં આજની રાત્રિએ તો તેજસેના હારતી ભાસતી હતી.

મહારા એ અન્તરમાં એમ હતું. આશાનિરાશાના રણસંગ્રામમાં આશાને પરાજય થતો લાગ્યો, ને નિરાશાના કૃષ્ણપક્ષની છેલ્લી મહાધોર અન્ધકારવન્તી અમાવાસ્યા વિજયવન્તી થતી ભાસી.

એક રાત્રિ આવી કાળી ને લાંબી મહને લાગી: તો છ માસની જ્યાં અખંડ રાત્રિના અનન્ત શા અન્ધકારનાં મહાવન વિસ્તરતાં હશે ત્યાં શું થતું હશે? આભના છેડા જેવા રાત્રિના એ છેડા ન જડે, એ સ્થિતિ કલ્પનામાં કલ્પી શકો છો ?

પણ ત્યાં પોહ ફાટે ને દિન ઉગે ત્યારે એ છમાસિકો દિવસ તપે, હો ! એનાં એ અજવાળાંના છેડા દુર્ગમ લાગે.

નગરમાં ફટાકડા ફૂટતા હતા, તે પ્રત્યેક બન્દૂકની ગોળી મહારા ઉરમાં આવીને વાગતી. ટેટાની તોપો દિલના ડુંગર ડોલાવતી.

કો અટક્યાળાઓ છછુંદર ને વાંદરા છોડતા; જે વટેમાર્ગીના પગમાં ફૂદાફૂદ કરતાં કે હવેલીઓના ઝરૂંખે જઈ ખેસતાં. મહારા મનના મર્કટ ને લોચનનાં છછુંદરવારે વારે ઉપાને ઝરૂંખે ઉડી વિરાજતાં.

નિજ દિલના મહેલવાસી કો કુમારિકા રાજમાર્ગે

નીકળે ત્યારે કેટલાક તોફાનીઓ નવરંગી બપોરિયાં પ્રગટાવતા ને ચિત્રવિચિત્ર ચન્દનીનાં ને વિજળીઓનાં ઝાકઝમાળ અજવાળાંઓમાં આઘેથી એ સૌન્દર્યજ્યોતિઓનાં દર્શન કરી-કરાવી શરમાવતા ને ઝંખવતા. લજ્જના આછેરા ધૂંધટ, ચન્દ્ર ઉપર સરતી આછી મલમલી વાદળી જેવા, એ મુગ્ધાઓના વદનચન્દ્રે આચ્છાદાઈ ઉઘડતા.

રસદર્શનના મ્હારા કોડ પૂરાતા હોય તો મ્હારા બન્ને લોચનબપોરિયાં રજનીભર સળગાવું ને ઘડીએ ઘડીએ પલટાતાં ઈન્દ્રવર્ણાં અજવાળાં, કદ્દપનાના મેઘધનુષી રંગો જેવાં, નગરભરમાં પ્રસરાવું એવો મ્હને ઉમળકો ઉછળતો. પણ ખાણોમાંની સોનારૂપાની ને હીરામાણેકની વેલો જેવી મ્હારી એ કદ્દપનાવેલો હજી તો જાહેરા અન્ધકારમાં જ ઝબકતી, ને ફૂલડાં ખેરવતી.

લોક હવાઈઓ છોડતા, બાણે કે આકાશમાં અજવાળાં ઓછાં છે તે અન્ધકારની ઘટા ઉભળવા મથતા. મ્હારા ચે શેખચહલી શા વિચારોની હવાઈઓ મ્હારા આત્માના આલમાંનાં તિમિરવન ઉભળવા ઉડતી, પણ ફેગટ. આદિ-ત્યાવલિ અજવાળી નથી શકી, એ આલને પૃથ્વીએ પાઠવેલા પલકલીવડા શું અજવાળશે ?

નગરની નાણાવટના ચોકમાં એક ઉભી ન્હાનકડી હીપમાળા સળગતી હતી. ફરતી દુકાનોમાંનાં ઝાકઝમાળ અજવાળાં ચે એથી ઝાંખાં પડતાં: બાણે વીજળીનો માણેક થઈ નગર વચ્ચે શાપ્યો હોય ને ! મ્હને લાગ્યું કે ઉપાને અવયવે જવાળા પ્રગટી છે, ને નગરના નંગમાળ સરિખડા

નાણાવટચોકમાં જાણે તે સહુ નગરોના મહાજનને ને નાણાવટીઓને યોગ દેતી દેવી, સહજ ભાવે પ્રાકૃતિક પ્રગટેલી અગ્નિશિખાઓમાં સળગતી સૌન્દર્યકુંભી જેવી, સતી થાય છે.

તે મધરાતે આંસુનો મુને ઉભરે આંચો, ને એક સરવડું આંખડીની વાદળીઓમાંથી વરસ્યું. પણ તેથી હૈયાનો ભાર કે ઘોરભો ઉતર્યો નહીં. લોચનમાં અન્ધકાર અંજાયા હતા તે કાંઇક ધોવાયા, નિરાશાની પાંદડીઓ કાંઇક કુમળી પડી, પણ કૃષ્ણપક્ષનો મેઘાડમ્બર વેરાયો નહીં.

ઉંઘમાં સ્વપ્નામાં એ નાણાવટના ચોકની શતશિખ દીપાવલિની સળગતી કુંભી દીડી. પાંદડાં કરતાં ફૂલડાં ઝાઝેરાં એવું દ્વિધિયા પુષ્પોનું ઝીંઝીનું ઝાડ તો જોયું છે ને ! એ ઝીંઝીપત્રોની જાણે બીડીઓ વાળી ડાળેડાળે લટકાવી, એકસામટી સળગાવી, એ ફૂલફૂલ્યા બાલ વૃક્ષને ચેતાવ્યું હોય એવું સ્વપ્નદર્શન મુને થયું. જાણે ફૂલખરણીઓનું ન્હાનકડું સરવ અગ્નિફૂલડાં વેરતું હોય એવા મંદીથી તણખા ખરતા ને મુને દઝાડતા.

આયુષ્યની એવી નિરાશાની અમાવાસ્યા કોઈની એ વીતશે મા.

નવીન વર્ષનું પ્રભાત ઉગ્યું, પણ તે કેટલાંનાં અન્તરમાં ? પૂર્વને માંડવડે રંગભર ઉષા પ્રકટી; પણ તે મ્હારી ઉષા ન હતી, કે મ્હારે કાજે એ ન હતી.

બાળકો સખરસ વેચતા. બાળકો બાળક જેટલું જ

રહમજે ને ? વસ્તુ વિનાના પડછાયા જેવા એવા રીતરીવાજો હવે શા અર્થના છે ? જીવ વિનાનાં તે શબ જેવાં નથી ? દેવસૂનાં મન્દિરોમાં યે દર્શને જશો ? પ્રજાજન !

પણ એ સંસારજીવનનાં મૃત્યુ છે કે મૂર્છા ? સંસારની મૂર્છા હશે તો વળશે. જૂઓ ! જૂઓ ! કોઈ કોઈ અંગ હવે ફરકે છે એનાં.

સકલ રસ વેચાતા હતા તે પ્રભાતે મ્હને એકરૂં રસ મળતો ન હતો. રસ વેચાતા મળતા હોત તો જગતમાં કોઈ રસના નિર્ધનિયાં જ ન હોત.

લોક વેચાતાં લે છે તે પુણ્ય નથી લેતાં, રસાભાસનાં પાપ બ્હોરે છે.

ટેટાની તોપો ફેડી છોકરાંઓએ જગતને બહાર કઢ્યું કે નવા વર્ષનું પ્રભાત પધાયું છે. દેવમન્દિરોમાં મંગલા આરતીઓ ગાજી રહી. વિશ્વને વધામણી ઉચ્ચારતો લહેમના ઘંટારવનો ગુંજાર એ પ્રભાતે ઓર મધુરાં ભવિષ્ય ભાખતો.

ઉમંગ ને ઉત્સાહનું પ્રભાતિયું ગાતી માતી મ્હારી માતા ઉઠી ને આંગણામાં દીવડા મૂક્યાઃ બાણે નવા વર્ષના જયોતિ અમારે યે બારણે આવી ખિરાજ્યા.

પણ કે વધામણીના વાયુ કે ઉત્સાહના પ્રકાશ મ્હારા હૈયાના આંગણામાં આવ્યા નહીં.

રહવારે ઉજળાં વસ્ત્રપરિધાન સજી લોકસંઘ ધૂમાધૂમ કરતો હતો. કોઈક સાધુજનોએ અન્તરનાં યે અંચળ એવાં ધોયેલાં ને ઉજળાં સજ્યાં હતાં. પણ તે પ્રભાપ્રોજ્જવળ આશાવન્તા સૌભાગ્યરંગી રહવારે યે મ્હારા અન્તરની

અન્ધારઘટા ફાટી ચે નહીં, ને પ્રીટી ચે નહીં; મહેં તો એ કૃષ્ણપક્ષની કાળી કામળી જ ઓઢેલી હતી.

ચન્દ્રિકા ઘેરઘેર મીઠાઈ આપી આવી, મન્દિરે મન્દિરે દર્શન કરી આવી, ને મહેને આવી કહ્યું: વીર ! આજના સહવાર જેવું તહાં ભાગ્યે ઉજ્જવળ છે.

તે બેસતા વર્ષની બપોરે ઉઘાની માતા સાથે ઉઘાને અન્નકૂટનાં દર્શને જતાં મહેં જોઈ નહીં. એ કુટુંબ કુટુંબ-લક્ષ્મી ભૂલી આવેલું મહેને ભાસ્યું.

એવું અપશુકનિયું મહારં નવું વર્ષ બેઠું. પણ શુકના-વલિનાં સુક્રતો, વેદસુક્રતો સમાં, શું સાચ્યાં જ છે ?

રાત્રિએ હિન્ડોળાખાટે હું હીંચકતો પડ્યો હતો. અન્ધકારની હિન્ડોળખાટમાં બહાર બ્રહ્માંડ હીંચકા લેતું હતું. ઉરમાં એ કૃષ્ણપક્ષની ઉર્મિઓ ઉછળતી, ને જીભ નાટકનું એ ગીત ગણગણતી હતી કે—

હિન્ડોલા સમ સખિ ! હૈયું મુજ ઝેલાં ખાય—ખાય.

મહાસાગરના મહામોજમાં હોડકું ઝૂલે એવી મહારા હૈયાની હોડી ડાલતી.

બીજની સહવારે કેસરકંકાવટી ને અક્ષતથાળ લઈને ચન્દ્રિકા મહારે ઓરડે આવી, મહેને તિલક કર્યું, ને કહ્યું: યુગયુગ પહેલાં આજે રઘુકુલભાણને રાજસિંહાસને પધરાવી શાન્તાબહેને સૌભાગ્યતિલક કર્યું હતું. તહાં ચે સૌભાગ્ય સૂર્યવંશીઓના સૂરજ સરખડું તેજસ્વી છે. એવાં જ છે—અરુણની રેખા જેવાં—બહેનનાં તિલક ભાઈને આજે

ય તે. ભવિષ્યવાણી લાખું છું: મ્હને ત્હારી પયગમ્બરણ માનજે, હો !

એવાં મધુરાં મધુરાં પયગમ્બર ને પયગમ્બરણ સંસારના સકલ સન્તાનોને મળજે !

પણ મ્હારો નિરાશાનો કૃષ્ણપક્ષ એક પખવાડિયાનો જ ન હતો. એ અન્ધકારના શામળા અલેદ પડદા, આભ જેવા, ગહનતાના રંગથી રંગાયેલા, સહુ દિશાઓ ખાંધી લટકતા હતા.

આટઆટલા વિરહના યુગ વિશ્વમાં વીત્યા ને આટઆટલા વિરહીઓ વિરાટને માંડવડે ફૂલેલાં કરમાયાં ત્હો યે હજી વિરહની ઉક્તિઓને અતિથયોક્તિઓ માનનારાં માનવી છે ને ? હોય તો તેઓ અણ-અનુભવિયાં હશે. વિરહનાં પાતાલજલમાં તહેમણે ડૂબકી ખાધી નહીં હોય.

શિયાળાની લાંખી રજનીઓ ઉતરી ત્હારે ઉરના ઉભરા લખવાનો મ્હને ઉછાળો આવ્યો. ખેલંહેલો પ્રેમપત્ર લખતાં લખતાં કેટકેટલાં કલમે નેકાગળ ત્હેં બદલ્યાં હતાં ? મ્હેં તો પાંચમી કલમે ને છઠ્ઠે કાગળે તે પૂરો કર્યો હતો. વિરહના ઉરઉભરાઓ લખતાં યે છેક એવી તો નહીં, પણ કંઈક એવી મ્હારી હશા થઈ હતી.

કાગળ ને કલમ લઈને બેઠો કે ખેલો પ્રશ્ન તો એ થયો કે નવલકથા લખું કે કવિતા ? જગતના કવિઓની જન્મકુંડલીઓ જડે તો જોજો: ઘણાખરા કવિઓની જન્મ-તિથિ વિરહપક્ષમાં ફોથ છે.

અમારો પ્રેમવિરહ અમર કરવાનો અભિલાષથી ને જગતની કવિતામાં એ ઝાળના ભડકા હજી યથાવત્ ઉતર્યા નથી એવી અચળાચળ માનીનતાથી કવિતા લખવાનો તો નિર્ણય મહેં સુગમતાથી કર્યો. પણ મહાકાવ્ય આદરવું કે ખંડકાવ્ય ? કે હાપ્રીઝ સમાં ગઝલનાં બુલબુલ બોલાવું, કે અમર સરખડી કેઠકિલાના છુટ્ટા મીઠા ટહુકાર ? એ નિર્ણય તો ત્યહારે ન થયો, ને હજી યે બાકી છે.

અમારો પ્રેમવિરહ અમર ન રહ્યો, ને તેથી અમર નથી થયો.

આજે એ મહારી નોંધપોથીઓ નિહાળું છું ત્યહારે મહેને-સામ્યું કહું છું હો, વાંચનાર ! હસીશ મા-ઘણી વેળા એમ થાય છે કે જગતમાંનું સર્વોત્તમ પ્રેમકાવ્ય લખાવું બાકી રહી જાય એવા વિધિનાં વિધાન જ હશે.

ઉપા કહે છે કે જીવન એ જ સર્વોત્તમ કાવ્ય છે, લખતાં આવડે તો.

પણ એ શિયાળાની લાંબી વિરહરજનીઓમાં તો હું લખ્યે જ જતો, નોંધ્યે જ જતો, સારી રાત્રિઓની રાત્રિઓ કદપનાતરંગનાં કંઈ કંઈ ઘમંડળ ટપકાવ્યે જ જતો, ને હલપતરામની પેલી હોરીમાંની અતિશયોકિત ગણગણતો ગણગણતો સાચી પાડતો હતો કે

લખી લખી કાગળ લખવાની લેખણ
ધણું લખતાં ગઈ ધાસી.

પૃથ્વી ચાલ્યે જ જાય છે, તેમ હું લખ્યે જ જતો.
અદ્ભુત સાનન્દાશ્ચર્યથી ચન્દ્રિકા એ વાંચતી, ન સહમજતી
ત્હાં બુદ્ધિપ્રગલ્ભતા અગોચર ગહનતા ને અદ્ભુતત્વ માનતી,
ને સહમજયું-અણુસહમજયું કંઈક કંઈક ઉષાને ખેંચાડતી.
ઉષા આજે કહે છે કે એ અમ દીર્ઘ કૃષ્ણપક્ષમાં એ પ્રેમ-
સન્દેશ જ મ્હારો તેમ ત્હોનો ચે જીવનચન્દ્ર હતો.

એ ચિરકાળના ભેદ

એ ભેદ ચિરકાળના છે. દેહ અને દેહી જેટલા પ્રાચીન, સૃષ્ટી અને સૃજનશક્તિ જેટલા ગહન, સકલ વિશ્વને ગૂંથી રાખતા મહાશુરત્વાકર્ષણ જેટલા પ્રબલ ને સર્વવ્યાપી; એ નરનારીના શુરત્વાકર્ષણના ભેદ છે.

તત્વશોધકો અક્ષને નેતિ નેતિ કહી વિરામે છે. તત્વ-મિમાંસકને તો અક્ષની પ્રત્યેક અક્ષાંડલીલા ચે નેતિ નેતિ જ ઉચ્ચારાવે છે. અક્ષને કે કોઈ અક્ષાંડલીલાને વાણીમાં પરિ-સમાવનાર વાયરૂપતિ હજી તો જન્મ્યો નથી. સૂર્ય જેવા સૂર્યકિરણના ભેદે ગહન છે.

મનુષ્યજાતિના જન્મ સાથે જન્મેલા આ ભેદના ઇતિ-હાસ આલના ગર્જરના ઉંડા ઉંડાણમાં દટાયેલા છે. વેદની ઋચાઓ રચાઈ ત્વહારથી ને તે પહેલાંથી તે ભેદ નિરખવા ને ખોલવા કવિફિલસુફેના સહ્યત્નો છે.

કોઈ સ્હમજાવશો કે એ ભેદ શા છે ? સહુ તે અનુ-ભવે છે, પણ કોઈના અનુભવ બદ્ધા કે પૂરા કદી વાણીમાં ઉતરાયા છે ?

રસનાં એ આશ્ચર્ય કે આકર્ષણ, સૌન્દર્યના પૂજ્યભાવ કે વત્સલતા, રસધેલછા કે સ્નેહાવતાર, એ આદર્શભાવનાનાં અગોચર નૃત્ય કે એ આદર્શભાવનામાં નિરન્તર વસતા

કરુણ બીજાંકુરોઃ ચન્દ્રની કલાઓ સખી એ સહુ સ્નેહની કલાઓની ગહન લેદાવલિ શી છે, અને એ સ્નેહપ્રાપ્તિના રસાનન્દ કેવા છેઃ એ રસિક પ્રશ્નોના હાર્દલેદી મર્મરૂ ઉત્તર એટલા સહેલા નથી.

આત્મા અને પરમાત્માના નાસ્તિકો કોઈક કહે છે કે સ્નેહ તો દેહવાસના છે. આ મ્હારી સ્નેહકથા કોઈ વાંચો તો વાંચનાર ! વાંચતાં વાંચતાં વિચારજો. જગતના શંકર હો કે પાર્વતી હો-જે વાંચતાં હો તે-વાંચી વિચારીને કહો કે તે મહાજ્યોતિ મ્હારામાં કે ત્હમારામાં જ્યહારે પ્રગટયો ત્યહારે શું તે માત્ર શરીરવાંછના હતી ? મિસરના કોઈ મુસાફરને કોઈ શખકુમારીનો દેહમોહ જાગ્યો હશે, ને એ શખ શું લગ્ન કીધાં હશે ?

એક વેળા પરમ એકાન્ત હતો, ને વાંચનાર ! ત્હમે જે પ્રિયજન તે દિવસે પરમ એકાન્તમાં એકલાં જ હતાં તેમ ઉપા અને હું જે એકલાં જ હતાં, ને પરસ્પરનાં નયનનાં અતલ જલમાં નિરખતાં હતાં. એ જલપગથારથી ગુફાઓ બીતરની ગુફાઓ વીધી અમે ઉંડાણમાં ચે ઉંડું ઉંડું નિહાળતાં, ને એ શોધતાં જે ઘણાંને જડયું છે. અમારા ગુરુત્વાકર્ષણનો તે મહાયોગ હતો, પણ ત્હમાં શરીરવાસનાનો ગન્ધે ન હતો.

દેહયોગને જ સ્નેહ ભાખનારા સ્નેહશાસ્ત્રના ચાર્વાકો શું વિપ્રલંબશૃંગારની ઋતુને ને એ ઋતુનાં રસકળ સમા પરમ સ્નેહકાવ્યોને સ્નેહસૂનાં કહેશે ? સંયોગશૃંગાર જ શું સ્નેહનો દિવસ ? ને અન્ય સહુ અંધારી રાત્રિ ? સ્મરણોનાં

સંગીઓ શું સ્નેહયોગી નહીં ? દેહ મળો વા ન મળો એવું ઉદ્ઘાતા સ્નેહના સફલક્રતો શું નથી ? અનંગનાં પ્રતિયાં સર્વે એ શું અંગને વાંછશે ? અમૂર્તની પૂજા શું નરાતાર ખોટી છે ? અનવતારીના ઉપાસક શું પ્રભુના ઉપાસક નહીં ?

પ્રિયજનના મહેલની બહારીમાંથી તે દિવસે તહે પ્રિયદર્શન કીધાં, ને તહને દર્શનસમાધિ લાધી તે સમયે તહને પ્રિયભાવના હતી કે બહારીની ભાવના ?

દેવમન્દિરે સિંહાસનમાં દેવમૂર્તિ વિરાજે છે તેમ પ્રિયજનના દેહસિંહાસને એ આત્મબ્યોતનો અખંડદીવડો ઝગડળે છે. દેવમન્દિરે એ સિંહાસનનાં દર્શને સંચરો છો ? કે સિંહાસનવાસી એ દેવબ્યોતિનાં ?

માનવી વસ્ત્રોથી દેહને ઢાંકે છે તેમ સરજનહારે દેહીને દેહથી ઢાંકેલો છે. પ્રિયજન પ્રિયતમને વાંછે છે, કે પ્રિયતમનાં વસ્ત્રોને ? કોણ કહેશે કે એ મહાવાંછના વસ્ત્રોની છે ? કોણ કહેશે કે પ્રિયજન પ્રિયતમનાં વસ્ત્રોને અવગણે છે ? કોણ કહેશે કે પ્રિયતમનાં વસ્ત્રો પ્રિયજનને આકર્ષતાં નથી ? કોણ કહેશે કે પ્રિયતમનાં પરિધાનનાં પદ્મવ પ્રિયજનને રસરહસ્યના ગંભીર મન્ત્રો લાખતા નથી ? કોણ કહેશે કે પ્રિયજનનાં પરિધાનનાં રંગરૂપપરિમલમાં પ્રિયજન રસસન્દેશ વાંચતા નથી ? વિરાટ વણવતાં દ્વેપાચન વ્યાસ ભગવાને એ ગાયું છે કે

દિવ્યમાલ્યાંબરધરં દિવ્યગંધાનુલેપનમ્
સર્વાશ્ચર્યમયં દેવં અનન્તં વિશ્વતોમુખમ્.

હા, પ્રિયતમનાં દિવ્ય અંબર અને દિવ્ય માલાઓ અને દિવ્ય ગન્ધલેપન પ્રિયજનની આંખે સર્વ આશ્ચર્યોથી ભરેલાં છે; પણ તે વસ્ત્રવાસી વિરાટ અનન્તતા અને વિશ્વેતો-મુખતા છે ત્હેની જ ત્હેને દેવવાંછના તો છે.

કોઇ વસ્ત્રોને વાંછતું નથી, સહુ વસ્ત્રધારીને વાંછે છે. કોઇ દેહને વાંછતું નથી, સહુ દેહધારીને વાંછે છે.

અદૃશ્ય કે દૃશ્ય દેવે ન હોય એવા દેવસૂના મન્દિરે કેટલા ભક્તો ખંઢગી કરવા પરવરે છે? ભક્તો મન્દિરના સૌન્દર્યને પૂજે છે કે મન્દિરવાસી દેવના સૌન્દર્યને ?

અન્ન વિના દિવસો વીતી શકે; જલ વિના કલાકો ચાલે; શ્વાસોચ્છવાસ વિના મિનિટો ચે રહેવાય; પણ હૃદય-ચેતના વિના નો પલકે ન જવાય. જીવનની તેમ જ સ્નેહ-જીવનની એવી જ ઘટના છે. હૃદયચેતન જ તેનું અમર ચેતનતત્ત્વ છે.

પણ પરમેશ્વરે જ આત્માને સૃષ્ટિમાં શરીરવિહોળા ન સરજ્યો ને દેહી કાળે દેહનાં આભરણ અનાવશ્યક ન લાગ્યાં, જન્મત્યાજ્ય ન ભાસ્યાં-ત્હારથી જગતે ઠરાવ્યું કે દેહી ને દેહનો નિત્યયોગ તે જીવંતો, ને દેહી ને દેહનો નિત્યવિયોગ તે મૃત્યુ. પ્રભુને માનવલોક કાળે આવશ્યક લાગેલો દેહનો અપરિત્યાગ મનુષ્યે ચે આવશ્યક માન્યો એ શું મનુષ્યનો વાંક ?

સૃજનપરંપરાની મહાઅંગા શરીરના શિખરેથી પ્રભુએ પ્રગટેલી કીધી ત્હારથી તે પહાડના પત્થરે પૂજવા લાગ્યા. નવચેતન જન્માવતું બ્રહ્માનું અદ્ભુત સૃજનઝરણ દેહના

સરવરજલમાંથી પ્રભુએ નિર્જરતું કીધું ત્હારથી તે ગોમતીની માટી એ ગોપીચન્દન રૂપે વન્દના પામતી થઈ.

પ્રભુએ મનુષ્યને લોચન દીધાં ત્હારથી તેને મૂર્તિપૂજક કીધો. પૃથ્વીવાસીઓ સહુ માત્ર ચેતનજયોત નથી, કે દિવ્ય ચક્ષુવન્તાં નથી. સામાન્યતઃ માનવી સ્થૂલચેતન ઉભયનો ઉપાસક હોય તો ત્હેના આજન્મ પ્રાકૃતિક સંગરંગનું જ તે શિક્ષણ ને પ્રતિકરણ છે.

પ્રકૃતિના પટ ઉપર તેજછાયાના રંગ પૂરી ખરેખરે મહાકાવ્ય પરબ્રહ્મે મૂર્તિઅક્ષરો વડે લખ્યું ત્હારથી મૂર્તિ-પૂજા જન્મી, ને મનુષ્ય મૂર્તિપૂજક બન્યો. જ્યાં સધી ભાવપ્રદર્શન કાળે શબ્દમાલા આવશ્યક છે, ને શબ્દમાલાના દર્શન કાળે વર્ણુમૂર્તિઓ આવશ્યક છે, ત્યાં સધી માનવી પોતાની ભાવનાઓનાં દર્શન વાંછશે, ને પ્રભુમક્ષિતમાં તેમ જ પ્રેમભક્ષિતમાં તે મૂર્તિપૂજા માંડશે. પૃથ્વીલોકમાં માનવીને કાળે અમૂર્તપૂજા ને મૂર્તિપૂજા ઉભય સત્યપૂજાવિધાન છે. મૂર્તિપૂજાનાં મૂલ મનુષ્યની દેવદીધી આંખમાં છે. મૂર્તિપૂજાના ઓ મૂર્તિભંજકો ! મૂર્તિઓ ફેડતાં પહેલાં મનુષ્યની આંખો ફેડો. માનવજાતિની આંખો ફૂટી જતાં મૂર્તિદર્શનની આરમ્ભ જગતમાંથી નાબૂદ થશે.

ને એમ સ્હમજીને જ ઉત્તરાવસ્થામાં સંયમચકવર્તી યોગીન્દ્ર સુરદાસ મહારાજે તેજમણિ સરિખડી બન્ને કીકીઓ ફેડી હતી કે લોચનને જગદર્શનની લાલસા જ ન રહે.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોદ્ધારા મનુષ્યને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે, તો સ્હમજીવશો કે આંખને કેટલાક ગુઢી કેમ કહો છો ?

નેત્રધર્મ સાચો, તો દર્શનવ્યાપાર સાચો; દર્શનવ્યાપાર સાચો, તો મૂર્તિવાંછના સાચી. મૂર્તિપૂજનાં મૂલ દર્શનેન્દ્રિયની દર્શનભાવનામાં છે. દર્શનેન્દ્રિયની દર્શનભાવનામાં આયુષ્ય છે એટલાં જગતમાં મૂર્તિપૂજનાં આયુષ્ય છે. અમ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના ભક્તજનોની તો, રસરસિયાં દયારામની પેઠે, એક મૂર્તિચન્દ્રની જ અલિલાષા ને ઉપાસના હોય છે.

તહારા પ્રભુ સધળે રે, અમારા તો એક સ્થળે;

તમે રીઝો ચાંદરણે રે, અમે રીઝું ચન્દ્ર મળ્યે.

ઉપા મ્હારો જીવનચન્દ્ર હતો, ને એ ચન્દ્રનાં ચન્દ્રામૃત હું વાંછતો. શુ' સ્નેહમાં કે શુ' ઈષ્ટાંડમાં **एकमेवाद्वितीयम्** જ પરમ સત્ય છે, ને ચન્દ્રિકાને બદલે ચન્દ્રપૂજનના રસ-વિધાનોમાં તે પરમ સિદ્ધાન્ત જ ચમકે છે.

અનેકપતિવિધાન માનનારાં તો હવે કોક હોય તો; પણ અનેકપત્નીવિધાન માનનારાં તો હજી છે. ઉપનિષદની કુમક લઈ તેઓ ભણે છે કે ંહેંચ્યાથી ંએહું થતું નથી, ને પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લેતાં અવશેષે પૂર્ણ જ રહે છે. તેઓ ભાષે છે કે હાશરથી સ્મૃતિમાં અનેક પત્નીવિધાનની પરવાનગી છે. એ સ્મૃતિના સફલાગ્યે મ્હને દર્શન થયાં નથી, તેથી મ્હને તો એમ લાગે છે કે અનેકપતિવિધાન સમેવડું અનેકપત્નીવિધાન છે. એક સ્થાને એક કાળે એક જ વસ્તુ રહી શકે, ને એક કાળે એક વસ્તુ એકને જ અર્પી શકાય: દેહધારીઓના વસ્તુવિચારના એ ન્યાયસિદ્ધાન્ત મ્હને તો અનુત્તર જ ભાસે છે. એક છતાં અન્ય પતિ કે પત્ની કર-

નારાંઓ સ્નેહ નહીં પણ બીજું જ કંઈ આપે-લે છે એમ વાંચનાર ત્હને એ નથી ભાસતું ?

રસિકતાના કલાવિધાયકો ગીતથી કણેન્દ્રિય દ્વારા ને ચિત્રથી નયનેન્દ્રિય દ્વારા રસનું ઉદ્દીપન કરે છે. અમૂર્ત પૂજના પૂજારી ગાનાચાર્યો સાચા છે, અને મૂર્તિપૂજના પૂજારી ચિત્રકારો ખોટા છે એમ ભાખનાર કો રસમીમાંસક હજી જન્મ્યો નથી. ને કોણ કહેશે કે ઓંકારના ઉચ્ચારણને એ વાયુમૂર્તિ નથી ? ભકતે, ધ્યાનીએ, જોગીજતીએ ઓંકારનો ભાવોચ્ચારણ કરી વાયુમૂર્તિ રચી માટે જ ત્હેની ઓંકાર-ભાવના અસત્ય કહેશે ?

કાલીઘેલી ઉષાની આ કવિતા લખી માટે જ મ્હારા ઉષાભાવ ખોટા: એમ ને ? વાંચનાર ! ત્હારી ઉષાને તું એ ન બોલાવતો; આ બ્રહ્મકથાકાર ! ત્હારી બ્રહ્મકથા એ ખંધ કર; નહીં તો ભાવોચ્ચારણથી વાયુમૂર્તિઓ રચાતાં બુદ્ધિબાહુલ્ય દાખવતા અમ તર્કસાંગ ધારી મૂર્તિભંજકો ત્હમારા ઉરભાવને જુઠ્ઠા ભાખશે, ને એ વાયુમૂર્તિઓને ભાગવા એ ગદાધરો ગદાઓ ઉઠાવશે.

પરબ્રહ્મે પ્રકૃતિનો સ્વાંગ ધર્યો ત્ય્હારથી પરબ્રહ્મની મૂર્તિ રચાઈ: બ્રહ્મે બ્રહ્માંડ ધારણ કર્યું ત્ય્હારથી એ અંડજ મૂર્તિ અવતરી. નિરખવી કે ન નિરખવી એ સહુ સહુનાં નેત્રધર્મનો પ્રશ્ન છે.

ભક્તજનોની અને યોગીશ્વરોની પંચેન્દ્રિયો પ્રભુને વાંછે છે તેમ સ્નેહયોગીન્દ્રોની પંચેન્દ્રિયો પ્રિયતમને વાંછે છે; પ્રિયતમનાં સૌન્દર્યદર્શન નેત્ર વાંછે છે, પ્રિયતમનાં

મૃદુ સ્પર્શન ત્વચા વાંછે છે, પ્રિયતમના અધરામૃત જીહ્વા વાંછે છે, પ્રિયતમના પરમોત્કટ ગન્ધ ઘ્રાણેન્દ્રિય વાંછે છે. દેહ દેહને વાંછે છે, આત્મા આત્માને વાંછે છે. કોણ શું નથી વાંછતું, એમ પૂછજો: સર્વ સર્વને વાંછે છે. હું ઉપાનું શું નથી વાંછતો? મહારામાનું શું ઉપાને નથી વાંછતું? મહારૂં સર્વ ઉપાના સર્વને વાંછે છે. આ પૂર્ણ છે, એ પૂર્ણ છે, પૂર્ણમાં પૂર્ણ ભળતાં સર્વ પૂર્ણ છે.

વાંચનાર! જરા ધીરજ રાખજો. હજી એ લેદબૂલા-મણીના આ ન્હાનકડા ઉકેલનો ચે પાર નથી આવ્યો. રસ-યાત્રામાં થાક્યો તો નથી ને? મંગા ઉતર્યા, ને મહા-વનમાં પ્રવેશ હજી બાકી છે.

દેહ ને દેહીની રસમીમાંસાનું આ એક પ્રકરણ છે, ને તે બન્નેમાંથી એકેકેના કોટયાવાધિ કિરણ જેટલું ચે તે લાંબું નથી.

ઉપાને મહારી ઇન્દ્રિયો વાંછે છે કે એ એકાદશે ઇન્દ્રિયો દ્વારા મહારો આત્મા? ઇન્દ્રિયો સ્વતન્ત્ર વ્યક્તિઓ છે? કે કો સ્વતન્ત્ર વ્યક્તિની સાધક, અંશુલિઓ શી, અનુચરીઓ?

વાંચનાર! ત્હારાં લોચન સદાસર્વદા તેજસ્વી રહેજો, ને ત્હારે ચશમાં પહેરવા વારો ન આવશે. પણ ચશમાં પહેરનારનાં ચશમાં જગત જૂવે છે કે ચશમાં પાછળનો આંખ? હવે એક પગલું આગળ ચાલ, નિત્યસાધના પડદા વીંધી આગળ વિચર. મનુષ્યની આંખડલી ને કીકી જગતને નિરખે છે, કે આંખ ને કીકીનાં ચશમાંમાં થઇને

ચેતન ? ઉપાને મહારાં ચક્ષુમાં કે આંખ નથી નિરખતાં; પણ એ ઉભયમાં થઈ આત્માનાં કિરણુ નિરખે છે. ચેતન-ભોમમાં ચેતનમૂર્તિને, -દિવ્યરૂપે સાકારને-વીજળીની પાંખો છે; ને તે પાંખોનાં કિરણુપીંચ નિજ સ્થૂલમાં થઈ પરસ્થૂલને ને પરસ્થૂલવાસી ચેતનને નિરખે-અડકે-અનુભવે છે: અને પર-સ્થૂલમાંથી રોમરાજી જેવાં પ્રગટતાં ચેતનકિરણોના સન્દેશા નિજ ચેતનરાજને ચરણે લઈ જઈ ધરે છે. વૃત્તિઓ સમી ઈન્દ્રિયો ચે આત્માની કલાઓ છે, સખીઓ છે, સખીકૃત્ય કરે છે; પોતાને કાળે નહી, પણ ચેતનને કાળે.

ચન્દ્રિકા ઉપાને વાંછે છે તે પોતાને માટે કે મહારે માટે ?

ઈન્દ્રિયો દેહ કાળે નથી વાંછતી, તેમ દેહ માત્રને ચે નથી વાંછતી. વિદ્યુત્કમળની પાંખડીઓ સમી પ્રગટતી ને પ્રસરતી પ્રિયજનની ઈન્દ્રિયો પ્રિયતમ આસપાસ ઉડતી ચેતનવીજળીને વાંછે છે. પ્રિયતમનાં વસ્ત્રાલંકારની લાલસા રહે છે, તેમ પ્રિયતમના દેહની ચે વાંછના છે. પણ વસ્ત્રાલંકાર સાથે તે વસ્ત્રવાસી દેહની, તેમ દેહ સંગાથે દેહ-નિવાસી દેહીની ચે પરમવાંછના પ્રિયચેતનને હોય છે.

ઉપાનાં દર્શને મહારાં રોમરોમ ખડાં થાય છે, ને એ રોમરાજીને ઉપાની રોમરાજીની વાંછના જન્મે છે. પણ લોહચુંખકમાંની આકર્ષણવિદ્યુત્થી જેમ લોહપતરીઓની રોમરાજી ખડી થાય છે, તેમ મહારી ને ઉપાની ખડી થયેલ રોમરાજી પણ ચેતનભોમમાં ચેતન્યાકર્ષણનાં કિરણોનો અવતાર જ છે. નેત્રકુંભમાંથી પ્રગટતાં કિરણો ચન્દ્રકુંભમાંનાં

સર્વ કિરણોને વાંછે છે, તેમ મહારી રોમરાણમાં અવતરતી ચૈતનકુલની કિરણરાણ ઉપાની રોમરાણમાં જન્માન્તર પામતી ત્હેની ચૈતનકુલની કિરણરાણની વાંછનાવન્તી છે. પૃથ્વી ઉપર વરસતો વરસાદ જેમ વ્યોમદેશેથી વરસે છે, તેમ પ્રિયજન ને પ્રિયતમની દેહયુગ્મક વિષ્ણુતનાં પરમ ધામ ચૈતન્યલોમમાં છે. બ્રહ્માંડલીલા તે પરબ્રહ્મની રમણખેલના છે, તેમ પ્રિયજનની રસલીલા એ રસચૈતન્યની રમણખેલના છે.

આત્માનં રથિનં વિધિય, શરીરં રથમેવ ચ;

વાંચનાર ! કહીશ કે રથનાં રણધૂમણ-કે રસધૂમણ-રથને કાળે છે, કે રથીને કાળે ?

ઉપા કહે છે કે લોજનની ભૂખ ને પાણીની તૃષ્ણા લાગે છે તેમ જ ત્હેને મહારી વાંછના એ પ્રગટે છે. મહારા અનુભવથી કહું છું કે ઉપા સાચું ભાષે છે. માતાના હૃદ-આમૃતની તૃષ્ણા લઇને બાળક જન્મે છે, તેમ મનુષ્યની એ પ્રિયનાં અમૃતની તૃષ્ણા જન્મજન્મની છે. વાવેલા બીજના ઋતુ ખેસતાં કાલાન્તરે ફણુગા ફૂટે છે, તેમ આજન્મ વાવેલા તે બીજના એ કાલાન્તરે ને ઋતુ ખેસતાં ફણુગા ફૂટી છોડ કોળે છે; ને મ્હોર મ્હોરે છે. ઉપા કહે છે કે અમે જમ્હારે જમ્હારે મળીએ છીએ તમ્હારે, ત્હેને અગોઅગની ડાળે-લૂમખે મ્હોર પ્રગટે છે. દેહખંડની ભૂશિરે ભૂશિરે મ્હને જવાલામુખી લભૂકે છે તેથી કહું છું કે ઉપાતું એ કહેવું મહાઅર્થવન્તી રસઋચ્યા છે. મ્હને જવાલા ફૂટે તો કોમળાંગી ઉપાને જવાલાઓને બદલે મ્હોર ઉગે તે યોગ્ય જ છે. વસન્તને આંખે મ્હોર આવે તેમ જીવનની

વસન્ત ઉગ્યે માનવરૂધિરમાંની રસિકતાના માનવીને આંખલે
યે મ્હોર મ્હોર છે.

યૌવનના ખીલ માનવીવદને પ્રગટે છે, ત્હારે આયુ-
ષ્યની વસન્ત ખેડી દેખાય છે. એ આયુષ્યની વસન્ત તે જ
પ્રિયતમની વાંછનાની ઋતુ.

વર્ષાકાળે જેમ પપૈયો પુકારે છે તેમ મનુષ્યનો અન્ત-
વાસી વિરહગ્રીષ્મનો સ્નેહતૃષાર્ત પપૈયો એ ઋતુરાજમાં
ટહુકાઓ કરે છે. સહુ કવિવરોનાં ગાન એ ટહુકારનાં
માત્ર અનુગાન જ છે.

જમનાને કાંઠડે કાનડે બંસી બળ્લી ત્હેમાં એ ટહુ-
કાર હતો, આત્માની એ આસ્થાનો ખોલ હતો. જીવનમાં
જમનાનાં ઘેરાં જલમાં આત્માની બંસીનો એ શબ્દ ઢાળાયો
હતો. ગોપની ગોપી પ્રત્યેની ગોપલાવનાનાં એ ગીત હતાં.

આત્મા જેટલી જ સહુ સદ્લાવનાઓ યે અમ્મર છે,
ને આત્મા જેટલી જ સ્નેહલાવના યે અમ્મર છે. પરબ્રહ્મને
પ્રકૃતિને કાજે ને વિષ્ણુભગવાનને મહાલક્ષ્મીજી પ્રત્યે તે
જ ભાવ છે, જેના તણખા પ્રિયજનોનાં પ્રેમમન્દિરમાં આજે
યે પૂજાય છે.

અને સ્નેહ તે શું છે ? ચોરી છે. લુંટ છે, દાન છે,
કે વિજય છે ? ચોરે તે ચોર, લુંટે તે લુંટારો, માગ્યાં દાન
પામે તે લિક્ષુ, અશ્વમેધ જીતે તે ચક્રવર્તી; એ તો શાસ્ત્ર-
જ્ઞાનાં સત્યો છે. ઇન્દ્રે અહત્માનો ને સેકસ્ટસે દ્યુકેશિયાનો
પ્રતલંગ કીધો તે ચોરી ; ને રાવણે સીતાનું ને પેરિસે
હેલનનું હરણ કીધું તે લૂંટ. એ રસ નથી, રસાભાસ છે; અમૃત

નથી, વિષ છે; જીવન નથી, ખૂન છે. શકુન્તલાના આશ્ર-
મમાં મૃગલીઓના શિકારનો નિષેધ છે. પણ દુષ્યન્ત મહારાજે
ભિક્ષુ હતા, તે સફલાગ્યશાળી એ માગ્યાં રસદાન પામ્યા
હતા. રસદેશના મહાવીરોની એ ઇચ્છા કે આશા નથી
હોતી. એ રઘુકુળલાણુ રાઘવ ને એ ગાંડીવધનવા અર્જુન
તો નિજ રસેશ્વરીનાં ગુણકીર્તન સુણી સ્વયંવરમાં સંચરે,
ત્રંબક તોડી કે મત્સ્ય વેધી પુરુષાતન પ્રકાશે, સ્વયંવર જીતે,
ને નિજ સીતા કે દ્રૌપદીની નિજ ગુણવીરત્વને સમર્પેલી
વિજયવરમાળ પામે. રસનો વીરકેસરી સુન્દરીનાં સૌન્દર્યની
ચોરી નથી વાંછતો, લૂંટ નથી વાંછતો, ભિક્ષાનાં દાને નથી
વાંછતો: પ્રભુ ભક્તનાં વાંછે છે ત્હેવાં સ્વતન્ત્રને સ્વેચ્છાજન્ય
સુન્દરીનાં સૌન્દર્યનાં સમર્પણ વાંછે છે, અંગના એ અભિષેક ને
પ્રાણની એ પુષ્પવૃષ્ટિ ઇચ્છે છે. ‘રસિકવર! ત્હમે જ યોગ્ય
છો, લો આ ફૂલછાબનાં ફૂલ:’ દેહ ને દેહીના એવા ઉપ-
હારની પ્રેમીઓને પરસ્પર પીપાસા હોય છે. જે તરણ-
શ્રદ્ધાથી યોજનગન્ધાને નાવે સાન્તનુ બેઠા ત્હેવી જ રસ-
શ્રદ્ધાનાં સમર્પણની નિજ યોજનગન્ધા કનેથી સૌ સાન્તનુને
આરમ્ભ છે. સુકાન ને શઠ જેવાં એક નૌકામાં બે વિચરે,
ને બે હલ્લેસાંની એક ગતિ જેવાં બે છતાં એક જીવન
વહતાં થાય, એ રસિકોની રસભાવના છે. સરિતા ધસતી
સાગર ભણી વહે, સાગર ઉછળતો સરિતાને સત્કારી મીઠો
થાય, ને રસછોળમાં રસછોળ ગૂંથી પરસ્પરમાં સમાય, એ
અન્યોન્યના ઉરઅભિનન્દન ને રસસત્કારને પ્રેમના મહાવીર
રસવિજય કહે છે. એ રનેહ ને એ રનેહનાં જીવન.

પ્રભુએ પ્રકૃતિને સૂર્યકિરણની અથા કીધી ત્હારથી નારી તે નરની દેવી. પ્રકૃતિએ પ્રભુને પૂર્ણિમાનો ચન્દ્રક કીધો ત્હારથી નર તે નારીનો દેવ. સ્ત્રીપુરૂષ એક જ બ્રહ્મવેલનાં બે ફૂલ છે: કોણ કોનાથી ચડે-ઉતરે ?

પાઠક ! દ્વૈતવાદથી ભડકે છે ? તો તું સ્નેહમીમાંસા નહીં શીખે. તું ત્હને જ વાંછે છે, કે ત્હારી ઉપાને ? ત્હારી ઉપા પોતાને જ વાંછે છે, કે ત્હને ? દ્વૈતવાદને ખોટો કહેનારાં સ્નેહનાં સાજનિયાં નથી. હું ઉપાને વાંછું છું, ને ઉપા મ્હને વાંછે છે.

एकोहम् बहुस्याम् પરમાત્માએ ભાખ્યું ત્હારથી દ્વીવચન તો શું પણ બહુવચનનો જન્મ થયો; ને એ બ્રહ્મલીલા સકેલાશે નહીં ત્હાં સ્ધી બહુવચન ભાષાવ્યાકરણમાંથી તેમ જ બ્રહ્માંડના વસ્તુવ્યાકરણમાંથી લુપ્ત થશે નહીં.

વડલાનું એક થડે સાચું, ત્હેની કેટલીક ડાળીઓ એ સાચી, ત્હેમની બહુ ડાંખળીઓ એ સાચી, અને ત્હેમનાં અસંખ્ય પાંદડાંઓ એ સાચાં. એ સહુમાં પ્રાણસ્ય પ્રાણ સમો એક રસ વહે છે, તે જેટલું ખરૂં છે તેટલું જ ખરૂં એ છે કે તે એક જ રસનાં પરમ તત્વથી પોષાતા અનેક રંગરૂપગુણધારી વ્યક્તિભાવ પણ વિલસે છે.

અદ્વૈતે સાચું છે, દ્વૈતે સાચું છે. દ્વૈત સાચું ન હોય તો અ ત ખોટું પડે. દ્વૈત વિના અદ્વૈત કોનું ? ઉપા કહે છે કે રાસમાં ફરતાં ત્હેના બે હાથ તાળી પાડવા આકર્ષાય છે, ત્હેવા અમારા સકલ જીવનના દ્વૈતભાવ પરસ્પર ભણી અદ્વૈતભાવે આકર્ષાય છે.

પણ એ જીવનંતાળી પડી કે નહીં ? એ કાળે તો અમ સમસ્ત જીવનનો તે મહાપ્રશ્ન હતો.

શ્રુતિવાક્યાનુસાર એક ને બેના ભેદ નથી, પણ એકને બહુના ભેદ છે. તત્વતઃ એકાનેકવાદ જ ખરો છે. એક જ્યોતિવન્તા અનેક તારલિયા મગનમાં પ્રકાશે છે.

અદ્વૈત શબ્દની સિદ્ધિ દ્વૈત શબ્દમાંથી છે, ને અદ્વૈત શબ્દને વિશે જ દ્વૈત શબ્દ વસેલો છે, તેમ અદ્વૈત ભાવની સિદ્ધિ એ દ્વૈતભાવમાંથી છે. અને અદ્વૈતભાવને વિષે પણ દ્વૈતભાવ વસેલો છે. અદ્વૈત કોનાં ? દ્વૈતનાં જ. જગતનાં માત-પિતાને વાગ્યાંવિવ સંપૂર્ણ કહેલાં છે. વાણી ને અર્થ એક છે કે જૂઠાં ? જૂઠાં છતાં એક છે, એક છતાં જૂઠાં છે. ઉપા અને મહારા જેવાં, પ્રિયતમ અને પ્રિયતમા જેવાં, રાધા અને કૃષ્ણ જેવાં.

વિસર્ગનાં બે ટપકાંનો એક ઉચ્ચાર ને સ્ટિરિયોસ્કોપ-માંની બે છબિઓમાંનું એક દર્શનઃ એનું નામ દ્વૈતાદ્વૈતભાવ.

એક કિરણમાં સાત રંગ, ને સાત રંગમાં એક કિરણઃ એક જ્યોતિનાં અનેક કિરણ, ને અનેક કિરણનો એક જ્યોતિઃ એનું નામ એકાનેકવાદ.

હું એ સાચો, ને ઉપા એ સાચીઃ તું એ સાચો ને ત્હારી ઉપા એ સાચી. આપણે સહુ કાંઈ ઝાંઝવાનાં જળ નથી, કે રાત્રિનાં સ્વપ્નતરંગ નથી. આપણે સહુ અનન્તનાં અજવાળાંવાળાં દિવસનાં વાસી અનન્તનાં કુમ્ભર ને કુમારી છીએ. અનન્તને આંગણે ખેલિયે છીએ, અનન્તની લીલા રચિયે છીએ.

સહુ પ્રિયતમ ને પ્રિયતમા અનન્તના જ વંશનાં વંશજ છે.

સાન્ત છે તે લીલા છે, અનન્તની રસજલની ઉમ્મિઓ છે, રસજલ સમોવડ સાચી છે.

નરસૈયાએ ગાર્યું છે કે ‘બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.’ અમને તે ખરું લાગે છે. ઉપાનાં મરકલડાં મ્હને ને મ્હારાં મરકલડાં ઉપાને પ્રેમના પરમ સત્યોનાં એવાં બ્રહ્મલટકાં જ બાસે છે. વાંચનાર ! તું હસે છે, ને ગાંડા જેવું કહે છે. હશે, તું સાચો હૃદયશ. હું જ સાચો એમ મ્હારું ચે કહેવું નથી. પણ મેરુ ડગે, ખજાંડ ચળે, ત્હો ચે ઉપા તો સાચી છે. શું તારી ઉપા ચે એવી સાચી નથી ? ને એ ત્હારી ઉપા ચે એવું બાખતી નથી ? પૂછી જોજે-શંકા હોય તો ફરીથી એક વેળા એવાં ‘બ્રહ્મલટકાં’ કરીને.

ને-સૌન્દર્ય સૌન્દર્યને યોલાવે છે, રસિકતા રસિકતાને આમન્ત્રે છે: અસૌન્દર્યને નહીં, અરસિકતાને ચે નહીં. કારણ કે સૌન્દર્ય નીતિ ને પ્રભુતા છે, અસૌન્દર્ય અનીતિ ને અપ્રભુતા છે. મનુષ્યની પ્રથમ સહજ વૃત્તિ પુણ્યની છે, મનુષ્યની દ્વિતીય અને વિક્રીડીત વૃત્તિ પાપની છે. તેથી જ પ્રભુનો પુણ્યબાલક સૌન્દર્યાભિમુખ છે, ને અસૌન્દર્યાભિમુખ નથી.

અને સૌન્દર્ય એટલે ધોળો રંગ જ નહીં હો ! એમ હોત તો પ્રભુનો પુણ્યોવતાર અસુન્દર કહેવાત, ને રસમૂર્તિ રાધિકાજી અસૌન્દર્યનાં ઉપાસક ઠરત.

પ્રકૃતિ દેવીના મહાપ્રાસાદમાં સુન્દરતા નિયમ છે,

અસુન્દરતા અપવાદ છે. ને અપવાદોમાંથી સિદ્ધાન્તો સાર-
વવાનો ઇબારો તો મૃગજળ ને સર્પરજ્જીવમનાં સ્વપ્ન-
જાળમાં રમતા વેદાન્તાચાર્યોને કાજે જ રહેવા ઘો. અસુન્દર
ફલ કે અસુન્દર તારો કચ્છાંઈ દીઠાં છે? પરમાત્મા પરમ-
સૌન્દર્યનિધાન છે, તેથી પ્રભુનાં પુત્રપુત્રીઓ સૌન્દર્યપૂજનાં
પૂજારી છે. રસેશનાં રસસન્તાનોને રસસુન્દરતાની પ્રભુતાનાં
આકર્ષણ છે.

મનુષ્ય સ્વભાવસુન્દર છે, શું નર કે શું નાર.

ખીજમાં રસ છે ત્હેનું પ્રાકૃતિક મૂર્તિસ્વરૂપ તે પુષ્પ :
તેમ નરનારીની અન્તરવાસી રસિકતાનું પ્રાકૃતિક પ્રતિમા-
દર્શન તે સુન્દરતા. રસનાં જામેલાં પુષ્પો તે સૌન્દર્ય. એ
કારણે રસિકડાં સૌ સુન્દર હોય છે, ને સુન્દર સહુ રસિકડાં
હોય છે. પ્રિયજનના દેહ દેહનાં સૌન્દર્યને વાંછે છે, પ્રિય-
જનના આત્મા આત્માના સૌન્દર્યને વાંછે છે. પ્રિયનું શું
શેને વાંછતું નથી? પ્રિય સકલ સૌન્દર્ય પ્રિયના સૌન્દર્ય
સર્વસ્વને વાંછે છે.

વિશ્વની વિકૃતિઓ ત્હેં નિરખી છે? બલાત્કારે વિધવા
રહેલી કે યૌવનયુગમાં કુમારિકા રહેલીને નિરખી મ્હને
વિશ્વની વિકૃતિઓ ને વિધાતાની વિચિત્રતા યાદ આવે છે.
મ્હને તો એ ફલડાં વિનાના ફૂલછોડ બાસે છે. ઋતુરાજ
જામ્યે યે જાણે મ્હોર વિનાના આંખલિયા ઉભા.

નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી કે બ્રહ્મચારિણી પૃથ્વીને પગથાર
બ્રહ્મવેલીનાં બ્રહ્મફલડાં છે. સ્મરણસંગી પ્રેમવ્રતિયાં વિધુરકે
વિધવા સંસારના અધાર મહાવનમાં સ્નેહનાં સન્તજન છે.

પણ સંજોગબલાત્કારની વિધવા ને કુમારી નવયૌવનાઓ તે વસંતપૂર્ણિમાની ધન્ય ચન્દ્રકામાં પ્રગટેલી હોળીઓની જ્વાલાઓ ભાસે છે, અણપૂર્યાં કોડની ચિતાઓ લાગે છે.

ખાળલગ્ન ને પ્રૌઢલગ્ન બન્ને ખોટાં છે. રસશાસ્ત્રમાં તેો યૌવનલગ્ન સાચાં છે.

બ્રહ્માંડમાં એ વિધનાં મહાબળો છે: કેન્દ્રગામી ને કેન્દ્રાપગામી. ત્હેમાં એક કોટિ દેવની, બીજી શયતાનની; એક તેજની, બીજી અંધકારની; એક જીવનની, બીજી મૃત્યુની. એકનો પરિવાર સ્નેહવાત્સલ્યાદિ સમન્વયી વિભૂતિઓ, બીજાનો પરિવાર ઇર્ષ્યાદ્રેષાદિ કુસંપિળી પ્રવૃત્તિઓ. સૂર્યમાલાઓના ને સમસ્ત વિરાટના ચક્રરમણ ને ધરીરમણ પ્રગટયા ત્યહારથી અદ્ભૂતને અહુરમનના, દેવ ને દાનવના, મહારાસ જન્મ્યા છે.

નરનારીનાં મહાશુરુત્વાકર્ષણ કેન્દ્રગામી છે, ને તેથી દૈવી, અહુર્મંજદનાં છે. માટે જ આટઆટલા યુગ વીત્યે યે ત્હેનાં યશોગાન ગાતાં કવિગણ વિરામ્યા કે થાક્યા નથી.

મ્હને થાય છે કે અહોરાત્ર ને આયુષ્યના અન્ત સૂધી ઉપાની આ કથા આલેખ્યાં જ કરૂં. પણ આંખે મ્હોર બેસે એટલી કેરીઓ ન ઉતરે, ને મનુષ્યને અભિલાષ જાગે એટલાં ફળ ન હોય.

પૃથ્વી ઉપર પહેલો સૂર્ય ઉગ્યો, ને મનુષ્યે એ માર્તંડરાજનાં પ્રથમ દર્શન ચક્રિત નયને કીધાં, એવાં આશ્ચર્ય પ્રિયતમના પ્રથમ સૌન્દર્યદર્શને પ્રિયજનને થાય છે. સારા દિવસભર કુતુહલોચને નિરખાયેલો ભાસ્કર રજની ઉતર્યે

આથમે, ને અન્ધકારની વાહળગુફામાં પહેલી વાર દૂખે, ને માનવઆંખડી દિશદિશની ઝાડીઓમાં એને શોધતી ભમે, એવાં પ્રિયનાં પહેલાં આકર્ષણ પ્રિયજનને આકર્ષે છે. પ્રાતઃકાળે પુનરપિ સૂર્યોદય ઉગ્યે અન્ધકાર ધોવાય ને અજવાળાં અવની ભરી ઉડી રહે એટલે એ ભાસ્કરનાં ભર્ગનો પૂજ્યભાવ પ્રગટે એવો પૂજ્યભાવ બહાલાંઓને બહાલાંઓ માટે પ્રગટે છે. પ્રભાતના અરુણોદય સરિખડી એ પૂજ્યભાવની કાલિમામાંથી સ્ફુવારની મધુરીશીળી પ્રભાસુધા સમી વત્સલતાની પરિમલવન્તી પાંખડીઓ ઉઘટે છે, અને મધ્યાહ્ન તપતાં ઉન્હાળાના બપોર સમી મદ્દલેલછાઓનો યે ઉભરો સ્ફુટે છે. પૂર્ણિમાની રાત્રીએ એ સૂર્યરાજના સ્નેહા-અવતારરૂપ ચન્દ્રરાજ રાત્રીભર પ્રકાશે છે, જે કે તે સુધાકરમાં શશાંકનો ચન્દ્રક, તેજવદને શ્યામ છુંદણ જેવો, વિરાજી રહે છે. ને એ પૂર્ણિમાની રજનીમાં ચન્દ્રિકા સરિખડી રસલીલા ફૂદડી ફરે છે, ને ભાવનાનાં નૃત્ય, જ્યોત્સ્નિકાની ઉર્મિઓ સમોવડાં, સુલલિત હાસ્ય હસી રહે છે. પણ એ ચંદનીના મહાસાગરને યે તલ છે, અતલ નથી; ને સંસારની એ અપૂર્ણતામાં વસેલી પરમ કરૂણતા કાલાવકાશભરમાં નિત્યપથરાએલી રહે છે. એવી રસની ભેદાવલિ ઓર છે. ને સાગરની તરંગાવલિ ગણી જાય નહીં, તેમ એ રસની ભેદાવલિની યે પરંપરા ગણી ગવાય એવી નથી. જીવનના સૂર્યની ને સૂર્યતેજની એ ગહન ભેદાવલિ છે. પણ રસાનન્દની ભેદભૂમિકા તો સાથી યે ગહનતમ છે. ઋષિઓએ ઉચ્ચાર્યું કે રસો वै सः એ શાશ્વત ભાક્ષ-

ભૂમિના ભેદમહેલો દેવમણિએ બાંધ્યા છે ને દેવરત્ને શણગારેલા છે.

સ્નેહની સમાધિની કથા કહેવી હજી અધૂરી છે. વાંચનાર ! કંટાળ્યાં તો નથી ને ! પ્રેમનાં પૃથક્કરણ કરવાં તો મ્હને ये नથી ગમતાં : પણ ઉપાની પુણ્યકથા કથતાં મ્હને તો સદા પરમ પ્રમોદ જ છે. તહારા પ્રિયતમના ભાવમાં ઉડવું શું ત્હને કદી થકવે છે ?

જાગૃતસ્વપ્ન તો સહુએ દીઠાં છે. ખુદ્દી આંખ આગળથી જગત અલોપ થાય એ તો ત્હે ય અનુભવ્યું છે. પોપચાંના પડદા ખુદ્દા છતાં ને કીકીના હીરા તેજસ્વી છતાં દૃષ્ટિમાંનાં દૈવત ઉપરામ પામે, ને હરિયાના ઓટ સમી દૃષ્ટિની ભરતીનો ઓટ થઇ એ કિરણો અન્તરમાં સંકીર્ણ થાય એ તો તહારાથી પણ કાંઈ અભણ્યું નથી. વિચારને વિમાને આત્મા ઉડતાં સ્થૂલ સરી પડે, ઇન્દ્રિયો ઓસરી જાય, ને ચેતનવિદ્યુત આત્માના બ્રહ્મમહેલમાં જઈ સંકેલાઈ વિરાજે : એનાં તો ત્હને આશ્ચર્ય કે અમત્કાર ભાસતાં નથી.

ત્હને જે કોઈ કોઈ વેળા સહજસાધ્ય છે, યોગશાસ્ત્રના શાસ્ત્રવિજ્ઞાનાઓએ ત્હેન યત્નાસદ્ધ કીધું છે. નગરનાં ભક્તજન જેમ દેવમંદિરમાં ઉભરાય તેમ દેહનગરનિવાસિની ઇન્દ્રિયો ને વૃત્તિઓ આત્મમંદિરમાં દોડી આવે છે. પણ મહાભક્તોનો ભક્તિભાવ મંદિરના ધુમ્મટ ફેડી ગગન ઓળંગી બ્રહ્મલોકમાં વિચરે છે, તેમ યોગીશ્વરો ये દેહનાં દૈવત સંકેલી લઈ, ચેતનાવિમાનમાં આરૂઢ થઈ, માનવીના સંસારમાં, વિશ્વના અનન્ત વ્યોમવિસ્તારમાં, ને પરબ્રહ્મના

અલ્પલોકમાં ઉડે છે. પ્રાણવિનિમય, પરકાયાપ્રવેશ, અલ્પસમાધિ, એવાં આત્માનાં ઉડ્યનની પ્રક્રિયાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ પારિભાષિક નામ છે.

સ્નેહયોગ, સ્નેહજીવન, સ્નેહસમાધિ એ એવાં છે. સ્થૂલપ્રવેશી કિરણોની પેઠે પ્રિયતમચેતનનાં સ્નેહકિરણો પ્રિયજનચેતનનાં સ્નેહકિરણોથી ગૂંથાય, દિલના તન્તુઓ વણાઈ એક દિલદોર રચાય, એ સ્નેહયોગીઓનો સ્નેહયોગ. ઉરના ઉભરા રુધીરમાં ઉભરાય, ને વેલીઓની પાંદડીઓ સમોવડી ગૂંથાએલી બે શરીરોની શરીરપાંદડીઓ સંસારવાડીમાં એક માંડવડે સોડાય એ સ્નેહસંસારીઓનાં સ્નેહજીવન. દષ્ટિમાં ખડો છતાં ચે દેહને ન નિરખે, ગૂંથાએલી ડાળીએ ડાળી જેવાં અંગેઅંગ ગૂંથાયાં છતાં અંગમાંથી વીરમેલાં ચેતન, પૃથ્વી ઉપરથી ગગનમાં ઉડતાં તેજબાણુ સમાં, સ્નેહના અન્તરિક્ષમાં એક પંખીની બે પાંખ જેવાં બે છતાં એક પુણ્યગતિ સાધતાં પરમ રસભોમમાં જ વિચરે તે માનવીની સ્નેહસમાધિ. સ્નેહનાં એ ત્રણે સ્વરૂપ-યોગ જીવન ને સમાધિ-પુણ્ય છે, પ્રભુતા છે, જગતનું સૌભાગ્ય છે, સંસારમન્દિરમાંની દેવપ્રતિમા છે, અલ્પાંડમાંની બાહી રસકલા છે.

સ્નેહબાણે સ્નેહીજનનાં હૈયાં કેણે વીંધી નથી બાંધ્યાં ? સ્નેહયોગના પરકાયાપ્રવેશ સ્હમજાવવા પડશે ?

બાહી સ્થિતિનાં અલ્પમહેલનાં અલ્પતેજ કેવાં છે ? અગ્નિ જેવાં બાળનારાં, કે અમૃત જેવાં ઠારનારાં ? સ્નેહ-મુક્તિની ચે પરમસ્થિતિનો એ તાળો છે. સ્નેહનાં તેજે

પીયૂષપ્રસવન્તાં છે. નથી એ મહિરાનો નિશો, નથી એ ઝહેરનાં મૃત્યુ, નથી એ વહ્નીની ઝાળ. સ્નેહની ખાલી સ્થિતિ તો પ્રસન્નતા ને સૌમનસ્ય છે, વસલતા ને ચિત્ત-પ્રસાદ છે. પ્રેમના પરમ રસાનન્દ તો સન્ધિદાનંદની જ કલા છે.

સૃજનજૂની રસિકતાની એ લેદભૂમિમાં એમ અમે રમતાં હતાં. ઉષાના રસભાવ મ્હને વાંછતા ને મ્હારા રસભાવ ઉષાને વાંછતા. ઉષાની કવિતા મ્હને બોલાવતી, ને મ્હારી કવિતા ઉષાને બોલાવતી. એમ અમારા રસ-જીવનનું મહાકાવ્ય રચાતું હતું.

ઓ સુખડાંનાં લોહુપો ! સ્નેહ કેવળ સુખ નથી. નહીં તો વિપ્રલંભ શૃંગારનો દુઃખયુગ સ્નેહયુગ ન કહેવાત.

સ્નેહ એટલે જીવનજ્યોત , સકલ સંસારનો અમૃત-દીવડો. આયુષ્યયાત્રાની એ પ્રેરણા છે, પ્રહલાદની તે પાંખ છે.

સ્નેહજન્મની તિથિથી જીવનમાં કવિતા જન્મે છે. જો જીવનમાં કવિતા ન જન્મે તો જાણજો કે જીવનમાં સ્નેહ જ જન્મ્યો નથી.

એ સ્નેહવર્ષા વરસતાં જીવનમાં ઉત્સાહ સાહસ વીર-ત્વના ફૂવારા ઉડી રહે છે. શરદનાં જલ જેવાં નિર્મળ ને વેગવન્તાં જીવનનાં જળનાં પૂર સ્નેહની ઋતુમાં વહે છે.

વાંચનાર ! એ ચિરકાળની લેદભૂમિકાનો એક પડદો ચે ત્હારે કાજે ઉઘડ્યો કે નહિ ? આ શબ્દોમાં ત્હારા આજના અનુભવ નહીં ને સ્મરણો હોય ત્હો ચે ખસ છે; સ્મરણો! નહીં ને આશાઓ હોય ત્હો ચે પૂરતું છે. પૂર્વમાંથી

નહીં તો પશ્ચિમમાંથી પડછાયા પડે જ છે, તેમ ત્હારા ભૂતકાલની નહીં તો ભવિષ્યની છાયાઓ આમાં ત્હને નિરખાજો?

ઉષા અને હું એ ચિરકાલની લેદભૂલામણીમાંનાં જૂદાં જૂદાં વનમાં ત્હારે તો ભમતાં હતાં, ને એક બીજાને આઘેથી બોલાવતાં હતાં. અમે એ પ્રેમનાં આમન્ત્રણનાં ગીત સાંભળતાં હતાં. કદી કદી કચ્છાંક રસજલને તીરે મળતાં ને આનંદતાં. ત્હો પે એ લેદ અદ્ય જ અમને ઉકલતા. એવી જ છે અટપટી એ સ્નેહના સનાતન લેદોની ગહન ભૂમિકા.

સરિતાના બે કાંઠે બેઠેલાં ચક્રવાક ને ચક્રવાકી રાત્રિ-ભર પરસ્પરને પોકારે, તેમ જીવનની સરિતાને બે કાંઠે બેઠેલાં હું ને ઉષા પરસ્પરને અન્ધકારમાં પોકારતાં હતાં. સમસ્ત જીવનના તે પોકાર હતા, આજ્ઞા આયુષ્યના એ ઉચ્ચારણ હતાં. અનન્તતાના આંખાવાડિયાની બે કોયલો જાણે પરસ્પરને પોકારતી હતી.

સ્નેહસ્વરના આશીર્વાદ ઉતરે સ્નેહનાં સૌ પંખિડાં ઉપર.

સંજીવન

પાંચનાર ! ચમત્કારને ત્હમે માનો છો ? મ્હેં તો જીવનમાં સમત્કાર જોયા ને અનુભવ્યા છે.

ફરતી ફરતી વળી વસન્ત આવી. પણ મારા અન્તરની વસન્ત પાછી નહીં જ પધારે એમ મ્હને લાગ્યું.

ફૂલરોપને કળીઓ બેઠી, કળીઓ ખીલી ફૂલ થયાં; પણ મ્હારા આશાના ફૂલરોપને કળી થે ન બેઠી, ને ફૂલ પણ ન ઉઘડ્યાં.

ઉપાને આંગણે ગુલાબનો બગીચો હતો. તે બગીચાની ક્યારી ક્યારી જાણે ફૂલભરી છાબ બની રહી. ફૂલવાડીમાં ફરતી ઉપા પ્રકુલ્લપુષ્પ ગુલાબના છાંડ જેવી પ્રકાશતી. ત્હેને ગૌર દેહે ગુલાબની પાંદડીઓ ઉઘડી રહી હતી. ત્હેના શ્વેત સાજીમાં ગુલાબી ગલ હતા. ત્હેની વેણી ઝીકભરી ગુલાબી મુખમલપટ્ટીથી બાંધી હતી. ત્હેના મુખડે દેવગુલાબ પ્રગટતાં હતાં. ઉપાનાં અંગોઅંગમાંથી ગુલાબની સુવાસના જગતની વાડીમાં ભભૂકતી: જાણે ઉપા ગુલે ગુલાબની ગૂંથેલી પૂતળી જ ન હોય !

ને એ ગુલાબપૂતળી ફરતા કાંટા હતા; વીણવા જતાં મ્હને તે વાગતા.

અમારે દેશ વસન્ત ઝહેલી આવતી. વસન્તપંચમીએ તો વાડીઓ ભરી ભરી ફૂલની છાજ જેવી ઉઘડતી.

ધનુર્માસ વીતી ગયો હતો. મંગળાનાં દર્શન કરવા ઉપા માતાની સોડમાં લપ્પાતી લપ્પાતી જતી ત્હારે પ્રૌઢ વ્યોમસુન્દરીને દેહે અરૂણાની કુંકુમરેખાઓ ઉછળતી વિરાજતી હોય એવું દર્શન થતું. દેવદર્શનથી પ્રકુદ્દેલા ઉપાના વદને દેવનાં અમૃતઅજવાળાં રમતાં. ધનુર્માસમાંના ઉપાના એ દૈવી રંગ આજ અનેકધા ઉઘડેલા આપતા હતા. ફવારાની ધારા સમોવડા, ઈન્દ્રધનુષ્યના ઉર્ધ્વરેખ દેવકિરણ સરિખડા આયુષ્યના અજબ સ્વર્ગરંગો ઉપા ફરતા ચોમેર સ્ફુરતા. અંગમાંથી અમર તત્વની જાણે ઉર્મિઓ ઉછળતી. રોમરોમમાંથી આત્માનાં અમૃતની સેરોનાં ફેરાંઓ ઉડતાં.

પણ ગગનની અદ્ભુત સુન્દરતા દર્શન કરવા કાજે છે, પોતાની કરવા કાજે નથી; તેમ ઉપાની સૌન્દર્યપ્રભાનાં ચેત્હારે તો માત્ર દર્શન જ કરવાનાં રહ્યાં હતાં.

નગરમાં લગ્નોની ઝડતુ બેઠી. બાલકને બાલિકા કેટલાંક પરણાવતાં તો પ્રૌઢાઓને પ્રૌઢ કેટલાંક પરણતાં. કુલને કુલીનતા કચ્છાંક પરણાવતાં, તો ધનને ધન કચ્છાંક પરણતાં. કચ્છાંક કચ્છાંક યૌવનને સુન્દરતા પરણતી. કોઈક પ્રસંગે નરનારીનાં દેહી શુભ્વાકર્ષણને પરિણામે નરનારીનાં પ્રાકૃતિક રથૂલ મૂલતત્વોનાં લગ્ન થતાં. એ સહુને લગ્ન માની, જગતની સર્વ પ્રજાઓની પેઠે, અમારો સંસારે સન્તોષાતો. હાર્યાં જેવાં પગરણ માંડનારાં ચે કેટલીક વાર જીતે છે તેમ એ સંસારલગ્નમાંથી ચે કોઈ વેળા અદ્ભુત દંપતી-

યુગલ જન્મતાં. પણ દુનિયાના લગ્નમંડપોમાં પ્રેમદેવની પ્રતિષ્ઠા તો ક્વચિત્-ક્વચિત્ વિરલ જ થતી.

એક વેળા સાયંસંધ્યાએ મન્દિરની અગાશીમાં ઉષા અને હું રમતાં હતાં, ને તે વેળા ધૂમકેતુ ઉગ્યો હતો. ઉષા અપશુકન સ્હમજી ખ્હીની, છતાં ધૂમકેતુના તેજકલાપની ભવ્ય શોભાથી સૌન્દર્યમુગ્ધ હતી. ઉષાના ઓઢણાનો છેડો મ્હોં માથેથી ઉતાર્યો, ઉષાનો અંખોડલો છોડી વાળની ધારાઓ વિખેરી નાંખી, ને મ્હોં સ્વેત ફૂલડાંની તારકાવલ્લિ ગૂંથી. પછી કહ્યું: ઉષા ! ત્હારા વદનના તેજચક્ર ફરતી જેવી આ ફૂલ-ધારાઓ વરસે છે, ત્હેવી જ ધૂમકેતુના તેજચક્ર ફરતી ત્હેની તેજસ્વી કેશધારાઓ વરસે છે. ઉષા ! તું ય મ્હારો ધૂમકેતુ.

મનુષ્ય બોલે છે, ગગન ઝીલી લે છે, ને પ્રારબ્ધ ઓછો વધતો પડ્યો પાડે છે. અપશુકનનો બોલ અવિચારથી યે કોઈ બોલશે મા.

મન્દિરમાં અમે 'પ્રેમ' 'પ્રેમ' રમતાં ત્હારે કોઈક ચોક્ખલિયાંને તે ન ગમતું. હું તો કહેતો કે ત્રીપુરપો ભેળાં ભાવહિન્ડોળે ચડે એવે કીયે દેવમન્દિર કે લોકમન્દિરે આત્મા એમ રસબૂલે બૂલતો નથી ? આત્માની સારી યે સારંગી ગાજતી હોય ત્હારે શું પાસે પાસેના તારો નહીં કંપે ?

પણ અમારા હૃદયતારોને તો વચમાં અન્તર ઢાળી અગગા કીધા હતા.

નિરાશાનો મારો એકાન્તવાસ મૂકી હું યે એક વેળા નગરમાં ગયો હતો. સૂર્યતેજની પૃથક્ પૃથક્ રંગપ્રભાથી શણુગારાયેલી રંગભર વાદળીઓ સમી સુન્દરીઓ નગરના ગગનની શેરીએ શેરીએ ને ચોકે ચોકે ધૂમતી હતી. સંધ્યાના

વિધવિધ સુવર્ણ વીણી વીણી ત્હેમના પટ ગૂંથી ગૂંથી જાણે કુલાંગનાઓએ ઓઢણાં ઓઢયાં હતાં. શરીરની શોભાને ઢાંકતાં છતાં સવિશેષ વિકસાવતાં પયોદપરિધાન, ચન્દ્રકલાને ઝીણું ઝીણું આચ્છાદતી તથા વિલસાવતી આછી અબ્રમાળા સમાં, ઉડતાં હતાં. નગરને ચોક જાણે વીજળીઓના ચમકાર અમકતા.

અમસ્તો જ નગરમાં હું ગયો હતો. ને પગલાંને આજ્ઞા ન હતી કે કચ્છાં જવું; પણ ચેતનની વૃત્તિઓને નિરન્તર અનુસરતા ચરણે અન્તરની અણુબોલી એવણા સ્હમજી ગયા હોય તેમ તે જ દિશામાં વળ્યા. ઉષા જે અટારીએ ઉગતી તે અટારી નીચે દેહને મહારા પહાડંસો લઈ ગયા. દેહી તો સદા, વાયુ ને આભ જેવો, ત્યાં જ વસતો હતો.

ત્યાં તો વસન્તનો ખાગ ખીલેલો હતો. સૌન્દર્યના તે મહેલમાં સુન્દર શણગારવન્તી સુન્દરીઓ, ફલડે લચ્છી-નમી જતી રસડોલન્ત વેલીઓ સમી, જતી આવતી હતી, ને ત્યાં ગીત ગવાતાં હતાં. કાનની ઇન્દ્રિય મહારી સતેજ થઈ ને સાંભળ્યું તો તે લગ્નગીત હતાં. નગરની અનેક હવેલીઓમાંથી આવતા હતા તે જ એ ગીતશબ્દ હતા, પણ આ સરોએ તો આત્માને બહોલી નાંખ્યો; એ ગોર-સની છાશ કરી નવનીત ઉતારી ધૂળમાં ઢાળી દીધાં.

કોઈ બોલ્યું કે ઉષા પરણે છે. ‘ઉષા પરણે છે’ એટલા જ મન્દ શબ્દોએ કાનના પડદા ચીરી નાંખ્યા, મર્મ-સ્થાનને મૃત્યુબાણ માર્યા ને આત્માને મૂછી ખવરાવી.

એક બટન દાખે ને વીજળી ઉછળી મહેલના મહેલ તોડી ભાગી ઉડાડી મૂકે, તેમ તે એ શબ્દો શ્રવણમાં પડતાં ચેતન મહાર્જ સકલ જાગૃતિને જાગ્યું, ને શાન્તિના મહેલ હતા ત્યાં ગંગાનાં પૂરના ઉછળાટ ઉછળવા લાગ્યા.

કૃષ્ણપક્ષ પલટી આ તો તલાતલની તમીસા સન્મુખ આવી ઉભી.

ઉપા કુમારીનું કૌમાર કોઈક અલડાવશે ? એ નિદોષતા, એ સ્પર્શપતિત ન થયેલ કુમારીત્વની કુમાશ કોઈક કરમાવશે ? એ અદ્ભુત લોકોત્તર સૌન્દર્યનું કોઈક હરણ કરી જશે ? એના અંગની ‘અદ્ભુતા દામન’ને કોઈક છોશે ? એ અમડાવવા મહને લાલસા હતી, એ કરમાવવાની મહને લલ્લતા હતી, એ સૌન્દર્યની અદ્વિતીય સીતાનું હરણ કરવા હું તલપતો હતો, એ લોકપાવન પાલવડે ભાત પાડવા હું વલખાં મારતો હતો; તે સહુ હું ભૂલી ગયો. કોઈકને રાક્ષસ કહ્યો, કોઈકને રાવણ કહ્યો; પણ મહારા ઉરની લંકામાં રાવણ જીવતો હતો ત્યારે મેં નિરખ્યો નહીં.

જગત્શોભન તે પીયૂષપાંખડી અન્દ્રકલાને કોઈક રાહુ ગળી જશે. ત્રિલોકનો સૌન્દર્યનો મુગટ—

તે ગીતની મધુરતા મહને કડવી લાગી. તે રૂપવન્તી અંગનાઓ મહને વિરૂપા સૂર્યનખાઓ દેખાઈ. તે ઉજળું પ્રભાત મહને અમાવાસ્યાનો અન્ધકાર ભાસ્યો. જગતનો સુધારસ મહારો ઢળી ગયો, ને વિષની વહ્ણીઓ ઠામ ઠામ ઉગી નીકળી.

જગત્ ! તું કડવું છે કે મીઠું ? તેજસ્વી છે કે

અન્ધકારમય ? જમત ! ત્હારો મૂળ એક પ્રાકૃતિક રંગ કોણે નિરખ્યો યા કદખ્યો છે કે મ્હને કહે ?

સૂર્યતેજથી ભરેલું મહારું તે રહવાર હતું, પણ તે સૂર્ય ઓગિન્તાનો આથમ્યો, ને મહારી જીવનની ખીણમાં નિખિડ અન્ધકાર ઉતર્યો.

એ આથમતા સૂર્યનાં કિરણકિરણમાંથી કૌવચના કાતરા ઉડી આવી મ્હને કરડવા લાગ્યા.

તે દિવસે હું નગરમાં ભમ્યો, જનસમાજની મેદનીમાં રખડ્યો, પણ નયને કાંઈ ચે નિરખ્યું નહીં. મહારી આંખે જાણે અન્ધકારનાં ચશમાં પહેર્યા હોય, તેમ પુરજનોમાં ઉઘાડી આંખે હું વિચરતો, પણ કોઈને દેખતો નહીં.

રહવારે નદીએ ન્હાવાને ગયો. નદીમાં મન્દ મન્દ વહેતાં પાણીની પાંખડીઓમાં ઉપાને મન્દ મન્દ હસતી ને વહી જતી જોઈ. સૂર્યનાં કિરણો જેમ જલલહરી ઉપર પડતાં, ત્ર્યમકતાં, ને વિહરતાં વહી જતાં, તેમ ઉપાને વહેણમાં વહી જતી નિરખી. દૂરથી આવતાં પાણી છાતી આગળ ઘડીક આવી-વસી-રમી ધીરે ધીરે નાચતાં નાચતાં દૂર ને દૂર, ને તેથી ચે દૂર જતાં હતાં, તેમ ઉપાને ચે આથે ને આથે, ને તેથી ચે આથે, જીવનની ક્ષિતિજ ઉપર ને ત્હેની ચે પેટી પાર વહી જતી નિહાળી.

સાકરની પૂતળી જલમાં ઓગળી જાય તેમ ઉપાને નદીના જલમાં ઓગળી જતી દીડી.

ન્હાનાં ન્હાનાં ત્વચાનાં સહુ છિદ્રો ઉઘડ્યાં, ને સહુ છિદ્રમાંથી આત્માનાં ઝરણુ નિર્ઝરી જતાં લાગ્યાં.

લોજનના અમૃતથી આત્મા પોષાય છે એમ સહુ કહે છે; પણ મ્હને તો તે દિવસે એ વિષ લાગ્યાં, ને તે વિષ ખાધાં છતાં એ દેહ કે દેહીને મૃત્યુ ન આવ્યાં ઉરનો વૈશ્વાનર મ્હારો અતૃપ્ત હતો. એ અન્તરના અગ્નિકુંડની જવાલા વણુઆહૂતિ ઉછળતી હતી, તેથી ખાધાથી ભૂખ કે પીધાથી તૃષ્ણા મ્હારી શમી નહીં. શાન્તિ દેહને પોષવામાં નથી, પણ આત્માને પોષવામાં છે એટલું હું ત્હારે, મ્હારી અઙ્ગલ ઓસરી ગઈ ન હોત તો, સ્કંધમજી શકત.

અપ્પોર થયો, મધ્યાહ્ન તપ્યો, ને ઉષાની ને મ્હારી ઉષ્માની જવાલાઓ જાગી ઉઠી. જે ત્હેનાં અંગમાંથી શીતલતા ને મધુરતા પસરતાં, તે જ દેવઅંગોમાંથી વિરાટની મહાજવાલાઓ ઉડતી લામ્પી. ત્હેના લલાટમાંથી મધ્યાહ્નનો અનલલહકો ભબૂકતો દીઠો. સતી ચિતાએ ચ્હડે ત્હેવી તે સળગતી લાગી. મધ્યાહ્નના કિરણકિરણમાંથી નવું મધ્યાહ્ન પ્રજળતું: જાણે પ્રજ્ઞાંડની પ્રચંડ હોળી કોઈએ સળગાવી ન હોય ને ત્હેમાં પ્રજ્ઞાંડ બધું સળગતું ન હોય !

અગ્નિની કુંભી જેવી ઉષાની અગ્નિમૂર્તિ આંખડી આગળ ઉછળતી.

મધ્યાહ્ન નમ્યો. મધ્યાહ્નોત્તર જગતની છાયાઓ લંબાવા માંડી તેમ તેમ મ્હારા અન્તરની એ ઉંડી ઘેરી છાયાઓ લંબાઈને પડી. જગતમાં જેવા તેજછાયાના અટ્ટપટા હતા, અન્તરમાં એ ઉષાચિન્તનના અને ઉષાની અનાસિદ્ધિના તેજઅન્ધકારના ત્હેવા પાટા પડેલા હતા. આશાભર્યા વિશ્વમાં તે નિરાશાની સ્કાંજ હતી. તૃપ્તિવન્તા જગતમાં તે

અતૃપ્તિનો ભડકો હતો; ને ભડકામાં એ તે મહાધુન્નના વાદળપટ હતા.

નગરને પાદર વડનાં જૂથ છે, ને જૂથમાં અનન્ત જલની વાવ છે. નગરનારીઓ એ વાવનાં જલ ભરી લાવે છે, નગરજનો એ વાવનાં જલ પીએ છે. નગરનું યૌવન ત્યાં સ્હાંજે સ્હાંજે અંસી વાય છે.

હું તે સ્હાંજરે ત્યાં ગયો, પણ મહારી અંસી વીસરી ગયો. યૌવનના દેવ જેવો એક કુમાર ત્યાં ગીત ગાતો હતો.

તહેણે ગાયું કે:

આશાભયો એક યુવાન આવ્યો: અંસી વાઈ. તહેણે સાંભળી પણ ન સાંભળી કરીને તે ગઈ.

વળતે દિવસે તે યુવાને ન આવ્યો, તે એ ન આવી. પણ જગતની ઘટમાળ ધૂમતી જ હતી.

એકની અંસી ને એકનાં હાસ્ય ઉભયનાં અન્તરમાં ચિરંજીવ સ્થપાયાં ? પ્રતિષ્ઠા ને પૂજા પામ્યાં ? કે નહીં ?

હું ગીત ન સ્હમજ્યો, ને તહેના ગીતશબ્દે યાદ નથી. તે બન્ને પરણ્યાં કે ન પરણ્યાં ? કોઈ કહેશે કે એમનાં સૌભાગ્ય ઉગડ્યાં, કે સ્મરણમાં જ રહ્યાં ?

જીવન કેવું છે ? અંસી જેવું નથી ? સૂર નીકળ્યો ને ઉડ્યો, ને ધીરે ધીરે જગતની ઝાડીઓમાં વહતો વહતો આથમ્યો. એકલવાયો કે બેઝડીએ ? ઉત્તર આપ્યો, ઓ જગતના લોક ! પોતપોતાનો પૃથક પૃથક ઉત્તર આપ્યો, એ જીવનના મહાપ્રશ્નનો.

સ્હાંજની શીતલતા આવી ને આથમી. પશ્ચિમમાંનાં

તમલોહવર્ણિ વાહનાઓના જેવી અગ્નિની ચારીઓ મ્હારા અન્તરમાં તે પાથરી ગઇ.

સન્ધ્યાના તાણાવાણા ગૂંથાઇ ગૂંથાઇ રાત્રિ પડી ને મ્હારા ચે જીવનનો દિવસ આથમ્યો. જીવનનું નાટક સમાપ્ત થયું લાગ્યું, ને આખરનો કાળો પડદો પડ્યો. વિશ્વલીલાનો પાર આવ્યો લાગ્યો, ને શિયાહ વાહનની અલેખ ગાદી ચોમેર લટકી રહી.

પણ વિશ્વલીલાને પાર નથી. દિવસ આથમ્યો ને રાત્રિનો ચંદરવો પથરાયો. એ ચંદરવે ચે અસંખ્ય આંદણીઓ ચમકારા કરતી ઉતરી. જગતમાંથી તેજ આથમતું જ નથી એ પાછળથી મ્હેં જાણ્યું.

કહે છે કે પુરૂષ સ્ત્રીનો સજનાર છે, સ્ત્રી પુરૂષની સજનારી છે. ઉપામાં શું ન હતું ને મ્હેં સરજ્યું તે હું જાણતો નથી. પણ ઉપાએ તો મ્હારું પ્રારબ્ધ લખ્યું, ને અનન્ત કાલનું લખ્યું છે તે હું જાણું છું; તે મ્હારું પ્રારબ્ધ વાંચતો વિચારતો અનુભવતો હું પંચવટીમાં બેઠો હતો.

જગત ઉપર રાત્રિ જામતી હતી.

પંચમીનો ચન્દ્ર આથમ્યા પછી મોડી રાત્રે પૂર્વમાંથી એક રથ આવ્યો ને પશ્ચિમમાં ગયો. સોનાની શિખાઓ હોય તેવી ફરતી મશાલો સળગતી હતી. હિરણ્યમયેન પાત્રેન વાળી ઋચા મ્હને યાદ આવી. ધૂધરિયાળા ધોરી મલપતા, રથચક્રનાં ઝાંઝર ઝમઝમતાં. રથ ઉપર ધ્વજ હતો, પણ તે ફટકતો ન હતો; ત્હેની પાટલીઓનો સંપુટ ખીડાએલો લટ-

કતો હતો. છાયાઓના વરઘોડા જેવો, ભૂતાવળની સ્વારી જેવો, રથ અન્ધકારમાંથી આંચો ને અન્ધકારમાં ગયો.

રથ ફરતા ઉષાના પિતાના પાર્શ્વે હતા, ને ઉષાને પરણાવી મધરાતે વળાવતા લાગ્યા. રથ ઉષાને ચોગ્ય જ હતો. સમારંભ ખરો મ્હારી સન્મુખ આવતાં એક નયન, પ્રકુલ કમળની વિખૂટી પાંખડી સરિખડું, સમસ્ત તારિકા-મંડલિથી છૂટી પડેલી ખરતી એક તારિકા સમોવડું, રથમાંથી મ્હેં ન જોયા જેવું જોયું. પડતી વીજળી જેવી પલકદરિયાવ કિરણરેખા દોરી તે આથમ્યું.

તે વસન્તપંચમીની મધ્યરાત્રિએ ઉષા મ્હારા જીવનમાંથી સદાની આથમી લાગી.

નરના આત્મામાં નારીની ભૂખ છે, નારીના આત્મામાં નરની તૃષ્ણ છે. અમારાં એ ભૂખતૃષ્ણ વિશમ્યાં ન હતાં. ઉષા ઉગી, ને ઝાલવા જતાં, ઉર્જાશી જેવી, આકાશમાં તે ઉડી ગઈ લાગી.

પણ માનવી ! ત્હારામાં સુર ને અસુર ઉભય છે; હૃદયને પારખજે, ને પછી વર્જજે કે વધાવજે.

પુરુષોત્તમનો લીલાવિસ્તાર પ્રકૃતિથી છે, ને પ્રકૃતિનો સૌભાગ્યવિકાસ પુરુષોત્તમથી છે. નરનારીનાં પરસ્પર અનન્ત અખંડ ગુસ્ત્વાકર્ષણના ભેદ એ પ્રકારના છે; ને પ્રાકૃતિક છે; ચિરસ્થાયી છે; નિરવધિ છે; વિધિના નિયોજનમાં-વિરાટનાં ખેલનમાં સર્વસંચારી છે. ઉષાની આંખડલીમાં એ ગુસ્ત્વાકર્ષણ હતું. મ્હારા જીવનનાં સમસ્ત ઝરણ એ સાગર

ભણી વહતાં. ઉષા ! તું મારો સાગર, ને મહારા જીવનની નદીઓનાં સહુ જળ તુજમાં આવી ઠલવાશે. પણ ઓ મહારા સાગર ! તું ક્યાં છે ? કોની અંજલિમાં જઈ સમાયો છે ? મહારાં ફેરાં કે ઝરણાં તું નહિ ઝીંચે તો મહારાં જલ મહા-વગડે રણમાં રગદોળાશે.

સ્મશાનમાં અન્ધારી રાતે જેમ ભડકા ઉડે છે તેમ તે મધ્યરાત્રિએ મહારી નિરાશાના સ્મશાનમાં તરંગોના ભડકા ઉડાવતો પંચવટીમાં હું બેઠો હતો.

પર્વતરાજને શિખરે ઉભી વિજળીને કેા ઝાલવા અન્તરિક્ષમાં ફૂદકો મારે એવું મહેં આદર્થું હતું. પણ આભનો ધુમ્મટ ચીરી અનન્ત ઉંડાણમાં વિદ્યુતખાણ ઉતરી જાય, ત્હેવી ઉષા ! તું સરસરતી સરી ગઈ, અનન્તતામાં ઉતરી ગઈ. અનેક રત્નકણે ભરેલી સંસારની હવાઈ સરિખડી તું અન્તરિક્ષમાં ઉડી ને આસમાં સમાઈ. પર્વતશૃંગની બૃશિ-રને કાંઠડે એકલવાયા કેા વૃક્ષ જેવો એકલવાયો હું ગગનની ગહનતામાં આંખડત્રીને પ્રેરતો, ગગનની ગત્રીગત્રીમાં ત્હને શોધતો, ઉસો છું. વસન્તપંચમીનો ચીતેલો આજનો દિન પાછો આવશે તો તું યે પાછી પધારીશ. પણ ત્હો યે-ત્હો યે ઉષા ! નિરાશાના તરંગ ઉછળતી મહારી કિશિતમાં હું વાટડી નિરખું છું ત્હારી.

રસવિમાનમાં વિગમન કરતી તું ચન્દ્રલોકમાં અમૃત-ચન્દ્ર થઈ વિરાજતી હો તો પૃથ્વીલોકમાં અશાન્ત ઉર-જલવન્તો ઉદ્ધિ મ્હને સરજવા હું પ્રભુને પ્રાર્થું. તું ઉગીશ

એટલે હું ઉછળીશ. મહારા છાંટા ત્હને અડકશે નહીં, છતાં અર્ધનાં શિકરો અર્પીશ. મહારા તરંગ ત્હને હુલાવશે નહિ, છતાં દૂરવાસી ત્હારી છાયા ઝીલી ઉર્મિમાલાના હિન્ડોલે મૂલાવીશ. ત્હને નિરખી નિરખી, ત્હારી પૂર્ણિમાને નિહાળી નિહાળી ઉર ચગડોળે રહકશે, ને તોફાન ધૂધવશે. નિરાશા એ જ મહારી આશા છે, મૃત્યુ એ જ મહારાં જીવન છે : તું નથી એ જ મહારા આયુષ્યનું અવલંબન છે.

ગઈ, તું ગઈ, ઉષા ! તું સદાની ગઈ મહારા જીવન-માંથી : પણ પૃથ્વીથી પર નથી ગઈ. તો આ મૃત્યુ જેવાં પ્રલપન શાં ? પર્વત પડ્યા મહારી ને ત્હારી વચ્ચે, પણ તું ચન્દ્રલોકમાં ચે નથી સંચરી ને સૂર્યલોકમાં ચે નથી સિધાવી. પૃથ્વીલોકની કોઈ વાડીમાં, કોઈ ફૂલડાંઓમાં તું પોપટડી ઉડે છે. કલ્યાણ થાવ ત્હારું; અહીં કે ત્હાં, જ્યહાં હો ત્હાં, કલ્યાણિ ! ત્હારું કલ્યાણ થાવ. હું ભૂખ્યો છું, પણ ત્હને તૃપ્તિ મળજો ! હું ઉભો છું, પણ ત્હારા કોડ છલકાતા પૂરાજો ! મહારાં પ્રારબ્ધ-ત્હેં કુંકુમાક્ષરે લખવા આદરેલાં મહારાં સૌભાગ્યપ્રારબ્ધ અધુરાં-અધુરાં જ બુસાયાં, પણ ત્હારાં તો સૌભાગ્ય અમૃતના અક્ષરે ઉઘડજો ! નિત્ય-તૃપ્ત નિરાશાના મહારણમાં બલે હું ભટકું; આશાના હરિયાળા આંખાવાડિયે પ્રેમની પોપટડી તું સદા ઉડજો, ઉષા !

નરના અંતરમાં નારીપૂજા છે. પુરૂષોત્તમ જ્યહાં સધી પ્રકૃતિધારી છે ત્હાં સધી, કાલના તે છેડા સધી, ચન્દ્ર ને જલધિ-સૂર્ય ને સૂર્યપ્રભાના આયુષ્ય સધી, ઓ મહારા જીવનની પ્રભા ! ત્હને સ્મરીશ, પૂજીશ ને ત્હારી વાટડી નિહા-

ળીશ. આવજે: જગતમાં નહીં તો અનન્તતાને કેા આરે આવજે: કરમાં નહીં નો ઉરમાં પધારજે. આવજે આયુષ્યના ઉદ્ધારની એ પરમ ભૂમિકામાં. ફૂલ કરમાય, પણ સુવાસના અનન્તમાં પથરાય: ત્હેવી તું છે, ને આવીશ એમ આસ્થા છે. અન્ધારી રાત છે, પણ એ લેદીને ય ઉષા ઉગશે એ પરમ શ્રદ્ધા છે. ઉષા ! એ અન્ધશ્રદ્ધામાં આયુષ્યઅવશેષ નિર્ગમું છું. આવજે એ આયુષ્યને આરે, કોક વેળા, કોક વેશે, કંક કહેતી. હું છું, પણ નથી: તું નથી, પણ છે. એ 'નથી' પણ 'છે'થી વિશેષ છે. ઉષા ! તું વિશેષ છે, તો મુજ અધૂરાપણું પૂરજે. પ્રજ્ઞાંડમાં પરબ્રહ્મા ઉતરે છે તેમ એા પરબ્રહ્મની પરમ સૌન્દર્યકલા ! મહારા જીવનમાં તું ઉતરજે.

પંચાગ્નિની ધૂણી જગાવી જોગી તપ તપતો બેસે તેમ તે રાત્રિએ મહારી પાંચે ઇન્દ્રિઓ સજગતી હતી; તે પંચાગ્નિ વચ્ચે તપ તપતો હું બેઠો હતો, ને ધૂમાડાના આવા ગોટેગોટ અન્તરમાંથી ઉડતા હતા.

* * * *

વાંચનાર ! ઉપરનાં આ અવતરણો કવિતાની મહારી નોંધપોથીમાંથી છે. તે વાંચી ત્હને લાગતું નથી કે પ્રેમનું પરમ મહાકાવ્ય લખાવું બાકી રહી ગયું છે ? મહારું, તેમ જ ત્હારું ય તે ?

* * * *

તે અઘોર રાત્રિનું પ્રભાત ઉગશે જ નહીં એમ મ્હને લાગતું. પ્રભુ પ્રભાત ઉગ્યું, ને અફસુત ઉગ્યું.

ન જાને જાનકીનાથ પ્રભાતે કિં મવિષ્યતિ એ પદ કાલના અશુભને કાળે લોક આળે વાપરે છે. અકસ્માતો ને ચમત્કારો શું અશુભ જ હોય ? ગહન અસેય સકલ નઠાઈ જ નથી એ સંસારીઓ કેમ વીસરી જાય છે ?

ખીજે દિવસે સ્હવાર પડ્યું ત્યહારે મ્હારી બ્હારીમાં કોયલ બોલતી, પલંગ ઉપર છટાં ફૂલડાં કોઈએ વેરેલાં હતાં, ને સ્હવારનો તડકો હસતો હતો. વાતાવરણમાં વસન્તને મ્હેં રમતી દીઠી.

વાંચનાર ! ત્હેં ફૂળકી ખાધી છે ? સરોવરમાં ન્હાતાં કે નદીનાં જલમાં ઝીલતાં પાતાળમાં ઉંડો કોઈ વેળા તો હતર્યો હોઈશ. ને પછી ઉપર—જલ ઉપર આવ્યો ત્યહારે કેવું લાગ્યું હતું ! સંસારસમુદ્રના મહાજલમાં ઉપાએ અને મ્હેં એવી પાતાલગામી ફૂળકી ખાધી હોય એવું પ્રથમ તો અમને લાગ્યું.

પણ મૃત્યુમાં યે જીવન મૂક્યાં છે, ને દુનિયા કહે મૃત્યુ પીધું ત્હેને અમરો કહે અમૃત પીધું એવી ઘટના જેણે ઘડી છે એ પ્રભુને કેટલો કૃપાળુ કહેવો ?

આજે પણ એ પ્રસંગનાં સ્મરણ જાગતાં અમને એમ થાય છે કે સંસારે તો લેરવજપ અમને ખવરાવ્યો, પણ ઉપાને પુણ્યે અદ્ધર હરિનાં વિમાન ઉતર્યાં, અને એમાં અમે અમારા સ્નેહસ્વર્ગમાં સંચર્યા.

સન્તજનો મરજીવાનો મહિમા ગાય છે. અમેયે સ્નેહના મરજીવા થઈ નીવડ્યાં.

અગાધ અમ્લોધિનાં અમ્બુમાં અમે ફેંકાયાં. ઉગરશું નહીં એમ આશા મૂકી, પણ મોતીઓના ખોખલા ભરી ભરી અમે અમારા ઉપવનને આદે ઉતર્યાં. મોતીના મહે-રામણમાં પ્રારબ્ધે ગોથું ખવરાવ્યું હતું.

બીજે દિવસ સ્થવાર પડ્યું ને સૂર્યનારાયણ ઉઠ્યા પછી હું ઉઠ્યો ત્હારે પાસેના મન્દિરના ચોકમાં કોઈ તિથિ પૂછતું હતું. જ્યોતિષીએ કહ્યું, વસંતપંચમી. પૂછનારે પૂછ્યું, વસંતપંચમી તો કાલે હતી? જ્યોતિષી કહે, એ વસંતપંચમીઓ છે, ઉદયાત આજે છે.

અમૃતના વરસાદ વરસ્યા હોય એવું મ્હને લાગ્યું. મ્હારા આત્માને સંજીવનના કણ છંટાયા, ને શબની નાડી-ઓમાં લોહી ધબકવા માંડ્યું.

એ વસંતપંચમીઓ કહેનાર એ જ્યોતિષી ઉપર હું આફરીન થયો. કોઈ જ્યોતિષી-ફિરિસ્તો હવે આકાશમાંથી ઉતરે ને કહે, ઉષાઓ યે એ છે !

મ્હેં નિહાળીને જોયું તો વાયુમાં વસંત હતી, તેજમાં વસંત હતી, આલમાં વસંત હતી; રસ્તે જતાં આવતાં પુરજનોને વઢને યે વસંત હતી.

સ્થવાર હજી થોડું થોડું ઉગ્યું હતું ત્હાં ઉધાની મા આવ્યાં, ને મ્હને જોઈ બાને કહ્યું કે ‘હું તો ફવને દર્શને આવી હતી.’ ત્હેમના ગયા પછી મ્હારી માતાએ મ્હારા પિતાને ઉધાના પિતા પાસે મોકલ્યા. કૌતુકવઢને તે સિધાવ્યા, ને સ્મિતવઢને તે પધાયા. આવ્યા એટલે શેરીમાં

ને સગાંસ્નેહીમાં સાકર ને ગોળધાણા વહેંચવા મ્હારી માતા નીસરી.

ઉત્થાપનનાં હંદુબિ આને તેમ ધબડધબડ ચન્દ્રિકા મ્હારી મેડીએ મ્હડી આવી. ‘ભાઇબીજે તિલક કર્યું હતું, ને ત્હેં માન્યું ન હતું. લે આ ઉપાનું તિલક. ત્હારા લલાટે જડેલી ઉષા તે ક્યાં ખોવાશે ? ત્હારા ભવિષ્યમાં ઉષા અનસ્ત જ ઉગશે હવે. મ્હરોડિયે પુષ્પોથી વધાવ્યો ત્હારે તો ઘોરતો હતો.’

ચન્દ્રિકાનો શ્વાસ છાતીમાં માતોસમાતો ન હતો: હર્ષ તો ભરાઇ આખજે યે મ્હારે ઝોરડે ઉછળતો.

હું કાંઈ ન સ્હમજ્યો. ચકિત નયને ને આશ્ચર્યકંઠે કહ્યું: ‘પણ ચન્દ્રિકા ! કાલસાગરમાં તે સૌભાગ્ય તો કાલે ડૂબી ગયું. ઉપાનાં લગ્ને થયાં, ને સાસરિયે પણ સિધાવી.’

‘એ તો છાયાઉષા. ઉપાનાં લગ્ન તો આને થશે—ત્હારી સાથે. ને સાસરિયે પણ પધારશે—ત્હારે ઘેર. ગઈ એ તો ઉપાની અલાખલા. ખાને ઉપાની ખા મળી ગઈ, ને ખાપુ ઉપાના ખાપુને મળી આવ્યા. આને મ્હડડને વરઘોડે જગતને જીતવા, ને જીતી લાવને સુન્દરીઓની સૌન્દર્યશાળી’ એમ કહીને મ્હને ગાલ ઉપર ધીમેથી ટમકી મારી.

ફિરિસ્તો નહીં તો પ્રભુની ફિરિસ્તણુ ઉતરી મ્હારી બક્ષલોકમાંથી, ને બોલી કે વસન્તપંચમીઓ સરિખડી ઉષાઓ યે બે છે. હું તે ફિરિસ્તણુને પગે લાગ્યો, ને ત્હેણે મ્હારાં મીઠડાં લીધાં.

તે દિવસે ઉપાને ત્હાં ફરીથી લગ્નોત્સવ થયો, ને ઉપાનાં વિજયવાળાં વાગ્યાં.

અમૃત ચોઘડિયે અમારે ઓટલે ચે ચોઘડિયાં બેઠાં. મ્હારી માતા તો હરખધેલી થઈ. તરત જ ઉપાને ઘેર ન્હોતરી, ને હેતને ખોળે તેડી સાકર જમાડી શણગારી.

પછી મ્હારે મન્દિરિયે કોટી કોટી લાનુ ઉગ્યા. મ્હારી દૃષ્ટિને કિરણદોરે મ્હડીને ઉપા આવી ને અજવાળાં કીધાં. ઉપાને સેંથલે નવરત્ન શીવફૂલ આરોપી કંઠને કરલતાએ વધાવી હૃદયને રાજતખતે સ્થાપી ત્હેના સૌભાગ્યદેશે ચુંબનનો વિજયચન્દ્રક કીધો. ઉપા તો મ્હારા આખખા ચે વદન ઉપર ચુંબનનાં બણે ફૂલડાં વરસાવવા મંડી ગઈ હતી. ત્હેના માથાને બણે રસમુગટ ધરાવતો હોઈ તેમ ત્હેને આખે ચે માથે મ્હેં પણ ચુંબન કીધાં.

મ્હેં કહ્યું: બે વસન્તપંચમીઓ તો જોશીરાજ લાવે; પણ બે ઉપાઓ કીયા જોશીરાજ લાવ્યા છ? ઉપા! કાલનું સ્વપ્નું કે આજનું?

મુખડે ચુંબન જીલતાં જીલતાં ઉપાએ કહ્યું: બન્ને ચે સ્વપ્નાં. છંદગી જ સ્વપ્નું છે; પણ તે મ્હારે ત્હારી સ્હોડમાં ભોગવવું છે.

લટકા ને લહેકા કરતી ખડખડાટ હસતી ચન્દ્રિકા આવી. બધી તો નહીં પણ અમે ચે કાંઈક સુજનતા ધારી ને આમન્યામાં આવ્યાં.

“ઉપા! તું ચે અજબ સ્તો!” ચન્દ્રીએ ઉપોદ્ધાત કીધી. ‘ત્હેં ચે ઠીક લક્ષ્મીના કોડ પૂર્યા. લક્ષ્મીને લક્ષ્મી-

કાન્ત ગમતો; લક્ષ્મીને મોસાળ સરોવરે તે પાણી જતી ને લક્ષ્મીકાન્તને સરોવરમાં તરતો નિહાળતી ત્હારથી તે ગમતો. પણ લક્ષ્મી એ બહાદુર ને ? મહાયરામાં ધૂજતી ધૂજતી સિધાવી; પણ ચોરીમાં તો ચિલા જેવી સ્થિર હતી. ત્હારી માએ એ ત્હોને ન ઓળખી ? ”

“ મહાયરામાંથી ઉઠી ત્હારે તો ઓળખી. પણ પાણિગ્રહણ પછી ભૂલ ભાગે એવું રહ્યું ન હતું. ચોરીએ મ્હડી ઉતરે માતાએ મહારા પિતાને ફોડ પાડી. આશ્ચર્ય ને ખીજના ઉભરા શમ્યા પછી પિતાએ લક્ષ્મીના પિતાને સ્હમળવ્યું. કનકપુરના નગરશેઠનો પુત્ર જમાઈરાજ તરીકે કોઈકને જ ન ગમે. ને લક્ષ્મીની સંમતિ વિના તો એ સંસારી કાવતરું રચાય જ કહ્યાંથી ? એમ સ્હમળ સંસાર-શાણા વડિલો હસી પડ્યા; ને ઘડીક પછી તો શાસ્ત્રમાંના સ્વયંવરવિધાનને પગલે ચાલનાર બહાદુર પુત્રીઓની-સંહેજ શરમાતાં શરમાતાં-પ્રસંગે એ કીધી. લક્ષ્મીના પિતાએ કાલનો ખરચ ઉપાડી લેવા માગ્યો, પણ બાપુએ ના પાડી કે લક્ષ્મી એ ઉષાની સહિયર તે ઉષા જેવી છે મ્હારે. વરઘોડિયાંની બેલ સિધાવ્યા પછી બન્ને પિતાઓએ નગર-શેઠને વાત કરી. છોકરીઓએ છેતર્યાંથી ત્રણે વડિલો જરા અંબવાયા, પણ ભૂલ ભૂંસાય એવી ન હોવાથી કૌતકવદને હસ્યા. નગરશેઠે કહ્યું: ‘ના, શેઠાણી કહેતાં હતાં કે કન્યા તો રૂપવન્તી છે.’ ચોકમાં સહુ બન્યું, ને અરૂખાની જાળીએથી હું જોતી હતી. ’

મ્હેં કહ્યું: તું એ જખરી છે, ઉષા ! દુનિઆના ડાહ્યા-ઓને એ થાપ દીધી.

“ત્હારે શું એકે ચમ્પેલી બીજાને પરણે ?”

ઉષાના એ સરળ પ્રશ્નથી હું ચમક્યો, ને સાડું જગત મને ચમકતું લાગ્યું. એ પ્રશ્નમાં કંઈ કંઈ સંસાર-વિધિઓના દુર્ગમ દુર્ગો તૂટતા ને પ્રેમધર્મનાં પરમ મન્દિરો મંડાતા મ્હેં દીઠાં.

મ્હેં ઉત્તર વાળ્યો, ના, ઉષા ! દુનિયાને એમ અભડાવાય નહીં. પણ ત્હારું જીવન તો જયનું ખડું સ્તો ?

ઉષા કહે: “તું મ્હને રોજ કહેતો કે ‘સંસારમાં સહી લેવા નહીં’, પણ ઉષા ! જગતને જીતવા તું જન્મી છે.” મ્હને છક્કડ દેવા સંસારે તરકટ કીધું હતું. નિત્યની ત્હારી એ બિરહાવલિએ મ્હને જીતાડી. ત્હારી એ જય-મન્ત્રણામાંથી મ્હારો જય જન્મ્યો.”

‘ને ઉષા ! તું શું નથી જીતી ?’ ચન્દ્રિકાએ કહ્યું. ‘નિશાળમાં યે તું રોજ જીતતી, બગીચામાં જીતતી; પાણી-ઝારે જીતતી, અને જીવનમાં યે જીતી લીધો મારા વીરને, ને દીધો દેશમાં વિજયડંકો. ભાઈ ને ભાણી બન્ને જય-વન્તાં છો, તે મ્હારા બન્ને ભાણેજોનાં નામ રાખીશું જયવિજય—’

જીવનનો ખ્યાલો અમારો અમૃતથી ભરાતો હતો.

અમારા ચોકમાં યે મેઘાડંબર જેવો ચન્દ્રરવો બન્ધાયો, મંહી સુન્દરીઓની વીજળીઓ ચમકવા માંડી. પણ ચન્દ્રિકાનો ચમકાર અનોખો હતો: જાણે ઇન્દ્રધનુષ્યની વેલડી !

મ્હડતે ખ્હારે સાજન ઉષાને ઘેર ગયું. સારા યે નગરમાં ઉષાની અમરકારિક જયકથાનો ડંકો વાગી રહ્યો

હતો, એટલે શેરીએ શેરીએ ને ચોકે ચોકે ઉપાએ ક્રીયા વરને કાળે સંસાર ઉથલાવ્યો એને નિહાળવા નગરજનો ટોળે મળ્યાં હતાં. તે જિવસે હું તો જાણું નગરનું કૌતુક હતો. સજ્જનસજ્જનીઓના સ્મિતપરિમલમાં તરતો હું ઉપાની હવેલીએ ગયો. ઉપાની માતાએ હસતાં હસતાં સત્કાર્યો, ને ભાભીએ અક્ષતકુંકુમ કરતાં કહ્યું કે નિત્યે ખ્હારથી ઘોલાવતા, હવે ઘરમાં આવીને તેડી જાઓ.

મહેમાન નહીં પણ રાજરાણી તરીકે ઉપા મ્હારે મન્દિરિયે તે રાત્રિએ પધારી. રસસૌન્દર્યની અધિષ્ઠાત્રીની, અમ ઉભયનાં સૌભાગ્યની દેવીની તે રાત્રિએ મ્હારે મન્દિર પ્રતિષ્ઠા થઇ.

મ્હારા જીવનમાં યે અનસ્ત ઉપા સદાની ઉગી.

સંજીવનની ઋતુ જોઇ છે ? કરમાયેલી ક્યારીઓ કેવી ખીલે છે ? વસન્ત બેસે છે ત્હારે ફૂલછોડને પાંગરતા ને પ્રકુલ્લતા જોયા છે ને ? અમે યે ‘કાલે’ કરમાયાં હતાં, પણ ‘આજે’ એવી સંજીવનની ઋતુ બેઠી કે હજી યે તે તથે છે. જીવનભરની અમારી વસન્ત ઉગી, ને રોજરોજ અમારે કુંપળો પાંગરે છે, ને પાંખડીઓ પ્રકુલ્લે છે. આયુષ્યનો આંખો અમારો મ્હોરથી લગ્યો—નમ્યો છે, ને ઉપાની બાંધણીની સૌભાગ્યચુંદડી સમે વિધવિધ પાકા રંગે ભાતી-ગર શોભે છે. ફૂલવાડીના છાયામાગોમાં ફૂલ વેરાય એમ અમારા જીવનપન્થો ફૂલથી પથરાયેલા છે.

જીવન અસત નથી, પણ સત છે; જીવન નિદ્રા કે

ધેન નથી, પણ ચિત્તની પરમ ચેતના છે; જીવન ઘડીનું હસવું નથી, પણ આયુષ્યનો આનન્દ છે; એ સત્યોની પ્રતીતિ કરાવવા એ વસન્તની વસન્તપંચમીની ચન્દ્રિકામાં રસાનન્દની રૂપકલા ધારી સચ્ચિદાનન્દજી મહારે મન્દિરિયે પધાર્યા, ને આત્માને રસસિંહાસને મહેં પધરાવ્યા.

સકલ રસિકોનાં રસસિંહાસને એવી રસજયેાત સદા જ્ઞાહળજે !

વૈજયન્તી ફૂલમાળા જેવી મહારે કંઠે ખૂલતાં ખૂલતાં ઉષાએ કહ્યું: વૃન્દાવનમાં કે સુરતમાં જ નહીં, પણ પૃથ્વીને નગરનગરે, રસના માંડવડા સરખડું, ગોપીપરં છે, મહારા કહાન ! કહાનગોપીની વાર્તા તો કૃષ્ણાવતારથી ચે જૂની છે, સૃજનજૂની છે.

કેસૂ ને કેસરને છાંટણે છાંટેલા વસન્તી વાઘા સજી વસન્તભૂર્તિ શી ઉષા શોભતી હતી, ને કહાનગોપીની રીતે જ ચન્દ્રની અમૃતચન્દ્રિકામાં જીવનવસન્તની વસન્તપંચમી અમે ઉજવી.

વિદાય

વાંચનાર! આવો અમારો કંઈક કથાવિસ્તાર છે. અને હવે વિદાય ! આ વાર્તા એવી છે કે યસ્યાન્તં ન વિદુઃ સુરાસુર-ગણા. સહુ દેશના સર્વ ભાષાના સહુ કવિવરોએ એ ગીત ગાયાં છે, ને ગાશે; પણ વાર્તા પૂરી નથી થઈ, ને પૂરી નહીં થાય. કોઈ કોઈએ શપથ લીધા કે એ ગીત ન ગાવાં; પણ તહેમાંથી ઘણાના એ શપથ ખરડના મહેલ જેવા ઓગળી ગયા. વાણીનો પાર નથી, તેમ આ વાર્તાનો એ પાર નથી. તો ત્હારે હવે વિદાય !

ને આમાં ત્હને કેટલુંક ઘેટા જેવું નથી લાગ્યું ? આજ હું વાંચું છું ત્હારે મ્હને એ લાગે છે. તું તો જીન્દગીભર ડાહ્યો જ રહેતો છે ને ? ઉપા કહે છે કે આજે અમારાં શરતજ્ઞ છે, નીતરેલાં ને ધીરગંભીર; પણ અન્ત-રિક્ષથી રસપર્ષી વરસતી ને અમારી નાડીઓની નત્રીઓમાં પૂર ઉછળતાં, તે કાળે નાડીઓ ઘેલી હતી કે ડાહી ? વાંચનાર ! તહે ત્હારી લયલાન! મજનૂવેડા કર્યા હોય તો અમને એ આ માફ કરજો. જ્હારે જ્હારે ઉપા આ વાંચે છે ત્હારે ત્હારે મીરાંનું ભજન ગાય છે કે:—

ધેલાં અમે ભલે થયાં રે,

અમને ધેલાંમાં ગુણ લાખ્યો.

ઉપા કહે છે કે કેટલીક ઘેલછામાં ચે ડહાપણ હોય છે.

અને સાચું કહેજે હો ! આ ત્હારી વાર્તા કે મ્હારી વાર્તા ? ત્હેં ઊંડું જોયું ? દેશદેશનાં દેશીઓનાં વસ્ત્રપરિધાનની વિવિધતામાં માનવમૂર્તિ શું વિધવિધની છે ? એક આંખાની કેરીઓ ઘાટરૂપે ન્હાની મ્હોટી હશે, પણ શુભ-ધર્મ-રસવિભૂતિએ પૃથક્ પૃથક્ નહીં હોય. વાંચનાર ! ઊંડું જો ! એ પાઘડી કે ટોપી કે ફેંટો ન નિહાળ; પણ પાઘડી ટોપી ને ફેંટાની અન્દર શીર્ષકુંભ છે તે જો, ને કહે કે તે જૂદો જૂદો છે ? કે તે શીર્ષકુંભમાંનાં મસ્તિકચેતન ભિન્નભિન્ન છે ? કે તે બુદ્ધિકુંભમાંના મસ્તિક-વ્યાપારના ધર્મકર્મના નિયમસિદ્ધાન્તનું ન્યાયશાસ્ત્ર દેશદેશ કે વેશવેશ કે પ્રજાત્વપ્રજ્ઞાલિકા પરત્વે પૃથક્ પૃથક્ છે ? બુદ્ધિના ન્યાયશાસ્ત્ર જેવું રસનું ન્યાયશાસ્ત્રે સકલ માનવ-જાતિ માટે એક જ છે. આ વાર્તાના પ્રસંગોમાં નહીં તો તે પ્રસંગોમાંની રસઆવનામાં શું ત્હારી કથા નથી ?

વેદાંત સાચું હો કે ખોટું હો; હું વેદાન્તકથા સ્હમજાવવા બેઠો નથી. પણ અહં બ્રહ્માસ્મિની સાથે જ તત્ત્વમસિતું મહાવાક્ય ગૂંથાયેલું જ છે; અને તે બેમાંથી સર્વસ્વલવિદં બ્રહ્મનું સર્વતોમુખ મહાવાક્ય, સૂર્યની પાછળ તેજના જેવું, પ્રગટે છે એમ વેદાન્તાચાર્યો વહે છે. રસની ફિલસુફીમાં એ વેદાન્તવાદનાં પગથિયાં ગોઠવજે; એ સૂત્રોમાં સત્ય છે એટલું ત્હને સત્ય લાધશે, એ સૂત્રોમાં અસત્ય છે એટલું ત્હને અસત્ય લાધશે. પણ એ વેદાન્તસૂત્રો રસ-

શાસ્ત્રમાં ગોઠવીને પછી કહે કે આ મહારી તહારી કે સહુની વિશ્વકથા છે ?

અવેરાતને ખૂદલું મૂકવાથી રજ ચડે છે; ને કેટલાંક સ્મરણુ તો અવેરાતથી ચે મહામોંઘામૂલાં છે. પ્રિયસ્મરણુના તે પરમ પવિત્ર ઊંડા ભંડાર, વાંચનાર ! તહારે ચે ન ખોલવા, ને હું ચે નહીં ખોલું. ઉરમન્દિરના દેવખંડમાં તો એક પ્રિયજનને જ પ્રવેશનો અધિકાર છે. સ્નેહકુંજની એ ઘટામાં તો માત્ર પ્રિયતમનો જ વાસ છે. અન્દર જા, ને એ પામ કે જે સકલ જગત અંખે છે.

देहीनां हि यथा देहे कौमारं यौवनं जरा;
રહવાર જખ્ખોર ને સહાંજ સમા જીવનના દિવસના એ ત્રિકાલ શ્રી કૃષ્ણઅન્દ્રે ગીતામાં ગાયા છે. કૌમાર જીવનની આશા છે, આજીવિકાસ છે, કલિસંપુટ છે. જરા જીવનનો વિશ્રામ છે, કરમાશ છે, જીર્ણતા છે. જીવનના દિનનો મધ્યાહ્ન યૌવન છે, આયુષ્યના ચન્દ્રની પૂર્ણિમા યૌવન છે, સંસારયાત્રાના સંવત્સરમાંની સંજીવિની વસન્ત યૌવન છે. તે કાલે મનુષ્યના આંખા મહારે છે, ને કોયલો ખોલવા માંડે છે. ऋतूनां कुसुमाकरनी આ કથા કહી. વનમાં એક વેળા એક કોકિલા એ કથાનાં કાવ્ય ગાતી હતી. ત્હેના શબ્દો વીણી વીણી, કંઈક સહમજી-કંઈક અણસહમજી-કંઈક અધુરું સહમજી, આ કથા કહી છે. ખામીઓ મહારી છે, ખૂબીઓ એ કોકિલાની છે.

ખીલવે ત્હેનું સદાનું યૌવન છે, ન ખીલવે ત્હેનું કૌમાર છે. જાળવે ત્હેનું નિત્યજોખન છે, ન જાળવે ત્હેની

જરા છે. ઉત્કાન્તિવાદ કહે છે કે આવડે ત્હેના નિત્યવિકાસ છે. ને નિત્યવિકાસ એ નિત્યયૌવનનું લક્ષણ. દેવાંગનાઓને કે રસમીમાંસકે નિત્યયૌવના કહે છે. પૃથ્વીવાસી દેવદેવાંગનાઓ કાજે એ એવાં વિશેષણ-ચોક્કસ દરજ્જે-સંભવતાં શું નથી ?

વાંચનાર ! તું સંયોગી છે કે વિયોગી ? તું સ્મિતલોગી છે કે સ્મિતનાં સ્મરણલોગી ? તું સ્નેહયોગી તો છે ને ? એ ધૂણીનો ઉપાસક તો છે ને ? ઉપા કહે છે કે પ્રિય-જનને સંયોગ ને વિયોગ ઉભય પ્રિયતમના સ્નેહયોગ જ છે; ને તે સાચું છે. તું વિચારી જો, એટલે ત્હને એ સાચું લાગશે. રસસત્યો ઉપા બોલે છે એવાં મ્હને નથી આવડતાં. તે કહે છે કે નિત્યસંયોગ કે નિત્યવિયોગ કોઈના કદી દીઠા છે ? આંખ આ ભવ જ જોશે ? કે પરભવ ? કે સહુ ભવ ? ઉપા કહે છે કે સંયોગ ને વિયોગ સ્નેહીઓના દેહ પરત્વેના શબ્દો છે, આત્મ પરત્વેના નથી; અને તેટલે જાશે, ચેતનથી સ્થૂલ ગૌણ છે તેટલાં, રસ-શાસ્ત્રમાં-ઉપાના રસશાસ્ત્રમાં, તે ગૌણ છે. ઉપા કોઈ કોઈ વાર તો અદ્ભુત બોલે છે; જાણે સ્નેહની દેવી સ્નેહનાં સફતો ઉચ્ચરતી ન હોય ! ઉપા કહે છે કે સંયોગ ને વિયોગ શુભધર્મે ભિન્ન નથી, પણ પરિમાણધર્મે ભિન્ન છે. મહાસતીએ ગગનમાં સૂર્ય થંભાવ્યો, ને મહાયોગીશ્વરે આભમાં ચન્દ્ર થંભાવ્યો ત્હો એ તે છ માસ સૂધી. ને પછી ? શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની એ રાસપૂર્ણિમા આથમી કે તપી ? આગમાપાયિનોડનિત્ય તાં વિવિક્ષસ્વ, ભારત । ગીતામાં એ

ગાયા પછી ગીતાકારની એ પૂર્ણિમા નિત્ય કહાંથી નહે ? છતાં એ એ પૂર્ણિમા આથમી, પણ રાસપૂર્ણિમાના એ ભાવ આથમી ગયા ? એ ભાવ આથમે ને ચેતનના વિરહ થાય ત્હારે પૂર્ણિમા અસ્ત પામી નિત્યવિરહની અમાવાસ્યા ઉગે. સ્થૂલના અને ચેતનના વિરહભેદ કાલિદાસ સ્હમજતા, અને તેથી દુષ્યન્તશકુન્તલાના વિયોગ સ્થૂલવિયોગ માત્ર નહીં પણ ચેતનવિયોગ રચી, એ સ્નેહીઓની સ્નેહકથામાં કવિપરે કરુણરસ કારમો ભરેલો છે. પ્રકૃતિના મહેલમાં ને પ્રકૃતિના મહેલવાસી આગમાપાયિન સર્વ ભૂતસંઘમાં મૃત્યુના એ વિયોગ ચેતનવિયોગ નથી. પ્રકૃતિમન્દિરના નટનાગરની નૃત્યલીલા ને દેહના ભાવપ્રદર્શન અનિત્ય છે, પણ એ રસલીલામાંની ભાવના અને કવિતા ચેતન જેટલી નિત્ય છે. અજો નિત્યો જ્ઞાન્વતો યં પુરાણમ્ બ્રહ્મ છે; ને એવાં આયુષ્યવન્તા પિતાની પુત્રપુત્રીઓનાં એ દીર્ઘ આયુષ્યની જ આશા તો હોય. પરમાત્મતત્ત્વ જેટલાં આત્મતત્ત્વનાં એ આયુષ્ય નથી; પણ જેટલાં આત્મતત્ત્વનાં આયુષ્ય છે એટલાં તો રસનાં ને ભાવનાં એ આયુષ્ય છે; એટલે સ્થૂલના-દેહના સંયોગવિયોગને સ્નેહયોગીઓ ગણકારતા નથી. અનુભવથી હવે ઉપા કહે છે કે અમારે વિયોગ શક્ય કે સંભવિત જ નથી.

ઉપાનું ભાષ્ય સાચું છે ને સ્હમજાશે, પણ તે દેહથી પર વિચારનારને, જેટલી ઉચ્ચાઈએ ચઢે ત્હેના પ્રમાણમાં દૃષ્ટિની વિશાળતા માનવીને લાધે છે.

અને વિચારી જોજે, વાંચનાર ! કે સંયોગી કે વિયોગી

સ્નેહયોગીની સ્નેહસમાધિમાં ભાવભેદ—રસભેદ કેટલા ને કેવા છે ? એકકેમાં સ્નેહીઓના સ્નેહ ઓછાવધતા છે ?

ઉપા મ્હને રોજ એક પ્રશ્ન પૂછે છે કે મ્હેં આ વાર્તા લખી છે તેમ કવિઓ ને કાઢંબરીકારો સ્નેહીઓના સંવનનઘટિહાસ જ કેમ લખે છે, ને લગ્નઘટિહાસ કેમ નથી લખતા ? ઉપાને મન હમ્મેશાં આ વાર્તાથી ઉથ્પ રહે છે. તે વારંવાર પૂછે છે કે કવિઓને મન સંવનન એટલે જ સ્નેહ ? ને લગ્ન એટલે સ્નેહ નહીં ? વાંચનાર ! ખરું કહું ? અમારું તો સદાનું સંવનન જ છે. રોજ અમારા આત્મ-ઓની એક એક પાંખડી ઉઘડે છે ને કોટીદલ આયુષ્યના દિવસ જેવી ઉજમાળી હસે છે. પણ ઉપા કહે છે કે કવિ કુલની ભૂલ મ્હેં જે આ વાર્તા લખવામાં કરી છે. ને ઉપાના એ આરોપ સ્હામે મ્હને દલીલ નથી જડતી. છતાં કવિ-વંશના બચાવ ખાતર ઉપાને તો હું એમ કહું છું કે અભાંડના અલમુદૂર્તમાં અલ્પિઓએ વેદકીર્તન ગાયાં; ને પછી કેમ ન ગાયાં ? અહ્મામુખના સ્જનવેદ છે, પણ વિષ્ણુમુખના પોષણવેદ કેમ નથી ? અહ્માને ને વિષ્ણુને દલીલમાં ઉતાર્યા છતાં જે ઉપાતું કહેવું સાચું છે. સંવનન સ્નેહતું સ્જન છે ને લગ્ન સ્નેહનો વિકાસ છે. ઉપાનો આરોપ એ છે કે સ્નેહના સ્જનની કથા સહુ ગાય છે; પણ સ્નેહના નિત્યવિકાસની કથા કેમ કોક જ કથે છે ? મ્હેં ઉપાને વિનતિ કીધી છે કે અમારી આ સ્નેહકથાનો ઉત્તરભાગ ત્હેણે લખવો. ઉપા કહે છે કે લખવું એટલે વર્તમાન જ નહીં પણ ભવિષ્ય સન્મુખ પરીક્ષા આપવી. વર્તમાનથી ન લજ-

વાતી ઉપા ભવિષ્યથી હજી લજ્જાય છે. પણ નવોદાની લલ્લવાદળીના રંગમાંથી પ્રોદાના પાકા રંગ ઉઘડશે ત્યારે—જગતનું સૌભાગ્ય હશે તો—અમારી સૌભાગ્યકથા ઉપાને હાથે આલેખાશે. ત્યારા જેટલો જ વાંચનાર ! હું એ એ સૌભાગ્યચન્ન વાંચવા ઉત્સુક છું. અમારા ઉરમાં કુલમાં જીવનમાં જે અદ્ભુત કવિતાના ફૂલખાગ ઉપાએ ઉગાડેલા છે, તેનાં કાવ્ય બે ઉપા લખશે તો દેવોમાં ગવાતી કવિતા ફુનિયાને વાંચવા મળશે.

ત્યારે હવે સમાપ્ત ? પણ આ વાતી સમાપ્ત થઈ છે કદી, કે થશે ? કવિઓ ખૂટી જશે ને કવિતા ધોવાઈ જશે, રસિકતા સૂકાઈ જશે ને વિશ્વ સહરાના રણ જેવું રસ-જલસ્રકું તપશે, મનુષ્યોના હૃદયના મધપૂડા મધવિહોણા ઝોલાં ખાશે, ત્યારે આ કથા સમાપ્ત થાય તો કેાણ જાણે. આ નરનારીની વાતોની સમાપ્તિનો ભય હજી તો નથી. ચન્દ્રકલા સમી ઉપાએ નિત્ય જગત્સુગટે ઉગશે, ને અમૃતવર્ષા વર્ષ્યા કરશે. ઉપાનું રસગોત્ર સદા અમ્મર છે.

વાંચનાર ! જા, ચન્દ્રમુખી ત્યારી ઉપા રસજીવનના અમૃતથાળવન્તી તહને વધાવવા ઉભી છે. ત્યારે કલ્યાણ હો. વાંચનાર ! ત્યારી ને ત્યારી ઉપાની રસવાર્તા તહમારે સદા ભદ્ર કરે ! ભદ્ર કરે !

